

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«ПОЛАЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ»

СІНТАКСІС СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС

для студэнтаў спецыяльнасці 1-02 03 07-01
«Англійская мова. Беларуская мова і літаратура»

Складанне і агульная рэдакцыя
С.М. ЛЯСОВІЧ

Наваполацк, 2008

УДК
ББК
С

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

Ю.М. БАБІЧ, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА «ВДУ імя П. Машэрава»;
С.М. СТРУКАВА, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры сусветнай літаратуры і культуралогіі УА «ПДУ»

Рэкамендаваны да выдання Саветам гісторыка-філалагічнага факультэта

С **Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы.** Вучэбна-метадычны комплекс для студэнтаў спецыяльнасці 1-02 03 07-01 «Англійская мова. Беларуская мова і літаратура» / Склад. і агул. рэд. С.М. Лясовіч. – Наваполацк: УА «ПДУ», 2008. – 254 с.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае ў сябе курс лекцый па сінтаксісе беларускай мовы, матэрыялы для практычных заняткаў; пададзены тэсты, якія можна выкарыстаць для бягучага і выніковага кантролю; пытанні для самастойнай працы студэнтаў; слоўнік паняццяў да кожнай тэмы і спіс літаратуры па дысцыпліне.

Прызначаны для выкладчыкаў і студэнтаў філалагічных спецыяльнасцяў ВНУ, настаўнікаў і вучняў сярэдніх спецыяльных устаноў, спецыялістаў.

УДК
ББК

ISBN

© УА «ПДУ», 2008

© Лясовіч С.М., склад., 2008

ЗМЕСТ

ЗМЕСТ.....	5	
ПРАДМОВА.....	12	
Мэта вывучэння курса – паглыбленне і сістэматызацыя ведаў па сінтаксісе, атрыманых у школе і на папярэдніх курсах у ВНУ, фарміраванне навыкаў самастойнай працы, разумення функцыянавання сінтаксічных адзінак як сістэмы і прымяненне тэарэтычных ведаў на практыцы, пашырэнне мовазнаўчай дасведчанасці студэнтаў, фарміраванне іх лінгвістычнага светапогляду.....		12
Мэта вывучэння курса – паглыбленне і сістэматызацыя ведаў па сінтаксісе, атрыманых у школе і на папярэдніх курсах у ВНУ, фарміраванне навыкаў самастойнай працы, разумення функцыянавання сінтаксічных адзінак як сістэмы і прымяненне тэарэтычных ведаў на практыцы, пашырэнне мовазнаўчай дасведчанасці студэнтаў, фарміраванне іх лінгвістычнага светапогляду.....		12
БЕЛАРУСКАЯ МОВА: ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ. – Мн., 1994. – 655 с.....	13	
МОДУЛЬ 1.....	14	
«СІНТАКСІС ЯК УЗРОВЕНЬ МОВЫ І РАЗДЗЕЛ ГРАМАТЫКІ. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ».....		14
1. Схema блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	14	
1. Схema блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	14	
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	14	
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	14	
2.1 Сінтаксіс як узровень мовы і раздзел граматыкі.....	14	
2.2 Словазлучэнне.....	19	
2.2.1 Тыпы словазлучэнняў.....	21	
2.2.1 Тыпы словазлучэнняў.....	21	
3. Слоўнік паняццяў.....	28	
3. Слоўнік паняццяў.....	28	
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	30	
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	30	
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	31	
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	31	
і самастойных заняткаў.....	31	
і самастойных заняткаў.....	31	
6. Тэставыя заданні для кантролю.....	37	
6. Тэставыя заданні для кантролю.....	37	
в) ПІСАЦЬ ПА АДРАСУ;.....	39	
Модуль 2.....	39	
«Сказ як сінтаксічная адзінка. Просты сказ».....		39
1. Схema блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	39	
1. Схema блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	39	
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	39	
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	39	
2.1 Сказ як прэдыкатыўная адзінка мовы.....	39	

2.2 Камунікацыйны аспект сказа. Актуальнае чляненне выказвання.....	44
2.3 Тыпалогія сказаў у сучаснай беларускай мове.....	48
2.4 Прэдыкатыўная аснова двухсастаўнага сказа.....	52
2.4.1 Дзейнік, яго прызначэнне, спосабы выражэння.....	52
2.4.1 Дзейнік, яго прызначэнне, спосабы выражэння.....	52
2.4.2 Выказнік, яго прызначэнне, спосабы выражэння.....	55
2.4.2 Выказнік, яго прызначэнне, спосабы выражэння.....	55
2.4.3 Праблема каардынацыі дзейніка і выказніка.....	60
2.4.3 Праблема каардынацыі дзейніка і выказніка.....	60
2.5 Даданыя члены сказа.....	63
2.5.1 Традыцыйнае вучэнне аб членах сказа.....	63
2.5.1 Традыцыйнае вучэнне аб членах сказа.....	63
2.5.2 Сінкрэтызм у сістэме даданых членаў.....	67
2.5.2 Сінкрэтызм у сістэме даданых членаў.....	67
2.5.3 Дэтэрмінаваныя члены сказа.....	69
2.5.3 Дэтэрмінаваныя члены сказа.....	69
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	74
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	74
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	76
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	76
і самастойных заняткаў.....	76
і самастойных заняткаў.....	76
6. Тэставыя заданні для кантролю.....	83
6. Тэставыя заданні для кантролю.....	83
6.1 Галоўныя члены сказа.....	83
6.2 Даданыя члены сказа.....	86
д) Дзякуючы яго нястомным працаўнікам музей жыве і працуе. (КАРПЕН.)..	88
МОДУЛЬ 3.....	89
«УСКЛАДНЕННЫ ПРОСТЫ СКАЗ».....	89
1. Схема блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	89
1. Схема блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	89
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	89
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	89
2.1 Адасобленыя члены сказа.....	90
2.1.1 Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя азначэнні і прыдаткі.....	92
2.1.1 Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя азначэнні і прыдаткі.....	92
2.1.2 Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя акалічнасці і дапаўненні.....	94
2.1.2 Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя акалічнасці і дапаўненні.....	94
2.1.3 Адасобленыя ўдакладняльна-паясняльныя члены.....	95
2.1.3 Адасобленыя ўдакладняльна-паясняльныя члены.....	95
2.2 Параўнальныя звароты.....	96
2.3 Сказы з аднароднымі членамі.....	99
2.3.1 Злучнікавыя і бяззлучнікавыя аднародныя члены.....	101

2.3.1	Злучнікавыя і бяззлучнікавыя аднародныя члены.....	101
2.3.2	Аднароднасць галоўных членаў двухсастаўнага і аднасастаўнага сказа....	103
2.3.2	Аднароднасць галоўных членаў двухсастаўнага і аднасастаўнага сказа....	103
2.3.3	Аднародныя і неаднародныя азначэнні.....	104
2.3.3	Аднародныя і неаднародныя азначэнні.....	104
2.4	Устаўныя канструкцыі	
	
106		
2.5	Пабочныя канструкцыі	
	
108		
2.6	Зваротак	
	
110		
3.	Слоўнік паняццяў.....	113
3.	Слоўнік паняццяў.....	113
4.	Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	114
4.	Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	114
5.	Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	115
5.	Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	115
	і самастойных заняткаў.....	115
	і самастойных заняткаў.....	115
6.1	Адасобленыя члены сказа	
	
123		
6.2	Аднародныя члены сказа	
	
127		
д)	Падзеі Вялікага Кастрычніка, Героіка вайны, выхаванне новага чалавека – вось тыя тэмы, якія хвалявалі паэтаў і пісьменнікаў і вырашаліся імі ярка, з майстэрствам. («Звязда»).....	130
	МОДУЛЬ 4.....	131
	«АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ. НЯПОЎНЫЯ СКАЗЫ».....	131
1.	Схема блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	131
1.	Схема блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	131
2.	Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	131
2.	Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	131
	За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».	
	
131		
2.1	Лінгвістычны статус аднасастаўных сказаў. Адрозненне аднасастаўных і няпоўных сказаў.	
	
131		

2.3	Дзеяслоўныя	аднасастаўныя	сказы
.....			
135			
2.4	Іменныя	аднасастаўныя	сказы
.....			
139			
3.	Слоўнік паняццяў.....		144
3.	Слоўнік паняццяў.....		144
4.	Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....		146
4.	Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....		146
5.	Матэрыялы да практычных аўдыторных.....		146
5.	Матэрыялы да практычных аўдыторных.....		146
	і самастойных заняткаў.....		146
	і самастойных заняткаў.....		146
6.	Тэставыя заданні для кантролю.....		151
6.	Тэставыя заданні для кантролю.....		151
6.1	Аднасастаўныя		сказы
.....			
151			
6.2	Няпоўныя		сказы
.....			
154			
МОДУЛЬ 5.....			158
«СКЛАДАНЫ СКАЗ».....			158
1.	Схема блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....		158
1.	Схема блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....		158
2.	Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....		158
2.	Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....		158
	2.1 Паняцце пра складаны сказ. Прынцыпы класіфікацыі складаных сказаў.		
.....			
158			
2.2	Складаназлучаны		сказ
.....			
161			
2.3	Складаназалежны		сказ
.....			
163			
	2.3.1 Шматчленныя складаназалежныя сказы.....		172
	2.3.1 Шматчленныя складаназалежныя сказы.....		172
2.4	Бяззлучнікавы	складаны	сказ
.....			
173			
2.5	Камбінаваныя	складаныя	сказы

.....	
175	
3. Слоўнік паняццяў.....	177
3. Слоўнік паняццяў.....	177
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	178
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	178
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	181
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	181
і самастойных заняткаў.....	181
і самастойных заняткаў.....	181
6. Тэставыя заданні для кантролю.....	194
6. Тэставыя заданні для кантролю.....	194
6.1	Складаназлучаныя сказы
.....	
194	
6.2	Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі
.....	
198	
6.3	Бяззлучнікавыя складаныя сказы. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.
.....	
204	
д) ПАСАЖЫРАЎ У ВАГОНЕ БЫЛО НЯМНОГА І ЛАБАНОВІЧ ПЕРАХОДЗІЎ АД АДНАГО АКНА ДА ДРУГОГА, КАБ РАЗГЛЕДЗЕЦЬ ГЭТУЮ МЯСЦОВАСЦЬ І ХОЦЬ ПРЫБЛІЗНА АДГАДАЦЬ, ДЗЕ ЯГО НОВАЯ ШКОЛА. (К-С).....	209
МОДУЛЬ 6.....	210
«ПУНКТУАЦЫЯ».....	210
1. Схema блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	210
1. Схema блок-сістэмы вывучэння матэрыялу.....	210
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	210
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі.....	210
2.1	Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку
.....	
210	
2.2	Простая, няўласна-простая і ўскосная мова
.....	
213	
3. Слоўнік паняццяў.....	218
3. Слоўнік паняццяў.....	218
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	218
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу.....	218
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	219
5. Матэрыялы да практычных аўдыторных.....	219
і самастойных заняткаў.....	219
і самастойных заняткаў.....	219

6.1						Пунктуацыя
.....						
226						
6.2						Чужаслоўе
.....						
229						
МОДУЛЬ 7						232
«АСНОЎНЫЯ АДЗІНКІ ЗВЯЗНАЙ МОВЫ»						232
1. Схэма блок-сістэмы вывучэння матэрыялу						232
1. Схэма блок-сістэмы вывучэння матэрыялу						232
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі						232
2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі						232
2.1	Асноўныя	адзінкі	звязнай		мовы	
.....						
232						
2.2	Сродкі	міжфразавай	сувязі	ў	мікратэксце	
.....						
239						
2.3	Віды	сувязі		ў	тэксце	
.....						
243						
3. Слоўнік паняццяў						248
3. Слоўнік паняццяў						248
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу						249
4. Пытанні да асноўнага тэарэтычнага матэрыялу						249
5. Матэрыялы да практычных самастойных заняткаў						249
5. Матэрыялы да практычных самастойных заняткаў						249
6. Тэставыя заданні для кантролю						252
6. Тэставыя заданні для кантролю						252
УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ						256
Ч. – М. ЧАРОТ						256
ЛІТАРАТУРА						260
248						

ПРАДМОВА

Курс «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» займае адно з важных месцаў у цыкле лінгвістычных дысцыплін, якія цалкам складаюць сістэму сучаснай беларускай мовы, і адыгрывае істотную ролю ў падрыхтоўцы студэнтаў-філолагаў.

Вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» падрыхтаваны ў адпаведнасці з патрабаваннямі тыпавай праграмы¹ і прызначаны для студэнтаў-філолагаў, што вывучаюць беларускую і замежную мовы.

Мэта вывучэння курса – паглыбленне і сістэматызацыя ведаў па сінтаксісе, атрыманых у школе і на папярэдніх курсах у ВНУ, фарміраванне навыкаў самастойнай працы, разумення функцыянавання сінтаксічных адзінак як сістэмы і прымяненне тэарэтычных ведаў на практыцы, пашырэнне мовазнаўчай дасведчанасці студэнтаў, фарміраванне іх лінгвістычнага светапогляду.

Вучэбна-метадычны комплекс утрымлівае лекцыйны матэрыял па праграмных тэмах, пытанні для яго паспяховага замацавання, матэрыял да практычных заняткаў, тэсты і заданні для прамежкавага кантролю, слоўнік паняццяў да кожнага модуля; пытанні і заданні да самастойнай працы, а таксама спіс літаратуры для аналізу.

Згодна з вучэбным планам на выкладанне курса сінтаксіса беларускай мовы адводзіцца 24 гадзіны (12 лекцыйных і 12 практычных заняткаў). Тэарэтычны матэрыял не толькі апісвае сінтаксічны лад мовы ў агульнапрынятым аспекце школьнага выкладання, але і ілюструе дыскусійныя моманты сучаснай сінтаксічнай навукі, што таксама пасадзейнічае пашырэнню філалагічнага кругагляду студэнтаў. Абмежаваная колькасць аўдыторных заняткаў не дазваляе ў поўным аб'ёме разгледзець на лекцыях усе тэарэтычныя пытанні, прадугледжаныя праграмай і замацаваць іх на практыцы. Таму значную ролю ў авалоданні праграмным зместам павінна адыграць самастойная работа студэнтаў з матэрыяламі вучэбна-метадычнага комплексу і навуковай літаратурай. Многія заданні разлічаны на лепшае засваенне пунктуацыі, што паспрыяе і павышэнню пісьменнасці.

¹ Сучасная беларуская мова. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці 1-02 03 04 – «Руская мова і літаратура» з дадатковай спецыяльнасцю 1-02 03 04-01 – «Беларуская мова і літаратура»; 1-03 07 – «Замежная мова (англійская або нямецкая) з дадатковай спецыяльнасцю 1-02 03 07-01 – «Беларуская мова і літаратура»; 1-02 04 05 – «Геаграфія» з дадатковай спецыяльнасцю 1-02 04 05-02 – «Беларуская мова і літаратура». БДПУ. 2003.

Пры падборы лекцыйнага матэрыялу і матэрыялу да практычных заняткаў для модуляў былі выкарыстаны наступныя дапаможнікі:

Рамза Т.Р. Сінтаксіс: Тэарэтычны курс: вучэб. дапаможнік / Т.Р. Рамза. – 2-е выд., дапрац. і. дапоўн. – Мн.: БДУ, 2006. – 214 с.

Чалюк Н.М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ: Вучэб. дапам. / Н.М. Чалюк; пад рэд. Г.М. Малажай. – Мн.: ТетраСістемс, 2004. – 208 с.

Яўневіч М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: падруч. для студэнтаў філіл. спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мн.: Аверсэв, 2006. – 286 с.

Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – 655 с.

МОДУЛЬ 1
«СІНТАКСІС ЯК УЗРОВЕНЬ МОВЫ І РАЗДЗЕЛ ГРАМАТЫКІ.
СЛОВАЗЛУЧЭННЕ»

1. СХЕМА БЛОК-СІСТЭМЫ Вывучэння матэрыялу

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Сінтаксіс як раздзел граматыкі	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
2.	Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
3.	Віды сінтаксічнай сувязі слоў.	Паглыбленне і сістэматызацыя ведаў, папярэдні кантроль	Практыкум	2

2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі

2.1 Сінтаксіс як узровень мовы і раздзел граматыкі

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Н. Чалюк «Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ».

Тэрмін сінтаксіс прадугледжвае два яго разуменні. Сінтаксіс мовы – гэта адзін з яе ўзроўняў, на якім паводле пэўных заканамернасцей арганізуюцца сінтаксічныя адзінкі для перадачы паведамленняў, выяўляюцца функцыі розных граматычных адзінак. Сінтаксіс – гэта і раздзел навукі пра мову (раздзел граматыкі), які вывучае пабудову і значэнне сінтаксічных адзінак (словазлучэнні, сказы, звышфразавыя адзінствы, фрагменты, закончаныя тэксты), сінтаксічныя адносіны і сінтаксічныя сродкі.

На працягу развіцця лінгвістыкі вылучыліся розныя падыходы да вывучэння сінтаксічных адзінак. *Апісальны* сінтаксіс выяўляе і апісвае ў сінхронным плане тыпы словазлучэнняў і сказаў, іх агульныя функцыі і значэнне. *Гістарычны* сінтаксіс аналізуе змены ў сінтаксічным ладзе мовы ў працэсе яе развіцця. *Канструкцыйны* (статычны, структурны, фармальны) сінтаксіс вылучае і апісвае сінтаксічныя адзінкі (сказ, словазлучэнне) без сувязі з кантэкстам і маўленчай сітуацыяй. *Камунікацыйны* (дынамічны) сінтаксіс даследуе актуальны і сінтагматычны падзел сказа, яго камунікацыйную парадыгму, тыпалогію выказванняў. *Семантычны* сінтаксіс разглядае семантычную арганізацыю сінтаксічных адзінак – іх інфармацыйны змест і тыпавое,

абатульненае значэнне. *Функцыянальны* сінтаксіс разглядае прызначэнне, ролю (функцыі) сінтаксічных сродкаў (канструкцый) у арганізацыі звязнага маўлення. Паколькі функцыя моўных адзінак залежыць ад іх семантыкі, функцыянальны і семантычны аспекты іх вывучэння цесна звязаны. Яны ўтвараюць *функцыянальна-семантычны* сінтаксіс. Сінтаксіс тэксту аналізуе заканамернасці арганізацыі большых за сказ напісаных, надрукаваных або выказаных вусна паведамленняў, якія характарызуюцца сэнсавым адзінствам, паслядоўным разгортваннем агульнай тэмы, звязнасцю і структурнай завершанасцю. *Стылістычны* сінтаксіс даследуе выяўленчыя магчымасці сінтаксічных адзінак, іх сінаніміку, магчымасць узаемазамен і ўжыванне ў розных стылях. *Паэтычны* сінтаксіс апісвае разнастайныя сінтаксічныя фігуры (параўнанне, градацыя, паралелізм, перыяд, анафара, эпіфара, антытэза). *Аўтарскі* сінтаксіс выяўляе заканамернасці (агульнае і адметнае) арганізацыі выказванняў і тэкстаў пэўнымі асобамі (прамоўцамі, лектарамі, летапісцамі, пісьменнікамі). *Стылістычны*, *паэтычны*, *аўтарскі* сінтаксіс і сінтаксіс тэксту актыўна распрацоўваюцца пры лінгвістычным аналізе мастацкіх твораў.

Сінтаксіс – самы высокі ўзровень у сістэме мовы, асноўная адзінка якога (сказ) выконвае выключна важную ролю – выступае сродкам фармавання і перадачы звязных паведамленняў, сродкам ажыццяўлення зносін паміж людзьмі. Аднак сказ як адзінка найвышэйшага сінтаксічнага ўзроўню мовы выконвае сваю асноўную камунікацыйную функцыю толькі ў цеснай сувязі з адзінкамі ніжэйшых узроўняў. Так, фармальна сказы будуцца з улікам граматычнай (марфалагічнай) спалучальнасці словаформ. Інфармацыйны змест сказаў фармуецца іх граматычнай структурай і лексічным напаяненнем. Спалучальнасць слоў (а часам сінтаксічная роля словаформы і тып сказа) залежаць і ад іх лексічнага значэння.

Такім чынам, сінтаксіс цесна звязаны з марфалогіяй і лексікалогіяй і абапіраецца на лексічны і граматычны (марфалагічны) узроўні мовы. Сувязь марфалогіі і сінтаксісу абумовіла адну з лінгва-метадычных ідэй школьнай практыкі – вывучэнне марфалогіі на сінтаксічнай аснове і вывучэнне сінтаксісу на марфалагічнай базе, на лексіка-марфалагічных уласцівасцях сінтаксічных адзінак. Менавіта ў сінтаксісе складаецца сістэма часцін мовы, праводзіцца іх падзел на знамянальныя і службовыя. Сінтаксіс мае сувязь таксама з фанетыкай, бо і фанетычныя сродкі, а найперш інтанацыя, афармляюць сінтаксічныя канструкцыі.

Сінтаксіс як раздзел навукі пра мову ўключае сістэму паняццяў, якія адлюстроўваюць агульныя ўласцівасці, адносіны і сувязі сінтаксічных адзі-

нак. *Асноўнымі паняццямі сінтаксісу* з’яўляюцца: сінтаксема, сінтаксічная канструкцыя, сінтаксічныя адносіны, сінтаксічная сувязь, сродкі сінтаксічнай сувязі, сінтаксічнае значэнне, сінтаксічная функцыя, сінтаксічныя адзінкі.

Сінтаксічная канструкцыя – гэта сінтаксічнае цэлае, у якім моўныя адзінкі (словы, словазлучэнні, сказы) аб’ядноўваюцца паводле сваіх граматычных уласцівасцей: канструкцыя словазлучэння, канструкцыя простага сказа, канструкцыя складанага сказа, а таксама канструкцыя беспрыназоўнікавая і прыназоўнікава-іменная, пасіўная і актыўная, адасобленая, параўнальная, пабочная, устаўная, далучальная, парцэляваная.

Сінтаксічныя адносіны – гэта адносіны паміж сінтаксічнымі адзінкамі або іх кампанентамі, якія адлюстроўваюць характар структурна-сэнсавых залежнасцей паміж імі. Гэта адносіны паміж кампанентамі словазлучэння, паміж членамі сказа, паміж часткамі складаных сказаў, паміж сказамі як кампанентамі звышфразавых адзінстваў. Вылучаюцца два асноўныя віды сінтаксічных адносін; прэдыкатыўныя і непрэдыкатыўныя. *Прэдыкатыўныя* адносіны выяўляюцца паміж дзейнікам і выказнікам як суб’ектам і прэдыкатам сужэння. *Непрэдыкатыўныя* адносіны складваюцца паміж кампанентамі словазлучэння, паміж членамі простага і часткамі складанага сказаў, паміж сказамі ў звышфразавых адзінствах. Непрэдыкатыўныя адносіны маюць *паратаксісны* (паміж раўназначнымі кампанентамі) і *гіпатаксісны* (паміж нераўназначнымі кампанентамі) характар і падзяляюцца на *спалучальныя*, *супастаўляльныя*, *размеркавальныя*, *атрыбутыўныя* і *апазіцыйныя* (адносіны паміж прыдаткам і паяснёным словам), *аб’ектныя* і *акалічнасныя*. У прамежжавы від адносін паміж прэдыкатыўнымі і непрэдыкатыўнымі атрыбутыўнымі або акалічнаснымі вылучаюцца *паўпрэдыкатыўныя* адносіны паміж адасобленым членам сказа і паяснёным ім словам. Яны выдзяляюцца на аснове магчымасці замены адасобленых членаў даданай часткай або аднародным ці дадатковым выказнікам, параўн. пары сказаў: *Палеткі, выгінаючыся на ўзгорках, упіраюцца ў сіль, у лясы, у сёлы* (Скр.) і *Палеткі выгінаюцца на ўзгорках і ўпіраюцца ў сіль, у лясы, у сёлы*.

Формаў выражэння розных сінтаксічных адносін або іх фармальным паказчыкам з’яўляецца сінтаксічная сувязь. *Сінтаксічная сувязь* – гэта фармальнае выражэнне адносін паміж сінтаксічнымі адзінкамі або іх кампанентамі. Асноўныя віды сувязі адпавядаюць характару адносін паміж сінтаксічнымі адзінкамі: граматычна раўназначныя адзінкі або кампаненты звязваюцца *паратаксіснай*, ці *злучальнай*, сувяззю, а граматычна нераўназначныя адзінкі або кампаненты – *гіпатаксіснай*, ці *падпарадкавальнай*,

сувяззю. Паратаксісная сувязь рэалізуецца пры аб'яднанні аднародных членаў і частак складаназлучанага сказа, гіпатаксісная – у словазлучэннях і складаназалежных сказах.

Сінтаксічныя адносіны і сінтаксічная сувязь маюць у мове сродкі выражэння. *Сродкамі сінтаксічнай сувязі* служаць канчаткі зменных часцін мовы, прыназоўнікі, злучнікі і займеннікі, прыслоўі, часціцы, мадальныя словы, парадак слоў і інтанацыя. *Канчаткі* звязваюць нераўназначныя кампаненты словазлучэнняў: *мая сястра, сачыць глушцоў*; дзейнік і выказнік: *Заліваліся салаўі*; непасрэдна выражаюць граматычныя значэнні сінтаксічных адзінак: *Дажджы ідуць і ідуць* – канчатак *-уць* каардынуе формы дзейніка і выказніка, выяўляе прэдыкатыўныя адносіны, афармляе катэгорыі сінтаксічнай мадальнасці і сінтаксічнага часу, паказваючы лад і час. *Прыназоўнікі*, разам з канчаткамі, звязваючы нераўназначныя кампаненты словазлучэнняў, выражаюць пэўныя сінтаксічныя адносіны: *ішоў узбоч дарогі, стаміўся пасля (доўгай) дарогі, непакоіўся перад дарогай. Злучнікі* (займеннікі, прыслоўі, часціцы, мадальныя словы ў іх ролі) звязваюць раўназначныя кампаненты словазлучэнняў (*тут і там*), раўназначныя і нераўназначныя часткі складаных сказаў: *Спакон вякоў п'яе народ, і песні б'юць жывой крыніцай* (С.К.). *Часціцы* могуць выконваць пэўныя сінтаксічныя функцыі і самастойна. Напрыклад, у сказе *Але дачка не слухала маці* часціца *не* афармляе адмоўны сказ, а ў сказе *Дачакацца б лепшых часоў* часціца *б* выражае мадальнасць. *Займеннікі і прыслоўі, а таксама паўторы слоў* у складаных сказах і звышфразавых адзінствах могуць выступаць тыпізаванымі лексічна-граматычнымі сродкамі сувязі: *Агнявыя валаконцы ткуцца ў шоўк чырвоны – гэта хмаркі ладзяць сонцу і дзяньку кароны* (К-с); *Загадуем сад навокал, там зязюля закукуе* (Бр.); *Чытаць мяне навучылі па-руску да школы. А школа ў нашым Загоры была тады польская, з рэдкімі беларускімі ўрокамі* (Б.); *Я люблю назіраць за воблакамі. Яны супакойваюць і настройваюць на філасофскі лад. Парадак слоў і інтанацыя* лічацца дапаможнымі сродкамі сувязі пры наяўнасці флексійных паказчыкаў і злучнікаў, а могуць быць асноўнымі паказчыкамі сінтаксічных адносін пры адсутнасці граматычных сродкаў, напрыклад, пры размежаванні галоўных членаў і тыпаў сказа: *Працаваць – дабрабыт мацаваць; Чалавек малады* (параўн.: *малады чалавек*).

Сінтаксічнае значэнне – функцыянальны змест. 1) Унутраны бок, змест сінтаксічных катэгорый і сродкаў (значэнне дзейніка, значэнне дапаўнення). 2) Змест, які перадаецца выказванню асаблівасцямі сітуацыі (сінтаксічнае значэнне часу ў сказе).

Сінтаксічная функцыя – асаблівасці ўжывання ў словазлучэнні і сказе, прызначэнне і ўласцівасці дадзенай адзінкі як часткі больш складанага сінтаксічнага цэлага.

Сінтаксічныя адзінкі – гэта структуры (элементы) сінтаксічнага ўзроўню мовы, якія адрозніваюцца паводле прызначэння і будовы. Яны выдзяляюцца па двух асноўных крытэрыях – функцыянальным і структурным. Паводле функцыянальнага прынцыпу вылучаюцца сказ як асноўная камунікацыйная адзінка і словазлучэнне як намінацыйная адзінка (хоць пытанне пра намінацыйную функцыю словазлучэнняў неадназначнае). Паводле структурнага крытэрыю вылучаюцца: сінтаксічная словаформа, ці сінтаксема, словазлучэнне, сказ (просты і складаны), звышфразовае адзінства.

Сінтаксема – гэта найменшая сінтаксічная адзінка, сінтаксічная форма слова. Паводле Г. Золатавай, сінтаксема – гэта мінімальная, далей непадзельная семантыка-сінтаксічная адзінка мовы, якая адначасова выступае як носьбіт элементарнага сэнсу і як канструкцыйны кампанент больш складаных сінтаксічных пабудов (словазлучэння, сказа, тэксту). Напрыклад, словаформы *са злосці, спрасоння* маюць значэнне прычыны, *для шчасця, сумыслу* – значэнне мэты і г.д.

Словазлучэнне – гэта сэнсава-граматычнае аб'яднанне дзвюх і болей сінтаксем у ланцужку выказвання, што ўзнікае толькі ў яго складзе ў адпаведнасці з пэўнымі задачамі камунікацыі і службыць для перадачы семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж паняццямі пазамоўнай сітуацыі. (Т. Рамза). Паводле Н. Чалюк, словазлучэнне – спалучэнне двух ці некалькіх самастойных слоў, звязаных сэнсава і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі.

Сказ – асноўная адзінка мовы, сэнсава і граматычна арганізаваная са словаформ (слова) для выражэння паведамлення, волевыяўлення, эмоцый і аформленая закончай інтанацыяй. Сказ – гэта складаная шматаспектная адзінка, якая мае паказчыкі зместу і формы. З боку зместу вылучаюцца: граматычныя значэнні (іх выяўляе структурны аспект), канкрэтны інфармацыйны змест (семантычны аспект), характар камунікацыйнай нагрузкі яго частак (камунікацыйны аспект), формы думак-суджэнняў (лагічны аспект). Фармальны бок сказа складаюць: структурная схема, паказчыкі граматычных значэнняў, інтанацыйная арганізацыя. Існуе таксама разуменне сказа як адцягненага структурнага ўзору. Пры такім падыходзе сказ вызначаецца як адзінка мовы, а яго інфармацыйны змест адносіцца да выказвання як адзінкі маўлення.

Са сказаў пры неабходнасці перадачы аб'ёмных паведамленняў фарміруюцца кампаненты тэксту – звышфразавыя адзінствы. Звышфразавыя адзінства – гэта сінтаксічна-стылістычная адзінка, якая складаецца з групы закончаных сказаў, звязаных агульнай тэмай і разнастайнымі (лексічнымі, марфалагічнымі, сінтаксічнымі, стылістычнымі) сродкамі міжсказавай сувязі.

Сукупнасць сінтаксічных адзінак як узаемаабумоўленых і ўзаемазвязаных устойлівымі адносінамі і сувязямі структурных элементаў утварае сістэму сінтаксічнага ўзроўню мовы.

2.2 Словазлучэнне

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Н. Чалюк «Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ».

У беларускім мовазнаўстве існуе некалькі пунктаў гледжання на словазлучэнне. Разыходжанні закранаюць як разуменне яго сутнасці («гатовая» гэта адзінка, што існуе «да сказа», ці толькі адзінства, якое ўтвараецца непасрэдна ў выказванні), так і разуменне яго аб'ёму, магчымых кампанентаў, значэння і функцыі.

У мовазнаўстве склалася два асноўныя падыходы да вывучэння словазлучэння.

1. **Традыцыйна-сінтаксічны** падыход. Яго прыхільнікі разглядаюць словазлучэнне як мінімальнае аб'яднанне слоў у сказе, але празмерна пашыраюць яго паняцце. Пад гэтым тэрмінам яны аб'ядноўваюць і прэдыкатыўныя спалучэнні (дзеянік і выказнік), і свабодныя сінтаксічныя словазлучэнні з рознымі відамі сувязі (злучальнай і падпарадкавальнай), і ўстойлівыя выразы. Прадстаўнікамі гэтага падыходу з'яўляюцца рускія мовазнаўцы Ф. Фартунатаў, А. Пяшкоўскі, А. Шахматаў, В. Ахманова.

Сучасныя даследаванні розных моўных адзінак паказваюць, што да словазлучэнняў нельга адносіць прэдыкатыўныя спалучэнні і ўстойлівыя выразы. Сінтаксічныя словазлучэнні вылучаем з саставу дзейніка і з саставу выказніка (або з саставу аднаго галоўнага члена ў аднасастаўным сказе).

Да сённяшняга дня мовазнаўцы адназначна не вызначыліся са спалучальнымі (звязанымі злучальнай ці бяззлучнікавай сувяззю) аб'яднаннямі слоў тыпу *яблыні і грушы; дрэвы, а не кустоўе*. Тыя, хто ўключае такія спалучэнні ў лік сінтаксічных словазлучэнняў, сцвярджаюць, што ў аснове апазіцыі двух сінтаксічных адзінак сказ – словазлучэнне павінен быць толькі адзін крытэры – прэдыкатыўнасць (непрэдыкатыўнасць). Словазлучэнне – непрэдыкатыўнае аб'яднанне слоў на аснове сінтаксічнай сувязі, якая бы-

вае злучальнай і падпарадкавальнай. Таму словазлучэннямі трэба лічыць любыя непрэдыкатывыя канструкцыі, у тым ліку і злучальныя (В. Бела-шапкава – у рускім мовазнаўстве, Л. Бурак – у беларускім).

2. **Лексічна-сінтаксічны** падыход. Ён звязваецца найперш з імем рускага мовазнаўца акадэміка В. Вінаградава, які істотна звязіў і змяніў разуменне словазлучэння. Па-першае, ён выключыў з аб'ёму гэтага паняцця наступныя спалучэнні: а) дзейніка і выказніка, паміж якімі адносіны прэдыкатывыя, што ўзнікаюць толькі ў сказе; б) адасобленага звароту і слова, якое ён паясняе, бо паміж імі выяўляюцца паўпрэдыкатывыя адносіны, якія таксама магчымы толькі ў сказе; в) спалучэнні аднародных членаў, бо яны не з'яўляюцца складаным найменнем з'яў рэчаіснасці (за выключэннем спалучэнняў бацька і маці [бацькі]; дзень і ноч [суткі], якія ўжываюцца з намінацыйнай функцыяй); г) прыназоўнікава-склонавыя і аналітычныя формы (на працягу дня; у выніку дажджоў; буду думаць; самы разумны; нельга ісці). Паводле В. Вінаградава, «словазлучэнне – гэта спалучэнне слоў, якое арганізавана па законах пэўнай мовы і выражае якое-небудзь паняцце, хоць і складанае, і здольнае служыць яго абазначэннем. Гэта свабодны эквівалент фразеалагічнай адзінкі». Па-другое, В. Вінаградаў лічыў, што словазлучэнне:

а) суадноснае са словам складанае найменне, якое, як і слова, выконвае намінацыйную функцыю;

б) прадукт семантычнага развіцця слова;

в) будаўнічы матэрыял для сказа (для зносін). Канцэпцыя В. Вінаградава мае шмат паслядоўнікаў, яна была замацавана ў акадэмічнай Граматыцы рускай мовы (1960).

Згодна з вінаградаўскай канцэпцыяй трактуецца ў асноўным словазлучэнне ў дапаможніку М. Яўневіча, П. Сцяцко «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» (1987). Л. Бурак таксама адзначае, што словазлучэнне – гэта сінтаксічная адзінка, якая «абазначае пэўнае паняцце». Аднак некаторыя палажэнні лексічна-сінтаксічнай тэорыі словазлучэння не атрымалі агульнага прызнання.

Большасць айчынных сінтаксістаў разглядае словазлучэнне ў вузкім яго аспекце: як «свабоднае сэнсавае і фармальнае аб'яднанне двух (або болей) паўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі» (Міхневіч, 1986). Такога ж пункту гледжання трымаюцца А. Наркевіч, Л. Падгайскі, М. Яўневіч, П. Сцяцко, М. Абабурка, Э. Блінава, Н. Гаўрош, М. Кавалёва, В. Ляпёшкін, В. Рагаўцоў і інш.

Цалкам супрацьлеглы пункт гледжання на аб'ём словазлучэння належыць Г. Клюсаву. Сутнасць яго трактоўкі ў тым, што пад словазлучэннем разумеецца любое двухчленнае спалучэнне лексем, у тым ліку і службовых слоў са знамянальнымі ці між сабой. Пры гэтым гранічнымі выпадкамі словазлучэння, з аднаго боку, лічыцца сказ (а дакладней, спалучэнне дзейніка і выказніка), а з другога – складанае слова, утворанае ў выніку лексікалізацыі словазлучэння.

Падсумоўваючы вышэйадзначаныя меркаванні беларускіх сінтаксістаў адносна словазлучэння, варта сказаць, што больш правамерна разглядаць словазлучэнне як субардынацыйнае спалучэнне сінтаксем, якое ўтвараецца толькі ў межах выказвання і вылучаецца непасрэдна з яго, таму што «ў мове няма канкрэтных, загадзя падрыхтаваных на кожны выпадак словазлучэнняў (калі не лічыць фразеалагізмаў). Іншая справа – наяўнасць у ёй пэўных мадэляў, спосабаў утварэння канкрэтных словазлучэнняў» (Падгайскі, 1971). Адсюль і функцыя словазлучэння не намінацыйная, а «адлюстравальная» – вербальна перадаваць прадметна-лагічныя адносіны, што існуюць ці ўзнікаюць паміж з'явамі рэчаіснасці. Калі ж такіх адносінаў не ўзнікае, то няма падстаў лічыць тое ці іншае спалучэнне слоў словазлучэннем. «Словазлучэнні з'яўляюцца прасцейшымі сінтаксічнымі адзінствамі, якія існуюць не асобна ад сказа, а ўваходзяць у яго як састаўныя часткі і атрымліваюць у ім свае канкрэтныя функцыі і значэнні» (Булахаў, 1959).

Словазлучэнне і выказванне падобныя тым, што ў аснове іх пэўныя мадэлі, згодна з якімі ўтвараюцца разнастайныя іх маўленчыя варыянты. Адрозніваюцца ж яны паводле свайго статусу, структуры і функцый. Выказванне – камунікацыйная адзінка, словазлучэнне – некамунікацыйная; выказванне – самастойная, сэнсава і інтанацыйна завершаная адзінка, словазлучэнне – прасцейшае сінтаксічнае адзінства ў яго структуры, што не мае моўнай самастойнасці; выказванне можа быць аднаслоўным, словазлучэнне складаецца мінімум з двух кампанентаў; выказванне можа арганізоўвацца на аснове прэдыкатыўнай, падпарадкавальнай і злучальнай сувязі (а калі яно аднаслоўнае, то ўвогуле без сувязі), а словазлучэнне ўтвараецца толькі на аснове падпарадкавання (злучальная сувязь у складаных словазлучэннях пашырае адзін з яго кампанентаў).

2.2.1 Тыпы словазлучэнняў

У сучаснай беларускай мове словазлучэнні апісваюцца на аснове наступных характарыстык.

I. Паводле віду сувязі паміж кампанентамі непрэдыкатыўныя словазлучэнні падзяляюцца на паратаксісныя і гіпатаксісныя. *Паратаксісныя* словазлучэнні арганізуюцца з незамкнутага або замкнутага рада раўнапраўных кампанентаў, якія звязаны злучнікавым або бяззлучнікавым спосабам і з'яўляюцца аднолькавымі членамі сказа: *выступалі навукоўцы, практыкі, метадысты; летам і зімою; не толькі сёння, а і заўтра*. Незамкнуты рад ад-розніваецца ад замкнутага магчымасцю развіцця (працягу): *летам і зімою, вясной і восенню; выступалі эксперыментатары, навукоўцы, практыкі, метадысты*. *Гіпатаксісныя* словазлучэнні – гэта словазлучэнні з замкнутым радам нераўнапраўных кампанентаў, якія звязаны пры дапамозе прыназоўнікаў або без іх і з'яўляюцца рознымі членамі ў сказе: *каляровы тэлевізар; клапаціцца пра дзяцей; ісці асцярожна; вельмі неспакойны*.

II. Паводле выражэння галоўнага кампанента гіпатаксісныя словазлучэнні бываюць *іменныя* (іх галоўны кампанент выражаецца іменнай часцінай мовы): *вясёлае дзіця, вельмі сумны і г.д., дзеяслоўныя* (дзеяслоў і яго формы – дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе – галоўныя кампаненты): *дабіцца поспехаў; пакласці на стол; прапанаваць зайсці; пайшоў усміхаючыся; напалоханы стрэлам; затрымаўшы дыханне, адвербіяльныя* (прыслоўе, катэгорыя стану ў ролі галоўнага кампанента): *па-ранейшаму сур'ёзна; даволі рана; блізка ад дому; яму радасна*. У залежнасці ад таго, якой іменнай часцінай мовы выражаны галоўны кампанент іменных словазлучэнняў, сярод іх вылучаюцца а) *субстантыўныя* (назоўнік у ролі галоўнага кампанента): *чорная хмара; прыезд гасцей*; б) *ад'ектыўныя* (прыметнік выступае галоўным кампанентам): *мокры ад дажджу*; в) *пранамінальныя* (займеннік – галоўны кампанент): *нешта новае, нехта са знаёмых*; г) *нумаратыўныя* (лічэбнік у ролі галоўнага кампанента) словазлучэнні: *дваццаць крокаў; трое сутак; першы злева*.

Паратаксісныя словазлучэнні ў залежнасці ад выражэння кампанентаў бываюць аднатыпныя і неаднатыпныя. Сярод словазлучэнняў з *аднатыпнай* формай вылучаюцца тыя ж разнавіднасці: *іменныя*: *лес ды луг; не брат, а сястра* (субстантыўныя); *то радасны, то сумны* (ад'ектыўныя); *тры ці два* (нумаратыўныя); *ні твой, ні мой* (пранамінальныя), *дзеяслоўныя*: *устаць ды пайсці, адвербіяльныя*: *спакойна і ўтульна*. Сярод паратаксісных словазлучэнняў з *неаднатыпнай* формай найбольш прадукцыйныя субстантыўна-пранамінальныя: *ты і брат* і субстантыўна-адвербіяльныя: *уважліва, але з недаверам; з хаты або дахаты*.

III. У залежнасці ад характару сувязі паміж кампанентамі словазлучэнні дзеляцца на: 1) *свабодныя*, у якіх кожны кампанент захоўвае сваё

самастойнае значэнне і з'яўляецца асобным членам сказа (*карысны дапаможнік*); 2) *несвабодныя*, у якіх пэўныя кампаненты аслабілі сваё лексічнае значэнне і выступаюць у ролі аднаго члена сказа, утвараючы непадзельнае сінтаксічнае адзінства: *тры вучні*.

Свабодныя словазлучэнні бываюць: а) лексічна неабмежаваныя (калі замест пэўнага кампанента могуць ужывацца многія іншыя словы адпаведнай катэгорыі): *светлы пакой* (можна: *наш, утульны, добры, цёплы, прыбраны, прасторны, шырокі* і г.д.) і б) лексічна абмежаваныя (калі замест пэўнага кампанента могуць ужывацца іншыя, але абмежавана): *гартаць часопіс* (*кнігу, газету*), але не *стол* (*кветку, зямлю*).

Несвабодныя словазлучэнні бываюць: а) сінтаксічныя (калі аднаго слова-кампанента недастаткова для перадачы інфармацыі з-за семантычнай аслабленасці): *дзеці школьнага ўзросту* (не гаворым: *дзеці ўзросту*); *некалькі студэнтаў; дзве сяброўкі*; б) фразеалагічныя (прадмет фразеалогіі), кампаненты якіх толькі ў цесным адзінстве абазначаюць пэўнае паняцце, маючы пастаянную семантыку, структуру і склад: (*правялі*) *разведку боем; трымаць сябе ў руках*.

IV. Па структуры вылучаюцца словазлучэнні простыя і складаныя. **Простыя** словазлучэнні складаюцца, як правіла, з двух самастойных слоў: *вясноваы дзень; дзень і ноч; марыць пра будучыню*. Але можа быць і большая колькасць слоў. Гэта бывае, калі адзін з кампанентаў выражаны: а) сінтаксічна несвабодным спалучэннем: *хлопчык* [*з кучараваяю галавою*], *дзіця* [*сямі гадоў*], *язда* [*тры гадзіны*], [*дзве дачкі*] і *маці*; б) аналітычнай формай: [*самая вялікая*] *радасць*, [*стану (буду) маўчаць*] і *слухаць*; в) фразеалагічным зваротам: *прыйсці* [*на разбор шапак*], *сядзець і* [*разводзіць сырасць*].

Прыём праверкі, што такія словазлучэнні простыя, наступны: кампанент, які выражаны двума словамі, можна замяніць адным словам-сінонімам: *кучаравы хлопчык, сямігадовае дзіця, трохгадзінная язда, дочки і маці; найвялікшая радасць, намаўчу і паслухаю; прыйсці позна, сядзець і плакаць*.

Складаныя словазлучэнні арганізуюцца з некалькіх самастойных слоў: *праверка хатняга задання; наш новы куратар; хлебныя палаткі і мурожныя лугі*. Складаныя словазлучэнні ўтвараюцца на базе простых трыма асноўнымі шляхамі: а) далучэннем паясняльных слоў (аднаго або некалькіх) да залежнага кампанента: *успамінаць канікулы – успамінаць летнія канікулы (успамінаць радасныя летнія канікулы)*; б) далучэннем паясняльных слоў да галоўнага кампанента: *чакаць лета – з нецярылівасцю чакаць лета* (з

вялікай нецяярлівасцю чакаць лета); в) далучэннем паясняльных слоў і да галоўнага, і да залежнага кампанентаў: *успамінаць канікулы – з задавальненнем успамінаць летнія канікулы (з вялікім задавальненнем успамінаць радасныя летнія канікулы)*. Часам такое вылучэнне складаных словазлучэнняў здаецца штучным з-за магчымасці ператварэння іх у закончаныя сказы.

Існуе іншая класіфікацыя такіх тыпаў, якая абапіраецца на колькасць і характар спосабаў падпарадкавальнай сувязі. Паводле гэтай класіфікацыі вылучаюцца словазлучэнні: 1) *простыя* (пабудаваныя на аснове аднаго спосабу сувязі, двухчленныя і трохчленныя): *успамінаць лета, даць цацку дзіцяці*; 2) *складаныя* (утвараюцца на аснове двух і больш розных сувязей ад аднаго слова): *летнія дні на возеры*; 3) *камбінаваныя* (утвараюцца на аснове розных сувязей ад розных слоў): *захоплена чытаць кнігі пра Беларусь*, аднак, зноў жа, параўн.: *Захоплена чытаю кнігі пра Беларусь*.

V. Паводле сэнсава-граматычных адносін паміж кампанентамі сярод гіпатаксісных словазлучэнняў вылучаюцца: 1) словазлучэнні з *аб'ектнымі* адносінамі: *цікавіцца мастацтвам; размова пра вучобу; гатовы да выступлення*; 2) словазлучэнні з *атрыбутыўнымі* адносінамі: *сіняе неба; узаранае поле; першы дзень*; 3) словазлучэнні з *акалічнаснымі (сітуацыйнымі)* адносінамі: *ускочыць ад нечаканасці (прычынныя); паўтарыць двойчы (колькасныя); узысці наверх (прасторавыя); чысты заўсёды (часавыя)* і г.д. Выдзяляюць яшчэ (Л. Бурак, А. Міхневіч): 4) словазлучэнні з *суб'ектнымі* адносінамі (калі залежны кампанент абазначае ўтваральніка дзеяння або носьбіта адзнакі): *загад камандзіра; сіль неба; прамова старшыні; надыход вясны*; 5) словазлучэнні з *камплетыўнымі* адносінамі (калі залежны кампанент папаўняе недахоп інфармацыі, змешчанай у галоўным): *куча саломы; тры бярозы; стаць героем*.

Сярод паратаксісных словазлучэнняў з незамкнутым радам кампанентаў вылучаюцца: 1) словазлучэнні са *спалучальнымі* адносінамі (калі паказваецца адначасоваць, сумеснасць або паслядоўнасць прадметаў, дзеянняў, з'яў): *прачнуцца ды памыцца; (чытаць) газеты, часопісы; бацька і сын*; 2) словазлучэнні з *размеркавальнымі* адносінамі (калі паказваецца чаргаванне або ўзаемнае выключэнне прадметаў і з'яў): *ці сюды, ці туды; і туды, і сюды; ці дождж, ці вецер, ці бура; то тут, то там*.

Сярод паратаксісных словазлучэнняў з замкнутым радам кампанентаў вылучаюцца: 1) словазлучэнні з *супраціўнымі* адносінамі (паказваецца неадпаведнасць прадметаў і з'яў): *не ганарлівы, а сціплы; свеціць, але не грэе*; 2) словазлучэнні з *градацыйнымі* адносінамі (падкрэсліваецца неадпа-

ведная сумеснасць прадметаў і з'яў): *нетолькі свеціць, але ігрэе; не прыходзіў, ды і не хадзіў; не тое што не ведаў, а нават і не мог падумаць.*

VI. Паводле разнавіднасцей сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі сярод гіпатаксісных словазлучэнняў вылучаюцца словазлучэнні з дапасаваннем, словазлучэнні з кіраваннем і словазлучэнні з прымыканнем.

Дапасаванне – від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежнае слова мае тыя ж самыя граматычныя формы, што і галоўны кампанент. Поўнае дапасаванне – дапасаванне залежнага кампанента да галоўнага ва ўсіх магчымых формах: *зімовым ранкам* (у родзе, ліку і склоне); *апошнія наведамленні* (у ліку і склоне). Няпоўнае дапасаванне – прыпадабненне залежнага кампанента да галоўнага не ва ўсіх граматычных формах: *маладая дацэнт* (ёсць дапасаванне ў склоне і ліку, але няма – у родзе). Дапасуюцца прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, пэўныя разрады займеннікаў, часам назоўнікі (*горад Брэст*). Колькасныя лічэбнікі да *пяці* дапасуюцца ў склоне: *два, тры, чатыры дубы*; лічэбнікі ад *пяці* – ва ўскосных склонах дапасуюцца (*пяці дубоў, пяццю дубамі*), а ў назоўным склоне кіруюць: *пяць сталоў*.

Кіраванне – від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежны кампанент ставіцца ў пэўнай склонавай форме, абумоўленай значэннем галоўнага кампанента або сэнсам выказвання.

У залежнасці ад характару сувязі паміж галоўным і залежным кампанентамі кіраванне бывае моцнае і слабае. Моцнае кіраванне – такое, пры якім залежны кампанент мае форму толькі аднаго ўскоснага склону, якая вызначаецца лексічна-граматычнымі ўласцівасцямі галоўнага кампанента. Галоўны кампанент у такім выпадку патрабуе ўдакладнення або папаўнення сваёй сэнсавай недастатковасці: *правяраць заданне; набыць мэблю; жаць жыта; дасягнуць мэты*. Моцнае кіраванне найчасцей магчыма пры пераходных дзясловах, якія ўжываюцца з прамым аб'ектам. Моцнае кіраванне, на думку некаторых сінтаксістаў (Т. Рамза, М. Яўневіч, П. Сцяцко), можа быць не толькі пры пераходных, але і пры: 1) непераходных дзясловах: *усміхацца яму, сустракацца з каляжанкай, хвалявацца ад невядомага, здзіўляцца з яе, раіцца з бацькам, радавацца сустрэчы*; 2) непераходных дзясловах з прасторавым значэннем (пры спалучэннях з якімі прыстаўка дубліруецца ў прыназоўніку): *дайці да хаты, з'ехаць з гары, адштурхнуцца ад берага*; 3) дзясловах са значэннем жадання, дасягнення, асцярогі: *жадаць шчасця, марыць пра падарунак, дабівацца рашэння*; 4) назоўніках, суадносных з дзясловамі: *клопат пра блізкіх, выратаванне жыцця, вызваленне ад захопнікаў*; 5) спалучэннях з колькаснымі адносінамі: *дзесяць рабочых, част-*

ка лесу, вагон пяску, гэтулькі гора, кубак чаю; б) спалучэннях назоўніка з назоўнікам: *дазвол на паляванне, права на працу, загад рэктара*.

Слабае кіраванне – такое, пры якім формы залежнага кампанента залежаць ад сэнсавых адносін, а не ад лексічна-граматычнага значэння галоўнага кампанента: *дом з калонамі, дом без калон; указальнік каля павароту, указальнік за паваротам, указальнік перад паваротам*. Слабае кіраванне адзначаецца тады, калі залежны кампанент, як правіла, можа мець розныя граматычныя варыянты: *пайсці... па сястру, з сястрой, ад сястры, да сястры* і інш.

Праверыць, слабае ці моцнае кіраванне ў словазлучэнні, можна, карыстаючыся наступным прыёмам: калі да залежнага кампанента ставіцца пытанне розных членаў сказа (напрыклад, дапаўнення і акалічнасці) – кіраванне слабае: *дом які? з чым? з калонамі*. Слабае кіраванне падобнае да прымыкання. Прыём праверкі наступны: толькі калі да залежнага кампанента нельга паставіць склонавага пытання, яны (кампаненты) звязаны прымыканнем: *вярнуліся на змярканні, дабіраліся з гадзіну*.

У залежнасці ад наяўнасці / адсутнасці прыназоўніка перад залежным кампанентам кіраванне бывае: а) беспрыназоўнікавае (непасрэднае): *пісаць вершы; гудок паравоза*; б) прыназоўнікавае (апасродкаванае): *гутарыць з сябрамі; нейкае са слоў*.

У залежнасці ад марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента вылучаецца кіраванне: а) субстантыўнае: *складанне праекта*; б) ад'ектыўнае: *смелы на паляванні*; в) нумаратыўнае: *пяты ад пачатку*; г) пранамінальнае: *нехта з вас*; д) дзеяслоўнае: *лавіць рыбу, узараны трактарам*; е) адвербіяльнае: *не горш за іншых*.

Кіраваць могуць усе паўназначныя часціны мовы, але часцей за ўсё дзеяслоў і яго формы. Залежным кампанентам у словазлучэннях з кіраваннем заўсёды выступае назоўнік або слова з прадметным значэннем.

Прымыканне – від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежнасць падпарадкаванага кампанента выражаецца толькі сэнсава. Прымыканне бывае: а) уласнае (калі да галоўнага кампанента прымыкаюць нязменныя словы – прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітывы): *ісці напяваючы; жаданне маляваць; гаворка па-беларуску; даволі разумны; недзе побач; двойчы два*; б) іменная (калі да галоўнага кампанента прымыкаюць ускосна-склонавыя формы назоўнікаў з аслабленым прадметным значэннем і выразна выражаным акалічнасцю). Такія формы назоўнікаў блізкія да прыслоўяў): *казаць па шчырасці (шчыра); прыйсці на досвітку (досвіткам); пабегчы без агляды (хутка); жыць на віду (адкрыта)*.

Паводле разнавіднасцей паратаксіснай сувязі выдзяляюцца словазлучэнні 1) са з'яднаннем (адкрытая сінтаксічная сувязь, пры якой раўназначныя кампаненты аб'ядноўваюцца спалучальнымі злучнікамі або бяззлучніковым спосабам): *вучні і настаўнікі; добры і сціплы; (бачу) лес, поле, рэчку;* 2) з раз'яднаннем (закрытая сінтаксічная сувязь, пры якой раўназначныя кампаненты супастаўляюцца паміж сабой пры дапамозе супастаўляльных злучнікаў або бяззлучніковым спосабам): *стары, але дужы; не сёння-заўтра;* 3) з пераз'яднаннем (адкрытая сінтаксічная сувязь, пры якой раўназначныя кампаненты чаргуюцца або ўзаемна выключаюцца, выражаючы размеркавальныя адносіны з дапамогай размеркавальных злучнікаў): *то вясёлы, то сумны; зімой ці вясной; або там, або тут.*

VII. Паводле парадку кампанентаў.

У паратаксісных словазлучэннях парадак кампанентаў, як правіла, свабодны, за выключэннем дзеяслоўных словазлучэнняў з адносінамі паслядоўнасці. Параўн.: а) *цёплы і сонечны (сонечны і цёплы); не толькі дзеці, а і дарослыя (не толькі дарослыя, а і дзеці); раніцай ці вечарам (вечарам ці раніцай)* і б) *прачнуўся і памыўся* (нельга: *памыўся і прачнуўся*).

У гіпатаксісных словазлучэннях, дзе кампаненты не раўназначныя, іх парадак больш устойлівы. Сярод такіх словазлучэнняў вылучаюцца: 1) словазлучэнні з прэпазіцыяй залежнага кампанента ў адносінах да галоўнага. Гэта назіраецца: а) пры дапасаванні: *блакітнае неба;* пры змене такога парадку непрэдыкатыўнае словазлучэнне становіцца прэдыкатыўным; б) пры ўласным прымыканні, калі выражаюцца адносіны меры і колькасці: *даволі хутка; вельмі блізка; шмат думаць;* 2) словазлучэнні з постпазіцыяй залежнага кампанента. Гэта бывае: а) пры кіраванні і іменным прымыканні: *надобны да бацькі; кніга брата; вучыцца ў трэнера; выканаць у час;* б) пры ўласным прымыканні, калі выражаюцца прасторавыя, мэтавыя, часавыя, прычынныя і атрыбутыўныя адносіны: *зайсці сёння; сказаць назло; з'явіцца там; гаварыць спрасонку; жаданне апраўдацца* і 3) словазлучэнні са свабодным парадкам кампанентаў. Гэта назіраецца пры ўласным прымыканні, калі выражаюцца адносіны спосабу дзеяння: *радасна сказаць (сказаць радасна); смела заявіць (заявіць смела).*

Апісаны парадак кампанентаў лічыцца тыповым, прамым і стылістычна нейтральным. Відазмянення ён у канкрэтных выпадках са стылістычнымі мэтамі або пры неабходнасці тэкставай сувязі з папярэднімі сказамі. Гэта робіцца дзеля павышэння эмацыйна-экспрэсіўнай афарбоўкі паведамлення, узмацнення яго інфармацыйнасці і камунікацыйнай дзейнасці. І бывае часцей за ўсё ў творах мастацкай літаратуры, напрыклад: *Над вадой ля*

берага ціха спіць асока ды лаза зялёная жаліцца-шуміць (Багд.); *Напевамі песні шырокай гамоняць палі і лугі* (К-с).

Прыведзеная тыпалогія словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове паказвае разнастайнасць іх арганізацыі і належны ўзровень вывучанасці.

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Адкрытая паратаксісная сувязь	сувязь, якой злучаюцца дзве і больш сінтаксічныя адзінкі, колькасць якіх можа быць павялічана.
Гіпатаксісная (падпарадкавальная) сувязь	(ад грэч. <i>hupo</i> унізе, знізу; пад + <i>taksis</i> размяшчэнне) – сувязь, якой звязваюцца граматычна нераўназначныя адзінкі або кампаненты. Рэалізуецца ў словазлучэннях і складаназалежных сказах.
Дапасаванне	від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежнае слова мае тыя ж самыя граматычныя формы, што і галоўны кампанент.
Закрытая паратаксісная сувязь	звязвае толькі дзве сінтаксічныя адзінкі, якія звычайна супастаўляюцца і далейшы пералік якіх немагчымы.
Кіраванне	від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежны кампанент ставіцца ў пэўнай склонавай форме, абумоўленай значэннем галоўнага кампанента або сэнсам выказвання.
Моцнае кіраванне	такое, пры якім залежны кампанент мае форму толькі аднаго ўскоснага склону, якая вызначаецца лексічна-граматычнымі ўласцівасцямі галоўнага кампанента. Галоўны кампанент у такім выпадку патрабуе ўдакладнення або папаўнення сваёй сэнсавай недастатковасці.
Непрадказальная гіпатаксісная сувязь	сувязь пры якой форма залежнага кампанента ці адзінкі не вызначаецца адзначна формай галоўнага кампанента ці адзінкі.
Непрэдыкатыўныя	адносіны складваюцца паміж кампанентамі словазлучэння, паміж членамі простага і часткамі складанага сказаў, паміж сказамі ў звышфразавых адзінствах.
Няпоўнае дапасаванне	прыпадабненне залежнага кампанента да галоўнага не ва ўсіх граматычных формах.
Паратаксісная (злучальная) сувязь	(ад грэч. <i>para</i> – каля, пры + <i>taksis</i> – размяшчэнне) – сувязь, якой звязваюцца граматычна раўназначныя адзінкі або кампаненты. Рэалізуецца пры аб'яднанні аднародных членаў і частак складаназлучанага сказа.
Поўнае дапасаванне	дапасаванне залежнага кампанента да галоўнага ва ўсіх магчымых формах.
Прадказальная	сувязь пры якой форма залежнага кампанента ці адзінкі вызна-

гіпатаксісная сувязь	чаецца формай галоўнага кампанента ці адзінкі.
Прымыканне	від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежнасць падпарадкаванага кампанента выражаецца толькі сэнсава.
Прымыканне іменнае	від падпарадкавальнай сувязі, пры якой да галоўнага кампанента прымыкаюць ускосна-склонавыя формы назоўнікаў з аслабленым прадметным значэннем і выразна выражаным акалічнасным.
Прымыканне уласнае	від падпарадкавальнай сувязі, пры якой да галоўнага кампанента прымыкаюць нязменныя словы – прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітывы.
Прэдыкатыўныя	(ад лац. <i>praedicativus</i>) адносіны выяўляюцца паміж дзейнікам і выказнікам як суб'ектам і прэдыкатам суджэння.
Сінтаксема	гэта мінімальнае, далей непадзельнае семантыка-сінтаксічная адзінка мовы, якая адначасова выступае як носьбіт элементарнага сэнсу і як канструкцыйны кампанент больш складаных сінтаксічных пабудов (словазлучэння, сказа, тэксту).
Сінтаксіс	(ад грэч. <i>syntaxis</i> – пабудова, парадак, спалучэнне) – 1) гэта адзін з узроўняў мовы, на якім паводле пэўных заканамернасцей арганізуюцца сінтаксічныя адзінкі для перадачы паведамленняў, выяўляюцца функцыі розных граматычных адзінак; 2) гэта і раздзел навукі пра мову (раздзел граматыкі), які вывучае пабудову і значэнне сінтаксічных адзінак (словазлучэнні, сказы, звышфразавыя адзінствы, фрагменты, закончаныя тэксты), сінтаксічныя адносіны і сінтаксічныя сродкі.
Сінтаксічнае значэнне	функцыянальны змест. 1) Унутраны бок, змест сінтаксічных катэгорый і сродкаў (значэнне дзейніка, значэнне дапаўнення). 2) Змест, які перадаецца выказванню асаблівасцямі сітуацыі (сінтаксічнае значэнне часу ў сказе).
Сінтаксічная канструкцыя	гэта сінтаксічнае цэлае, у якім моўныя адзінкі (словы, словазлучэнні, сказы) аб'ядноўваюцца паводле сваіх граматычных уласцівасцей.
Сінтаксічная сувязь	гэта фармальнае выражэнне адносін паміж сінтаксічнымі адзінкамі або іх кампанентамі.
Сінтаксічная функцыя	асаблівасці ўжывання ў словазлучэнні і сказе, прызначэнне і ўласцівасці дадзенай адзінкі як часткі больш складанага сінтаксічнага цэлага.
Сінтаксічныя адзінкі	гэта структуры (элементы) сінтаксічнага ўзроўню мовы, якія адрозніваюцца паводле прызначэння і будовы.
Сінтаксічныя адносіны	гэта адносіны паміж сінтаксічнымі адзінкамі або іх кампанентамі, якія адлюстроўваюць характар структурна-сэнсавых залежнасцей паміж імі.
Слабае кіраванне	такое, пры якім формы залежнага кампанента залежаць ад сэнсавых адносін, а не ад лексічна-граматычнага значэння галоўнага кампанента.

Словазлучэнне	гэта сэнсава-граматычнае аб'яднанне дзвюх і болей сінтаксем у ланцужку выказвання, што ўзнікае толькі ў яго складзе ў адпаведнасці з пэўнымі задачамі камунікацыі і службыць для перадачы семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж паняццямі пазамоўнай сітуацыі. (Т. Рамза). Паводле Н. Чалюк, словазлучэнне – спалучэнне двух ці некалькіх самастойных слоў, звязаных сэнсава і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі.
Словазлучэнне несвабоднае	у якім пэўныя кампаненты аслабілі сваё лексічнае значэнне і выступаюць у ролі аднаго члена сказа, утвараючы непадзельнае сінтаксічнае адзінства.
Словазлучэнне свабоднае	у якім кожны кампанент захоўвае сваё самастойнае значэнне і з'яўляецца асобным членам сказа
Сродкі сінтаксічнай сувязі	канчаткі зменных часцін мовы, прыназоўнікі, злучнікі і займеннікі, прыслоўі, часціцы, мадальныя словы, парадак слоў і інтанацыя.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Як разумеюць тэрмін «сінтаксіс»?
2. Якія разгалінаванні сінтаксісу можна назваць? У чым іх спецыфіка?
3. Якім чынам сінтаксіс звязаны з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі?
4. Якія адзінкі можна назваць у ліку асноўных паняццяў сінтаксісу? Дайце азначэнне кожнаму з іх.
5. Што выступае сродкамі сінтаксічнай сувязі?
6. Якую сінтаксічную канструкцыю называюць словазлучэннем? Што агульнае паміж словам і словазлучэннем і што адрознівае іх?
7. Чым адрозніваецца свабоднае сінтаксічнае словазлучэнне ад фразеалагізма?
8. На якія тыпы падзяляюцца словазлучэнні?
9. Які від сувязі называюць дапасаваннем? Якія часціны мовы звязваюцца з асноўным словам поўным дапасаваннем і якія няпоўным?
10. У чым сутнасць кіравання? Як адрозніць моцнае кіраванне ад слабога? Якія члены звязваюцца з асноўным словам слабым і якія моцным кіраваннем?
11. Які від сувязі называюць прымыканнем? Якія часціны мовы прымыкаюць?

12. Як адрозніць іменнае прымыканне ад слабога кіравання? Якой сувяззю звязваюцца нескланяльныя назоўнікі з іншымі словамі ў словазлучэнні?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ АЎДЫТОРНЫХ І САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Выпісаць простыя словазлучэнні, падкрэсліць асноўнае слова ў іх. Вызначыць, як звязваецца залежнае слова з асноўным (дапасуецца, кіруецца ці прымыкае).

Пятрусь Макаль – адзін з найбольш таленавітых прадстаўнікоў паэтычнага пакалення, якое пачало сваю творчую дзейнасць у пасляваенны перыяд. Паэт, драматург, перакладчык, ён больш як сорок гадоў плённа працаваў на ніве нацыянальнай літаратуры.

Паэзія П. Макаля – гэта паэзія буйнамаштабнай думкі, паэзія роздуму і аналізу. Гэта паэзія, моцна звязаная са сваім часам, яго важнейшымі сацыяльнымі падзеямі, канфліктамі, выдаткамі і здабыткамі. Яна выдатна спалучае ў сабе публіцыстычнасць, філасафічнасць і лірызм. За паэтам замацавалася яшчэ і слава дасканаллага майстра звонкага, мілагучнага, эўфанічна зладжанага вершаванага радка, адмысловай, віртуозна зробленай рыфмы.

«Першы след»... З такой сціплай назваю ў 1955 годзе выйшаў першы зборнік П. Макаля. У хуткім часе выходзіць і другі зборнік вершаў паэта – «Вятрам насустрач» (1958). Абедзве кнігі крытыкай былі сустрэты прыхільна.

І ў многім чытацкія сімпатыі вызначыліся тым, што лірычны герой многіх вершаў Макаля – добры, пяшчотны, рамантычна настроены юнак, які ведае цану сапраўднага сяброўства, усведамляе сваю адказнасць за лёс зямлі, захаванне міру на ёй. Ён не шукае спакою ў жыцці, любіць дарогі, знаёмствы з новымі людзьмі, хоча быць актыўным удзельнікам у будаўніцтве лепшай будучыні. («Полымя»)

2. Выпісаць складаныя (мнагачленныя) словазлучэнні і растлумачыць, як яны ўтварыліся.

І пакляўся тады малады беларускі настаўнік: «Пакуль буду жыць і буду мець хоць трохі сілы – буду несці да сэрцаў людскіх гэтае святое, векавечнае матчына слова, поўнае чараў і хараства роднай зямлі, поўнае подыху вялікай і шматпакутнай гісторыі народа; буду вучыць малалетак, як трэба шанаваць найкаштоўнейшы скарб і даражыць ім, каб заслужыць прызнанне і павагу свету, каб адчуваць сябе ў вялікай сям’і народаў не нікчэмным жабраком-папрасімам, а роўным сярод роўных гаспадаром уласнага лёсу, уласнай долі». (Гіл.)

3. Выпісаць у два слупкі сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні і фразеалагізмы. Адказаць, чым адрозніваюцца яны між сабою.

1. Не, трэба было ўзяць сябе ў рукі, менш думаць пра кепскае (В.Б.). 2. Мікола Гусоўскі з натхненнем узяўся за пяро (У.А.). 3. Ён [Гусоўскі] заклікаў еўрапейскія на-

роды аб'яднацца, каб разам даць адпор заваёўнікам на чале з турэцкім султанам (У.А.). 4. Паэт звяртаецца да каралевы з просьбаю ўзяць пад сваю апеку ўсіх таленавітых людзей навукі і мастацтва, каб яны маглі працаваць на карысць дзяржаве, не думаючы пра кавалак хлеба (У.А.). 6. У прасторным квадратным пакоі Марыі Андрэеўны найперш кінуліся ў вочы шырокая зялёная тахта з мноствам падушак і таршэр на высокай блішчастай ножцы (Марц.). 7. Яна тады, здаецца, ішла б гэтак з ім на край свету (Саб.). 8. Лоры круцілася на языку расказаць пра іншы свой клопат (Саб.). 9. Ісці можна нацянькі, але яна наўмысна дае круг (Шам.). 10. Хай цябе не засмуціць твой першы агрэх, людзі добрыя нас не падымуць на смех (А. К). 11. Рука ў руку з магутнымі братамі мы ў бой ідзем і ў бедах не адны (К-с). 12. Лідка, пляменніца, за якія тры-чатыры гады стала з падлетка дарослай дзяўчынай (Ракіт.). 13. Амаль два гады таму назад, пад восень, зазноўвалі тут новы горад (Кул.). 14. Ступіўшы бліжэй, прачытаў, што бібліятэка пачынае работу з дзевяці гадзін раніцы. Перапынак удзень бывае з першай гадзіны да чацвёртай (Кул.).

4. Выпісаць словазлучэнні, у якіх словы звязаны сувязцю дапасавання. Вызначыць, якія часціны мовы дапасуюцца, якія граматычныя сродкі паказваюць на дапасаванне і якія адносіны выражаюцца ў гэтых словазлучэннях.

Горача любіць беларус сваю радзіму, сваю зямлю, якую ён багата паліў потам і крывёю. Гэта зямля хоць і не славіцца ўрадлівасцю, але шчодро ўзнагароджвае цяжкую працу народа і выходзіць ў ім любоў да працы, да ашчаднасці. Багаты і разнастайны пейзаж Беларусі. Рукой геніяльнага мастака-пейзажыста разаслала прырода ззяючыя жывымі кветкамі дываны лугоў па далінах серабрыстых рэк – Заходняй Дзвіны, верхняга Дняпра з яго шматлікімі прытокамі, Нёмана, Буга. Неабдымныя панарамы ўзгоркаў і раўнін, лясныя масівы, расквечаныя мяккімі тонамі шматфарбнай зямлі, тысячы азёр, ручаёў і рэчак – вось тыповыя асаблівасці Беларусі. Дзвесце пяцьдзесят тысяч квадратных кіламетраў займае яе тэрыторыя. Адзінаццаць мільёнаў жыхароў насяляюць яе зямлю. Зямля гэтая са старажытных часоў была зямлёю славян. У свой час тут была слаўная Полацкая Русь, Турава-Пінскае княства, землі крывічоў і радзімічаў. Тут спрад-веку жыў і складваўся беларускі народ з усімі сваімі нацыянальнымі асаблівасцямі, з адзнакай сваёй нацыянальнай культуры. (К-с)

5. Прачытаць, вылучыць прэдыкатыўныя спалучэнні. Адказаць, якую ролю яны выконваюць у структуры сказа.

1. Я ўзрос на роднай Беларусі пры берасцянец і дудзе, гляджу сягоння і дзіўлюся: пастух з транзістарам ідзе (Бр.). 2. Сядзеў я, нічога не помнячы, і думаў пра тое найперш, што сонца патрэбна на поўначы, а ласка і шчырасць – не менш (М.К). 3. Шэпчаць згодна каласінкі, гойдаюцца нівы, ходзіць гоман між збажынкі, мілы і шчаслівы (К-с). 4. Заслонаў асталяваўся са сваім атрадам на новым месцы, непадалёк ад чыгункі, якая ішла з гарадка на поўнач (Лыньк.). 5. Страсае лісце на перон здаўна знаёмы клён (Вял.). 6. Стаялі ліпеньскія дні. Сонца прыпякала так, што нават уначы не астывала зямля (Лыньк.). 7. Верасень месяц абходзіць палеткі (Куп.). 8. Каля Мінска, ля самай сталіцы, мы свае адкрываем курорты: тут струменяць жывыя крыніцы, несучы мінеральныя воды (Неп.).

6. Выпісаць словазлучэнні, у якіх словы звязаны сувязцю кіравання. Вызначыць від кіравання (беспрыназоўнікавае ці прыназоўнікавае, моцнае ці слабое; прыдзеяслоўнае, прыадвербіяльнае, прыйменнае – асобна прысубстантыўнае, прыад’ектыўнае, прылічэбнікавае) і граматычныя сродкі яго выражэння.

I. Багатая на падзеі і суровая гісторыя беларускага народа. Гэта – гісторыя барацьбы з прыгнятальнікамі, з нашэсцем чужаземных захопнікаў, гісторыя барацьбы за сваю нацыянальную незалежнасць, свабоду і культуру... Беларускае зямля ўсеяна сотнямі тысяч варожых магіл. У яе нетрах паражнеюць косці многіх чужаземных плямёнаў, якія прыходзілі паліць і рабаваць яе. Тут склалі свае галовы татары, шведы, французы... Свежая яшчэ ў памяці беларускага народа першая сусветная вайна, яго шматпакутны шлях бежанства з дзесяткамі тысяч безыменных магіл, са спаленымі гарадамі і вёскамі. Але, прайшоўшы праз усе выпрабаванні, народ жыві і развіваўся, бо народ бесмяротны.

Ніколі не схіляў галавы беларускі народ перад захопнікамі. Ён ішоў у лясы, у глухія пушчы і нетры балот, якімі багата беларуская зямля... (К-с)

II. 1. Ды, мне здаецца, ва ўсіх памалу знікае здольнасць здзіўляцца (М.Т.). 2. З нас кожны для шчасця дзяўчынкі аддаў бы не толькі паёк (Прых.). 3. Прашу вас, таварыш Кудрыцкая, расстарацца экзэмпляраў дзесяць – дваццаць гэтага нумара раённай газеты (М.Л.). 4. Хутка перад ім паўстала невялікая горка, на якой расло болей за дзесятак тоўстых раскідзістых соснаў (Чарн.). 5. Лісткі майго календара ўвесь час перагортвае і шматае навальнічны вецер. Некаторыя з іх я сам вырываю і нішчу (М.Т.). 6. Адна ў нас засталася на траіх мая дамоўка (А.К.). 7. Увечары быў салют, ужо далёка не першы за дзесяць месяцаў свабоды (Б.). 8. І вось ён, наш дзень, нарэшце настаў! Для мяне ён прайшоў нечакана проста (Б.). 9. Добра, што гэтую школу будуеш ты, мой брат (Б.). 10. У невялікім пакоі жыве нас трое (М.Т.). 11. Двое дзвярэй вялі ў два кабінеты – старшыні і намесніка, абাপал жа са сцен выступалі дзве жалезныя грубкі (Скр.). 12. Усяго тут было чалавек дваццаць (М.Т.). 13. Васіля Рудніка больш за месяц не бачылі на вуліцах сяла, хоць усе чулі, што ён вярнуўся (Кір.).

7. Выпісаць словазлучэнні, у якіх залежнае слова прымыкае да асноўнага. Вызначыць, якія часціцы мовы і іх формы звязваюцца з асноўным словам спосабам прымыкання і да якой часціны мовы яны прымыкаюць.

I. А ўначы па чахканні колаў можна нават злічыць, колькі за гадзіну праходзіць цягнікоў (Саб.). 2. Горад і яго ваколіцы былі надзвычай маляўнічыя (Лыньк.). 3. Беглі песні ад душы (Куп.). 4. Добра таго вучыць, хто хоча ўсё ведаць (Пр.). 5. Ціха вечар на дрэвы сышоў (Астап.). 6. Навальніца насоўвалася павольна, ды настырна (К-с). 7. Адступаць можна было цяпер толькі праз дрыгвяное гнілое балота (І.М.). 8. Не ведаеш тады, ці сесці ў першы трамвай або аўтобус, праехаць знаёмым маршрутам і паглядзець на горад, ці лепш прайсці пешшу, павольна ўглядаючыся ў змены, якія адбыліся за час твайго ад’езду (Хадк.). 9. Хацелася ўціснуцца глыбей у зямлю, каб ніякі асколак не зачাপіў (І.М.). 10. Самае цяжкае было пераадолець лагчыну, потым ішло лягчэй (В.Б.). 11. Гусоўскі пісаў паэму па-лацінску (У.А.). 12. Праз галінкі цікуе месяц малады, а дзесь з суседняй баравіны крычыць сава на ўсе лады (К-с). 13. А Тураўцу – камандзіру брыгады – разам з другімі трэба было ляжаць на траве, хаваючыся за камлі дрэў (І.М.).

14. Днём грэла зусім слаба, а па начах быў мароз (Пташ.). 15. Вызваленне! Якое гэта хвалюючае і да болю мілае слова! (Гам.). 16. Алесь сядзіць на вялізным і казытліва, горача духмяным возе сена (Б.). 17. З поўдня дзьме цёплы, па-летняму сухі ветрык (Кул.). 18. У адзін з такіх, радасна насцярожаных і нясцерпна галодных, красавіцкіх дзён на Ру-невіча цэлым сонцам упала першае пісьмо з дому (Б.). 19. У пятым класе хлопец быў шчасліва і надоўга ўражаны зманліва простаі, магутнай прыгажосцю паэзіі Міцкевіча (Б.).

8. Складзі сказы, выкарыстаўшы наступныя словазлучэнні.

Клопат пра культуру мовы, загадчык кафедры, выбачайце нам, ісці ў ягады, пасаць па яблыкі, жартаваць з хлопца, бялейшы за снег, дом на дваццаць паверхаў, пад свой густ, звыш дваццаці гадоў, пісаць на адрас, паводле закону, тры з паловай гады, за тры кіламетры.

9. а) Складзі табліцу «Спецыфіка кіравання ў беларускай мове ў параўнанні з рускай», выкарыстоўваючы дапаможнікі Т. Рамзы, М. Яўневіча, П. Сцяцко і інш. сінтаксістаў (гл. спіс літаратуры).

б) Спісаць; словазлучэнні, у якіх словы звязаны сувязцю кіравання, вусна параўнаць з адпаведнымі словазлучэннямі рускай мовы; спецыфічна беларускія словазлучэнні падкрэсліць.

1. Праз яго [зрадніка] маці страціла сына (К-с). 2. Яна дзякавала гаспадару і нічога не патрабавала (Е.Л.). 3. Сабралася больш за тысячу чалавек (М.Т). 4. Дарагі чалавек, прашу: нікому ні слова пра тое, што расказала! Не бядуй па мне (Е.Л.). 5. Толькі высяцца падобныя адна да адной неабсяжныя аграмадзіны (М.Т). 6. Ігната дагэтуль не бралі [на вайну] праз хворую нагу (Чыр.). 7. Усё для іх [дзяцей]: і сонца да самага позняга вечара, і наша шчырая ласка праз круглыя суткі (Б.). 8. Дзякуй шчыры табе, Украіны зямля, што калыскаю ты слаўнай песні была (М.Т.). 9. Іван не крыўдаваў. Мы хадзілі з ім разам у грыбы (Луж.). 10. Адзін за адным вырасталі буйнапанельныя і буйнаблочныя дамы на чатыры і пяць паверхаў (Грах.). 11. Сустрэча закончылася з лікам 2:1 на карысць мінчан («Звязда»). 12. За ўсё, што вы мне расказалі, што я пачуў ад вас, я вам так дзякую! (Кір.). 13. Вылечыўшыся, Людвік да канца вайны змагаўся супраць фашызму ў баявых шарэнгах Чэхаславацкага нацыянальнага корпуса, а пасля дэмабілізацыі зноў вярнуўся ў Мінск, па сваю сям'ю (Кул.). 14. Ходзіць дзеўчына па воду, маці ў толк не дабарэ, што калодзеж той з вадою ў мілога на дварэ (Р.). 15. Прамінула ўжо амаль пяцьдзсят гадоў, а памяць пра бітву пад Воршай жыве ў нашым народзе (У.А.). 16. Дзякуй вам. Але дзеткі пры мне застануцца (Е.Л.). 17. Беларусь, Радзіма, вольная старонка, пра цябе дубровы славаю пяюць (Р.). 18. Ён ужо агледзеў Слаўнага і растлумачыў, што той проста захварэў на страўнік і нічога яму не пагражае (Бр.). 19. Дабрамыслаў сам сабе, сваім думкам, смяяўся... (М.Л.). 20. Ды вы ўжо прабачце мне, таварышы, што паснедаем крыху пазней («Полымя»). 21. Па сыну не плач ты, матуля: ён сын усіх маці на свеце, цішу вартуе, шчасце ратуе, долю людскую ад смерці (М.К.). 22. Ён [вораг] быў метраў за сорок наперадзе (Шам.). 23. Яшчэ ажэніцца багаты пан з магілаю, а бедны хлопец з мілаю (А.К.). 24. З зацenenай лавачкі насустрач паднялася высокая мажняя жанчына, трохі маладзейшая за Лену (Кір.). 25. У грыбы выйду, клікну я раніцай – ярка рэха грывіць у бары (Неп.).

10. У наступныя словазлучэнні ўставіць азначэнні і складзі з імі сказы.

Два тыдні, тры школы, чатыры з паловай дні, два тралейбусы, дзве гадзіны, абодва колы, абедзве рукі, сем ручаёў, пяць рэчак.

11. Адшукаць памылкі ў кіраванні і дапасаванні і, выправіўшы іх, запісаць сказы.

1. Тоні было няёмка за свой страх, яна смяялася над сабой. 2. Кожнаму хочацца паціснуць руку высокага госця, пажадаць яму добрага здароўя, шчаслівай дарогі. 3. Ці забудзеш на дарогі Kryма... 4. Узяўшы рэцэпт, Саша падзякавала Веру Ігнатаўну... 5. Устала і Агата. Нібы не сваімі нагамі ішла яна па разрытым бульбянішчу. 6. Яшчэ не паспеў я скончыць інстытут, а ўжо абком партыі і Міністэрства асветы падабралі мне пасадку загадчыка Сапоцкінскім раённым аддзелам народнай асветы. 7. Іхнім смехам жалезным, каб чула жабрацтва, ён смяяўся над прынцыпам «роўнасць і брацтва». 8. Два томікі, як два чырвоных святы. 9. Калі ж паглядзець у ЗАГС апошнія запісы, то на сто нованароджаных хлопчыкаў прыпадае часам 20 Аляксандраў, 15–20 Андрэяў і 15 Сяргеяў. 10. За лясамі, за гарамі зашумеў Дняпро шырокі, над крутымі берагамі тры дубы стаяць высокіх.

12. 1) Выпішыце са сказаў дзесяць простых словазлучэнняў, абзначце ў іх галоўны кампанент. Вызначце тып словазлучэння паводле прыналежнасці галоўнага кампанента да пэўнай часціны мовы. Выпішыце два-тры складаныя словазлучэнні.

2) Выпішыце дзяслоўныя словазлучэнні. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж кампанентамі словазлучэнняў.

3) Выпішыце з тэксту па чатыры словазлучэнні з дапасавальнай і кіравальнай сувязю слоў, а таксама ўсе словазлучэнні, залежныя кампаненты якіх прымыкаюць да галоўных.

4) Выпішыце з тэксту пяць-шэсць словазлучэнняў, ахарактарызуйце іх у наступным парадку: структурны тып (простае, складанае); галоўны кампанент, тып словазлучэння паводле выражэння галоўнага кампанента (субстантыўнае, ад’ектыўнае, дзяслоўнае, прыслоўнае) і паводле сінтаксічных адносін (аб’ектнае, атрыбутыўнае, акалічнаснае); від сінтаксічнай сувязі (дапасаванне, кіраванне, прымыканне); сродак яе выражэння; парадак кампанентаў словазлучэнняў у тэксце (кантактны, дыстантны; прамы, інверсійны).

Варыянт I

1. Беларусь – краіна раўнінная. Спакойныя ландшафты краю добра спалучаюцца са спакойным, мірным характарам народа, тым самым характарам, рысы якога заўважаюць і цёпла ацэньваюць перакладчыкі нашай літаратуры.

Але ёсць на нашай зямлі і ўзгоркі. Ёсць узгорак, які называецца географамі гарой Маяк. З яго відаць вёска Вязынка, відаць хата, дзе прайшло паэтава дзяцінства. З гары гэтай пачынаецца наша Свіслач. Недзе тут пачынаецца і рака купалаўскай паэзіі. Адсюль пясняр убачыў карціну, якая ўразіла яго сэрца і выклікала ў ім гаркотна-суровыя і велічныя словы: людзьмі звацца. І не выпадкова, што менавіта з верша «А хто там ідзе?» пачала наша паэзія выходзіць у свет, пачала з лёгкай рукі Максіма Горкага перакладацца на іншыя мовы... Гэтыя радкі, гэтыя словы пераклалі і ўкраінец, і француз, і

чэх, і англічанін, і латыш, і немец... Радкі прываблілі як паэтычнае ўвасабленне лёсу народа, яго сацыяльнага і палітычнага ідэалу. Наша паэзія атрымала дзякуючы ім надзвычай добрую навуку, атрымала прыклад таго, якой яна павінна быць, як яна павінна служыць народу, каб мець права не толькі «гутарку весці», а несці з годнасцю ўсяму свету свой дар. (Вярц.)

2. У нас часта пад інтэлектуальнасцю механічна разумеюць адукаванасць чалавека. Гэта няправільна. Інтэлектуальнасць уключае ў сябе шчодрасць душы, чалавечнасць, жыццёвы вопыт, спагадлівасць да чужога гора. (Р. Ш.)

3. Вітаю знаёмыя сцежкі,
Што дзесь пачаліся з вясны,
Сваіх спадарожнікаў даўніх –
Пад світкай імглы валуны.
Вітаю бярозы, якія
У зіму чарадою брыдуць,

І тыя вятры штармавыя,
Што мне несціхана гудуць.
Гудуць, каб ішоў я за імі
І не аглядаўся назад,
Ішоў, аж пакуль на дарозе
Не ўкрые слядоў лістапад. (М.Т.)

4. Настаўнік падыходзіць да пераезда, паварочвае ўправа ў лес і выходзіць на дарогу, што ідзе на станцыю з яго вёскі. Колькі часу ідзе ён між маладых хвойнікаў, выходзіць на круглую палянку, дзе калісь спаткаўся з паннаю Людмілаю. Адгэтуль ужо блізка вёска. Але раніца такая слаўная, у лесе так добра, што ён садзіцца на пень і слухае, як спяваюць дразды, як дзесь на ўзлессі кукуе зязюлька. Ён думае, чым зоймецца цяпер, калі так многа вольнага часу, колькі пабудзе яшчэ ў школе. (К-с)

Варыянт II

1. Тураўцу вельмі хацелася ведаць навіны з Вялікай зямлі. У яго было проста патрэбай кожны дзень адчуваць жыццё Вялікай зямлі, а цяпер патрэба гэтая стала неабходнасцю. Ён пашкадаваў, што не збераглі прыёмніка. Для ўсяго гэта была брыгадная рэліквія: два гады назад, рызыкуючы жыццём, прынесла яго з горада студэнтка-падпольшчыца. (І.М.)

2. Свой літаратурны псеўданім Міхась Касцевіч запазычыў ад Максіма Багдановіча, які ў слаўным вершы «Слуцкія ткачыкі» зрабіў палявую кветку сімвалам радзімай красы; і праграмныя вершы Васілька разгортваюць рамантычную ідэю пра цудадзейны ўплыў хараства на душу чалавека. (У.К.)

3. Палачане даўно зразумелі, што для іх горада важнае значэнне маюць Барысавы камяні. Каля стагоддзя назад узнікла ідэя дастаць з вады адзін з гістарычных валуноў і паставіць як помнік на плошчы ў цэнтры горада. Выбралі для гэтага камень, які

ляжаў у рацэ побач з вёскай Падкасцельцы. Ён меў, можна сказаць, манументальны выгляд, а галоўнае, быў зусім побач з Полацкам.

Гэты валун называлі Барыс-Хлебнік. Менавіта за ім сачылі навакольныя сяляне як за агракалендаром. Калі ў межах спадала рачная вада і камень выходзіў да пэўнай адзнакі на паверхню, усе ведалі, што ўраджай паспеў, пара пачынаць працу. У такі час здалёку здавалася, што ў вадзе ляжыць вялізны бохан хлеба. Можна, адтуль і пайшла назва «Хлебнік». (Ляў.)

4. Пры гэтым, бацькавым, полымі пралі кужаль, воўну, кудзелю, трасцілі і сукалі ніткі, снавалі аснову, вязалі, цыравалі, рабілі нераты, чыталі, расказвалі суровую праўду і вясельны здарэнні, гісторыі, казкі. Пры ім расказвалі ўсё чысценька пра таго, хто з вёскі натварыў нечага, пра людзей з суседніх вёсак. Расказвалася – нібы гэта была школа чалавечнасці, пашаны, любові і ўмення ў працы дакладна сказаць, хораша паспяваць, пастарацца рабіць так, як рабілі самыя ўмелыя, дасціпныя, кемлівыя. Была тут і знішчальная ацэнка паўтатку, пуштадомку, неўставаку, разяваку. (Янк.)

6. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ²

1. Адзначце асноўныя прыкметы свабоднага словазлучэння:

а) прэдыкатыўнасць;	г) устойлівасць кампанентаў;
б) семантычная самастойнасць кампанентаў;	д) інтанацыйная завершанасць.
в) сінтаксічная самастойнасць кампанентаў;	

2. Адзначце правільнае: Паводле выражэння галоўнага слова словазлучэнні падзяляюцца на...

а) простыя;	г) дзеяслоўныя;
б) іменныя;	д) прыслоўныя.
в) развітыя;	

3. Адзначце іменныя і дзеяслоўныя словазлучэнні:

а) жаданне працаваць;	г) поўны радасці;
б) недалёка ад дому;	д) чытаць гучна.
в) надзвычай удала;	

4. Адзначце складаныя словазлучэнні:

а) слоўнік для вучняў;	г) дужэйшы за бацьку;
б) вучань з гімназіі;	д) калектыў педагогаў.
в) настаўнік пачатковай школы;	

² Тут і далей тэставыя заданні падаюцца паводле выдання «Сучасная беларуская літаратурная мова: тэсты для тэматычнага кантролю: вучэб. дапам. для студэнтаў філіл. фак. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйш. адукацыі / аўт.-склад. А.І. Калечыц і інш.; пад рэд. П.А. Міхайлава. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2006».

14. Адзначце субстантыўныя словазлучэнні:

- а) злёт выдатнікаў; г) пісьмо ад сябра;
 б) зімовы дзень; д) жаданне вучыцца.
 в) вышэйшы за таварыша;

15. Адзначце словазлучэнні з граматычнымі памылкамі:

- а) дом у пяць паверхаў; г) хадзіць па дарогах;
 б) смяцца пра сябе; д) дзякаваць паэту.
 в) пісаць па адрасу;

МОДУЛЬ 2**«СКАЗ ЯК СІНТАКСІЧНАЯ АДЗІНКА. ПРОСТЫ СКАЗ»****1. СХЕМА БЛОК-СІСТЭМЫ Вывучэння матэрыялу**

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Просты сказ. Прэдыкатыўнае ядро двухсастаўнага сказа.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
2.	Даданыя члены сказа.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
3.	Галоўныя і даданыя члены сказа.	Паглыбленне і сістэматызацыя ведаў, папярэдні кантроль	Практыкум	2

2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі**2.1 Сказ як прэдыкатыўная адзінка мовы**

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Традыцыйна асноўную сінтаксічную адзінку намінуюць сказам. Сказ – гэта сэнсава і інтанацыйна закончаная, граматычна аформленая па законах пэўнай мовы сінтаксічная прэдыкатыўная адзінка, якая арганізуецца са слова ці спалучэння слоў і прызначаецца для рэалізацыі пэўнага камунікацыйнага задання (Н. Чалюк, 2004).

Аднак паводле пункту гледжання В. Матэзіуса, трэба размяжоўваць паняцці мадэль сказа (= структурная схема) і выказванне (= фраза): «<...> сказ як адцягнутая мадэль з’яўляецца сінтаксічнай формай і мусіць быць

аднесенай да мовы», а ў маўленні ж «сказ рэалізуецца як канкрэтнае выказванне» (Матэзіус, 1967). У такім разе тэрмін сказ мусіць адпавядаць паняццю мадэлі сказа, а дэфініцыя, што звычайна даецца сказу, у прынцыпе ёсць азначэнне выказвання, таму што любое канкрэтнае выказванне належыць маўленню, але ствараецца яно згодна з абстрактнай мадэллю, што належыць мове і прысутнічае ў свядомасці носьбіта мовы. Значыць, мадэль сказа (= сказ) – гэта адцягнены ўзор, паводле якога будуюцца канкрэтнае выказванне. А выказванне – гэта такая адзінка паведамлення, якая арганізавана паводле пэўнага ўзору (сказа), мае граматычную, сэнсавую, інтанацыйную завершанасць і служыць для вербальных зносінаў.

Не любы набор слоў з’яўляецца сказам. Каб быць сказам адпаведнай структурнай мадэлі (адпавядаць характэрным прыметам сказа як адзінкі сінтаксісу), словы і словазлучэнні павінны:

1) размяшчацца ў пэўнай паслядоўнасці. Ад парадку слоў у сказе, напрыклад, залежыць: а) яго граматычная структура: *Позняя вясна* (аднастаўны развіты сказ) і *Вясна позняя* (двухстаўны неразвіты сказ); б) яго структурнае члянненне: *Пані чакае таксі* і *Таксі чакае і Таксі чакае пані*; в) семантычная і эмацыйная характарыстыка сказа і яго членаў: *Заместа водгулля Пагоні яшчэ сягоння, як Крумкач, у набалелым сэрцы звоне жанчыны беларускай плач* (Ген.) – суб’ектыўны парадак членаў сказа надае сказу дадатковую семантычную і экспрэсіўна-эмацыйную нагрузку;

2) уступаць у адносіны і сувязі паміж сабой пры дапамозе прыназоўнікаў, канчаткаў, злучнікаў, інтанацыі і парадку слоў;

3) выражаць адносна закончанае паведамленне. Паняцце сэнсавай закончанасці ці незакончанасці сказа акрэсліць адназначна немагчыма, яно залежыць ад кантэксту, сітуацыі і аб’ёму інфармацыі, якую трэба перадаць. У мове ёсць выказванні (камунікацыйныя адзінкі), якія завершаны сэнсавы і інтанацыйна, але не нясуць канкрэтнага самастойнага паведамлення. Напрыклад, непадзельныя сказы функцыянуюць толькі ў кантэксце, у сувязі з іншымі сказамі і часцей за ўсё ў дыялагічнай мове: *Ён пагрозліва варухнуўся. «Ну, ну...»* (Шам.); – *Аге. Прыходзь, Гануля...* (І.М.). Далейшай канкрэтызацыі заўсёды патрабуе назоўны тэмы, які таксама можа існаваць толькі побач з іншымі сказамі, што ўдакладняюць яго сэнс: *Свіслач. У памяці яна засела з маленства, калі яшчэ вучыўся чытаць і пісаць* (Янк.); *Стронгі... Ручай каля Мар’яліва... Не стрымаюся, раскажу* (Янк.). Такія канструкцыі моваведы называюць функцыянальнымі аналагамі сказаў. Акрамя таго, бывае, што аднаго сказа проста недастаткова, каб цалкам перадаць неабходнае паведамленне, і патрабуюцца некалькі сказаў, якія ўжо разам

могуць утвараць сінтаксічную адзінку іншага, вышэйшага, узроўню – звышфразовае адзінства, якое больш поўна і закончана перадае патрэбны аб’ём інфармацыі;

4) афармляцца закончанай інтанацыяй. Інтанацыя закончанасці – гэта паказчык прэдыкатыўнасці сказа, завершанасці яго інфармацыйнага зместу і граматычнай аформленасці. Акрамя таго, інтанацыя выражае мадальнасць сказа, яго мэтанакіраванасць і сінтаксічныя адносіны; суадносіць заключаны ў іх змест з рэчаіснасцю, гэта значыць, вызначацца прэдыкатыўнасцю. Слова, словазлучэнне становяцца сказам толькі пры ўмове прэдыкацыі – суаднясення іх зместу з рэчаіснасцю, паказу, што падзеі, факты, пра якія паведамляецца, маюць месца, існуюць у рэчаіснасці ў момант маўлення або існавалі да моманту маўлення ці будуць існаваць пасля моманту маўлення як рэальныя або пажаданыя (ірэальныя).

Сказы будуюцца са слоў і словазлучэнняў па пэўных узорах, якія называюцца структурнымі схемамі. Паводле Г.А. Золатавай, мадэль сказа – гэта «мінімальна дастатковае спалучэнне ўзаемаабумоўленых сінтаксічных формаў, якія ўтвараюць камунікацыйную адзінку з пэўным тыпавым значэннем» (Золатава, 1973). Пад тыпавым значэннем разумеецца сінтаксічная абстракцыя, якая абагульняе значэнне мноства выказванняў, што рэпрэзентуюць дадзеную мадэль, а таксама сінанімічных мадэляў, што маюць раўназначныя, але рознаафармленыя кампаненты.

У якасці ўмоўных абазначэнняў кампанентаў структурных схем сказаў моваведамі выбраны літары і спалучэнні літар, адпаведныя лацінскім назвам часцін мовы, якімі выражана прэдыкатыўная аснова сказа. Выкарыстоўваюцца наступныя асноўныя абазначэнні: N – назоўнік (*nomen* – імя; лічбы пры літары N ад аднаго да шасці ўказваюць на формы склонаў), Adj – прыметнік (*adjektivum*), Pron – займеннік (*pronomen*), Inf – інфінітыў (*infinitivum*), V_f – спрагальная форма дзеяслова (*verbum finitum*), Adv – прыслоўе (*adverbium*), Praed – прэдыкатыў (*praedikacatum*), Neg – адмаўленне (*negation*), Cop – звязка (*copula*), S – адзіночны лік (*singularium*), pl – множны лік (*pluralium*) і г.д. Так, структурнай схеме (сінтаксічнай мадэлі) N₁ – V_f адпавядаюць наступныя выказванні: *Дзіця забаўляецца; Прайшоў дождж; Лекцыя закончылася; Сонца свеціць; Суніцы саспелі*; схеме V_{fs} – *Не спіцца; Даждзь іць; Пазалачала; Пацягнула дымам; Прад – Холадна; Ціха; Ветрана*; N₁ – *Ноч. Халодная зямлянка. Перастрэлка. Цішыня* (Бр.) і г.д. У лінгвістычнай навуцы існуюць два адрозныя пункты гледжання на мадэль сказа. Згодна з адной з іх, структурная схема – гэта адцягнены ўзор, паводле якога можа быць пабудавана граматычна дастатковая прэдыкатыў-

ная адзінка, і ў такім выпадку структурная схема тоесная прэдыкатыўнаму мінімуму (дзеінік + выказнік ці толькі адзіны галоўны член). Другое меркаванне грунтуецца на тым, што мадэль сказа – гэта структура, якая валодае не толькі граматычнай, але і інфармацыйнай дастатковасцю, і ў гэтым выпадку ў структурную схему ўключаюцца і пашыральнікі граматычнай асновы, бо яны лічацца інфармацыйна аблігаторнымі.

Любы сказ, незалежна ад свайго складу і будовы, характарызуецца **прэдыкатыўнасцю**. Паняцце прэдыкатыўнасці сказа як суаднясення яго зместу з рэчаіснасцю, сфармуляванае В. Вінаградавым, замацавалася ў сінтаксісе сказа як найбольш прымальнае. Гэта галоўная прымета сказа, яго канструкцыйная (вызначальная) катэгорыя. Прэдыкатыўнасць – гэта граматычнае значэнне сказа, а структурная схема – гэта яго граматычная форма. Услед за В. Вінаградавым неабходнымі элементамі-складнікамі прэдыкатыўнасці мовазнаўцы называюць катэгорыі мадальнасці, асобы і часу (Булахаў, 1959; Гурскі, 1962), якія набываюць у кантэксце шырокае сінтаксічнае значэнне.

Мадальнасць – гэта сінтаксічная (семантычна-граматычная) катэгорыя, якая выяўляе адносіны таго, хто гаворыць, да выказвання з пункту погляду рэальнасці зместу выказвання або магчымасці, неабходнасці, мэтазгоднасці ці пажаданасці названых у сказе падзей і з’яў. Мадальнасць-выражаецца формамі ладу дзеясловаў, мадальнымі словамі, часціцамі, інтанацыяй і бывае аб’ектыўнай і суб’ектыўнай.

Аб’ектыўная мадальнасць перадае адносіны выказвання да рэчаіснасці, сцвярджаючы рэальнасць або ўяўнасць названага дзеяння ці падзеі. Яна рэалізуецца ў сказе катэгорыямі ладу, часу, інтанацыяй і бывае рэальнай і ірэальнай. Пры ўжыванні ў сказе формаў абвеснага ладу паказваецца рэальнасць дзеянняў, падзей у цяперашнім, прошлым ці будучым часе (рэальная мадальнасць): *Міхась гадзінамі чытае кнігі; Дзень быў незвычайны*. Формы ўмоўнага і загаднага ладу пераносяць дзеянні, падзеі ў ірэальны, уяўны план (ірэальная мадальнасць): *Хутчэй бы прыйшла зіма; Хай бы прыйшла зіма; Была б зараз зіма...* Ірэальная мадальнасць паказвае дзеянні (падзеі, прыметы) як а) магчымыя: *Я мог бы пабыць з вамі яшчэ, але маю неадкладныя справы*; б) пажаданыя: *Пабыў бы ты з намі яшчэ*; в) патрэбныя, неабходныя: *Пабудзь са мною яшчэ: я баюся заставацца адна*; г) умоўныя: *Я пабыў бы з вамі яшчэ, калі б не меў неадкладных спраў*.

Суб’ектыўная мадальнасць перадае адносіны таго, хто гаворыць, да таго, пра што ён гаворыць, і надае паведамленню экспрэсіўны характар, дадатковыя адценні ўпэўненасці, няўпэўненасці, сумнення, меркавання, зго-

ды, нязгоды і г.д. Суб'ектыўная мадальнасць рэалізуецца ў сказе мадальнымі словамі, часціцамі, устаўнымі канструкцыямі, выклічнікамі, інтанацыяй, парадкам слоў: *Штосьці ад сапраўднай Поўначы мае, здаецца, мой край* (Сіп.); *Згарыць яна няхай такая і служба гэта, і пасада, і гэта крыўда, і гэта здрада, і гэта панская адплата* (К-с); *Канікулы (колькі тых канікул!) скончыліся; Конік з горкі як пабег, бабка з санак гоп у снег!* (К-с); *І такое апраўдваеш ты?!* (інтанацыя і парадак слоў).

Мадальнасць цесна звязана з тэмпаральнасцю, бо значэнне рэальнасці / ірэальнасці паведамлення заўсёды праяўляецца ў плане пэўнага часу – цяперашняга, прошлага ці будучага. Тэмпаральнасць (часавасць) – «гэта семантычная катэгорыя, што адлюстроўвае ўспрыняцце і асэнсаванне чалавекам часу абазначаемых сітуацый і іх элементаў у адносінах да моманту маўлення моўцы ці іншага пункту адліку» (Бандарко, 1990). Паводле меркавання В. Вінаградава, сінтаксічны час, нароўні з сінтаксічнай асобай, – неад'емны складнік паняцця прэдыкатыўнасці. Калі марфалагічнае значэнне часу ўласцівае формам дзеяслова як формам слова, што структурна выражаецца сродкамі марфем, то сінтаксічны час – катэгорыя ўзроўню сказа, якая мае свае ўласна фармальныя сродкі выражэння: уласна структурную схему сказа як зыходны член апазіцыі, што выражае сінтаксічны цяперашні час, і дзеяслоўнае слова (знамянальнае і службовае) з яго сродкамі словазмянення. Праз такое адрозненне марфалагічнага і сінтаксічнага часу граматычнымі формамі дзеяслова ва ўмовах кантэксту могуць выражацца такія часавыя значэнні, якія ніяк не суаднесеныя з дадзеным марфалагічным значэннем дзеяслоўнай формы. Параўн. абумоўленае кантэкстам ужыванне сінтаксічнага цяперашняга (што перадаецца марфалагічнай формай цяперашняга часу дзеяслова) для абазначэння дзеяння ў будучым (Заўтра еду ў Кракаў; Сёння я яшчэ студэнт, заўтра я выкладчык) ці ў прошлым (Іду я ўчора на заняткі), ужыванне сінтаксічнага прошлага (выражаецца марфалагічнай формай прошлага часу дзеяслова) для абазначэння будучага (Да пабачэння, я пайшоў) і інш. (Міхневіч, 1990).

Персанальнасць (асабовасць), сінтаксічная катэгорыя асобы, разам з катэгорыямі мадальнасці і часу, выражае аднесенасць выказвання да рэчаіснасці праз сітуацыю маўленчых зносінаў, якая ўтвараецца суаднесенасцю ўдзельнікаў. А таму пад сінтаксічнай катэгорыяй асобы варта «разумець адпаведнасць суб'екта – носьбіта дзеяння, стану, прыметы, пра якія паведамляецца ў сказе, – аднаму з трох асоб удзельнікаў / няўдзельнікаў зносінаў» (Золатава, 1973). З гэтага вынікае, што сказы *Ты чакай мяне доўга. Ты чакай мяне мудра і проста* (Бур.); *Гасподзь! Затрымацца дазволь*

на гэтай грэшнай зямлі (Барад.); *Не сніся мне. Навошта снішся мне?* (Н.М.), нягледзячы на марфалагічныя, структурна-сінтаксічныя і мадальныя адрозненні, аб'яднання сінтаксічнай катэгорыяй 2-й асобы: суб'ект дзеяння, стану, прыметы ў іх тоесны адрасату маўлення.

Але ўжо В. Вінаградавым адзначалася: «Катэгорыя асобы як структурны элемент сказа з'яўляецца патэнцыяльнай. Яна выражаецца, акрамя асабовых формаў дзеяслова, таксама асабовымі займеннікамі, напр. давальным склонам у спалучэнні з інфінітывам, а ў некаторых канструкцыях, напр., інфінітыўных ці іменных, адвербіяльных і выклічнікавых з імператыўным значэннем – інтанацыяй. Вядома, што ў т.зв. безасабовых ці бессуб'ектных сказах катэгорыя асобы выяўляецца негатыўна <...>» (Виноградов, 1955). Відавочна, што сінтаксічнае разуменне катэгорыі асобы выводзіць яе за межы толькі марфалагічнага ўвасаблення.

Катэгорыя прэдыкатыўнасці – граматычнае значэнне сказа – рэалізуецца праз сінтаксічныя формы часу і ладу, што ў сукупнасці складаюць сінтаксічную парадыгму сказа. Поўная парадыгма ўключае: формы цяперашняга, прошлага і будучага часу абвеснага ладу, а таксама формы ўмоўнага і загаднага ладу. Зыходнай лічыцца форма цяперашняга часу абвеснага ладу. Пры структурна-семантычнай класіфікацыі сказаў традыцыйна зыходзяць з некалькіх параметраў і размяжоўваюць іх паводле:

структуры:

- простыя і складаныя;
- двухсастаўныя, аднасастаўныя, бессастаўныя;
- развітыя і неразвітыя;
- поўныя і няпоўныя;
- ускладненыя і няўскладненыя;

характару прэдыкатыўных адносінаў:

- сцвярдзальныя і адмоўныя;

мэты выказвання:

- апавядальныя, пыталыя і пабудзальныя;

эмацыянальнай афарбоўкі:

- няклічныя і клічныя (Бурак, 1987).

2.2 Камунікацыйны аспект сказа. Актуальнае чляненне выказвання.

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Сучасныя даследчыкі часцей за ўсё ўзводзяць гісторыю ўзнікнення ідэй, што ляжаць у аснове актуальнага члянэння (АЧ), да працы А Вейля «Парадак слоў у старажытных мовах у параўнанні з сучаснымі» (1869). У выніку супастаўлення парадку слоў у старажытных і сучасных яму мовах, ён прыйшоў да высновы, што ў сказе можна вылучыць два віды арганізацыі: парадак праходжання членаў сказа і парадак праходжання ідэй. Пры тым «ідэі» ў складзе сказа могуць быць двух відаў: зыходны пункт паведамлення і яго мэта. У старажытных мовах тое, што названа зыходным пунктам, размяшчалася, як правіла, у пачатковай пазіцыі, а мэта паведамлення размяшчалася ў канцы сказа.

Ідэя бінарнага сэнсавага члянэння сказа, выказаная ў рабоце А. Вейля, стала ў далейшым грунтам для значнай часткі работ па актуальным члянэнні сказа. Але сама тэорыя актуальнага члянэння як самастойная галіна навуковых даследаванняў узнікла толькі ў 20–30-я гг. XX ст., і ля яе вытокаў стаяць чэшскія лінгвісты В. Матэзіус, Ф. Траўнічак, П. Адамец і інш. Сам тэрмін актуальнае члянэнне належыць В. Матэзіусу.

Што датычыць беларускай лінгвістыкі, то спецыяльных прац, прысвечаных гэтаму пытання, тут бракуе, існуе шэраг публікацый і даведачных матэрыялаў, якія так ці інакш закранаюць праблему актуальнага члянэння беларускага сказа, у прыватнасці работы Л. Выгоннай, А. Міхневіча, Т. Бандарэнкі, Л. Бурака, Л. Антанюк, Л. Сямешкі і інш.

Актуальнае члянэнне – гэта сэнсавы падзел выказвання на тэму і рэму, істотны для дадзенага кантэксту ці сітуацыі. Актуальнае члянэнне сказа адпавядае камунікацыйнаму заданню: яно арганізуе сказ для перадачы актуальнай інфармацыі, г.зн. таго аспекту рэчыўнай інфармацыі (звязанай з лексічным напаўненнем і фармальнай арганізацыяй выказвання), які складае сутнасць дадзенай камунікацыі, і дзеля паведамлення якога дадзеная камунікацыя і павінна адбыцца.

Тэрмін актуальнае члянэнне супрацьпастаўляецца фармальна-сінтаксічнаму члянэнню выказвання і падкрэслівае, што яно істотнае (актуальнае) у дадзеным кантэксце ці для дадзенай сітуацыі і цалкам залежыць ад моўцы ці таго, хто піша. Актуальнае члянэнне каардынуецца з сінтаксічным, але не падпарадкоўваецца яму, паколькі, па-першае, актуальнае члянэнне заўсёды бінарнае (уключае тэму і рэму), нягледзячы на тое, што выказванні маюць розную колькасць кампанентаў; а па-другое, тэмай і рэмай могуць быць любыя члены сказа. Згадаем прыклад з «Паэмай» Р. Барадуліна: *Мне цябе не стае // Тае...* Паводле фармальна-сінтаксічнага члянэння тут вылучаюцца чатыры члены сказа: галоўны член безасабовага сказа *не*

стае, прамое дапаўненне *цябе*, ускоснае дапаўненне *мне* і дапасаванае азначэнне *тае*; згодна з камунікацыйным чляннем, тут тэмай будзе частка *мне цябе не стае*, а рэмай – сінтаксема *тае*, таму што на яе прыпадае асноўны лагічны націск і ўся сэнсавая нагрузка выказвання.

Як правіла, даследчыкі вызначаюць тры прыметы тэмы:

– гэта «зыходны пункт выказвання» (В. Матэзіус);

– яна актуальна менш значная, чым рэма;

– гэта частка выказвання, якая звычайна вядомая, прадвызначаная папярэднім кантэкстам.

Пры вызначэнні рэмы адзначаецца, што:

– гэта «ядро выказвання» (В. Матэзіус);

– яна актуальна больш значная, чым тэма, бо змяшчае ў сабе асноўны змест паведамлення;

– звычайна з’яўляецца носьбітам «новага», «перадае тое, што вылучае дадзенае выказванне, што не тоеснае раней вядомаму для моўцы». У прынцыпе тут назіраецца пэўны стылістычны эфект, т.зв. «ілюзія дадзенага» (І. Каўтунова), паколькі для адрасата ўся інфармацыя (і тэма, і рэма) можа быць новай, але моўца зыходзіць з яе некаторай дадзенасці, будуючы сваё выказванне так, быццам слухач пра гэтыя факты таксама ведае. Возьмем для прыкладу вершаваны радкі, якія чытаюцца намі ўпершыню, і тым не менш мы вылучаем тут тэму (як інфармацыю вядомую) і рэму (новую інфармацыю – вылучана ў тэксце): *У кожным з нас / жыве Варава, / рэдкім госцем – / Пан Хрыстос.* (Барад.)

Адбываецца гэта таму, што любое выказванне будзе паводле прынцыпу разгортвання інфармацыі: ад тэмы да рэмы, ад дадзенага да новага; і нават калі «дадзенае» ёсць цалкам новае, тым не менш вылучаецца тэма і рэма, хаця разгортванне ў прынцыпе ідзе ад новага да новага. Выказванне можа не мець граматычна выражанай тэмы, але пры гэтым рэму – заўсёды, а таму выказванне без тэмы (па-іншаму: з нулявой тэмай) утварае толькі рэма: *Прышла зіма. Пахне марознай свежасцю. Наступіла раница; параўн. у вершы: Самоціцца восень. Самоціцца неба* (Т.Д.); *Маленькі жаль. Маленькі боль. Ледзь чутная трывога. Цярпіма* (Т.Д.).

Выказванне – «адзінка паведамлення, якая мае сэнсавую цэласнасць і можа быць успрынятая слухачом у пэўных сітуацыях моўных зносінаў» (Сцяцко, 1990). Для выказвання характэрная камунікацыйная сітуацыя, «кампанентамі якой з’яўляюцца моўца і яго адрасат (ва ўсёй паўнаце сацыяльных і псіхалагічных роляў, фонавых ведаў і нацыянальна-культурных кан-

цэптаў), іх матывы і мэты зносінаў, інтэнцыі, ацэнкі, эмоцыі, адносіны, месца і час стасункаў і г.д.» (Формановская, 1999).

Калі актуальнае члянэнне выказвання – гэта падзел на тэму і рэму, то актуалізацыя – змяненне нарматыўнай структуры выказвання пад уздзеяннем камунікацыйнага задання. Асноўнымі сродкамі актуальнага члянэння з’яўляюцца інтанацыя і парадак слоў у іх узаемадзеянні, дадатковымі – рознага кшталту часціцы.

Для актуалізацыі выкарыстоўваюцца розныя дадатковыя прасадычныя, а на пісьме (асабліва часта) графічныя сродкі. Інтанацыя – «сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы і асобных яе частак як адзінага цэлага, а таксама для больш дакладнай перадачы думак і пачуццяў асобы, якая гаворыць» (Выгонная, 1990). Паводле меркавання А.Я. Міхневіча, інтанацыя знаходзіцца не па-за сказам, а па-над сказам і прысутнічае абавязкова (так як і канчаткі, злучнікі і інш. матэрыяльныя носьбіты пэўнага значэння). Разам з тым даследчыкамі ўказваецца што «нельга спрашчаць адносіны між сінтаксісам і інтанацыяй, лічыць, што існуе самая непасрэдная і строга абумоўленая сувязь між пэўнай сінтаксічнай структурай і інтанацыйнай формай яе выражэння, што кожная сінтаксічная адзінка мае толькі ўласцівае ёй афармленне» (Выгонная, 1991).

Інтанацыя – гэта і сродак дыферэнцыяцыі сэнсавых адносінаў і сувязяў у выказванні, а таксама універсальны сродак перадачы суб’ектыўнай мадальнасці. У маўленні інтанацыя выступае ў сукупнасці сваіх складнікаў: націск, тэмп, тэмбр, паўзы.

Важкім сродкам актуалізацыі (асабліва ў пісьмовых тэкстах) з’яўляецца **парадак слоў** – гэта лінейная паслядоўнасць кампанентаў сказа, якая мае граматычнае, камунікацыйнае (сэнсавое) і стылістычнае значэнне. Паіншаму парадак слоў выконвае ў выказванні тры асноўныя функцыі: граматычную, камунікацыйную і стылістычную (Чайкун, 1994). Граматычная функцыя не толькі вызначае месца членаў сказа ў выказванні і іх адрозненне, але і арганізуе ў ім спалучэнні сінтаксем. Згодна з гэтай функцыяй, большасць расчлянёных выказванняў пісьмовага маўлення адпавядае наступнаму размяшчэнню яго членаў: дзейнік – выказнік – пашыральнік: *Студэнты / асвойваюць інтэрнэт*; прычым дапасаванае азначэнне – перад азначаемым словам, недапасаванае пасля: *Дапытлівыя студэнты з філфака / асвойваюць інтэрнэт*. Прамае дапаўненне размяшчаецца пасля выказніка, акалічнасць спосабу дзеяння (выражаная прыслоўем на -о, -а), меры і ступені – перад дзеясловам-выказнікам ці ў самым пачатку сказа. Іншыя акалічнасці маюць больш свабоднае размяшчэнне. У нерасчлянёных выказ-

ваннях схемы N_1-V_f прэпазіцыя выказніка ёсць не інверсійны, а прамы парадак, напр.: *Зайшло сонца. Надыйшла ноч.*

Парадак слоў выконвае важную сінтаксічную ролю: служыць для адрознення членаў сказа і тыпаў сказа, асабліва тады, калі кантэкст не дазваляе размежаваць аманімічныя формы слоў. Калі сказ складаецца з назоўніка і дапасаванага да яго прыметніка, то ў постпазіцыі прыметнік выступае выказнікам і сказ з'яўляецца двухсастаўным: *Дзень **цёплы*** (Кул.). У прэпазіцыі прыметнік выконвае ролю азначэння, сказ – аднасастаўны (наміна тыўны): ***Цёмны** бор, кусты, балоты* (К-с). У сказах з інфінітывам і безасабова-прэдыкатыўным словам апошняе ў постпазіцыі з'яўляецца выказнікам, сказ – двухсастаўны: ***Ехаць тут аўтамабілем – прыемна*** (Шах.). Пры прэпазіцыі яго – сказ аднасастаўны (безасабовы), у якім інфінітыў разам з безасабова-прэдыкатыўным словам утвараюць састаўны дзеяслоўны выказнік: *У завях пялёсткаў блакітных **няцяжка цяпер заблудзіцца*** (Панч.).

Камунікацыйная функцыя дапамагае перадачы актуальнага членення выказвання і шырэй – любой актуалізацыі сказа. Стылістычная функцыя абумоўлена тым, што з мэтай выразнасці, экспрэсіўнасці звычайны парадак слоў свядома парушаецца: найбольш значны кампанент сказа выносіцца ў пачатак або ў канец сказа. Адбываецца ўзаемадзеянне парадку слоў з інтанацыяй праз інверсію. Інверсія – гэта парушэнне прамога парадку праз адваротную пастаноўку (рэма – тэма), а таксама нязвыклае (дыстантнае) размяшчэнне кампанентаў спалучэння. Прамы парадак слоў (тэма – рэма) стылістычна нейтральны, а інверсійны спрыяе перадачы дадатковай семантычнай і стылістычна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму ён розны і адрозны ў вусным маўленні, фальклорных, публіцыстычных і мастацкіх тэкстах. Так, напр., размяшчэнне дапасаваных азначэнняў у постпазіцыі і ў канцы паэтычнага радка дазваляе стылізаваць верш пад фальклорны тэкст: *Слёзы **халодныя**... Астры **маўклівыя**... З днямі **асеннімі**, днямі **тужлівымі**... Плачце!.. Рыдайце пад зорамі **мглівымі**, Кветкі **забытыя** – Астры **маўклівыя!*** (Т.) Парадак слоў у сказе ў многім залежыць ад жанру твора, спосабу падачы матэрыялу.

2.3 Тыпалогія сказаў у сучаснай беларускай мове

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Н. Чалюк «Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ».

Сучасная класіфікацыя сказаў грунтуецца на наступных крытэрыях.

I. Паводле адносін зместу да рэчаіснасці (паводле мадальнасці) вылучаюцца сказы:

1) **сцвярджальныя**. Гэта сказы, у якіх названыя падзеі або з'явы ўсведамляюцца як рэальна існуючыя ці магчымыя: *Зацвіла прыгожая ліпа* (К-с); *Апошняя восень стагоддзя таксама цёплая, ціхая і сонечная* (С.Ш.);

2) **адмоўныя**. Гэта сказы, у якіх названыя падзеі або з'явы ўсведамляюцца як рэальна не існуючыя ці немагчымыя. Асноўным граматычным сродкам адрознення сцвярджальных і адмоўных сказаў з'яўляецца адсутнасць (у сцвярджальных) або наяўнасць (у адмоўных) часціц *не, ні*, адмоўя *няма*, адмоўных займеннікаў і прыслоўяў, параўн.: *І кнігі, і часопісы ў доме былі і На чужым няшчасці сваё шчасце не пабудуеш* (Пр.); *Ніхто з трох ні слова* (Янк.); *На паўднёвым беразе лясоў няма* (В.В.); *А пакуль што ніякага руху. І няма чаго рабіць* (Янк.).

Адмоўныя сказы бываюць агульнаадмоўныя (пры поўным адмаўленні наяўнасці з'яў; часціца *не* ўжываецца перад выказнікам; адмаўленне можа ўзмацняцца часціцай *ні*) і прыватнаадмоўныя (пры адмаўленні асобных уласцівасцей з'явы, падзеі, якая ў сказе сцвярджаецца; часціца *не* ўжываецца перад дзейнікам або даданым членам), параўн.: *Ні дырэктарава ці леснікова, ні прафесарава ці пастухова дзіця не ведае сёння куфэрка дарожнага* (Янк.) і *Ялінка загінула не адразу* (В.Ж.).

Пры аднясенні сказаў да адмоўных або сцвярджальных варта ўлічваць і іх змест, бо некаторыя сказы з адмоўнымі часціцамі маюць сцвярджальны сэнс. Гэта бывае, калі часціца *не* ўжываецца перад абодвума кампанентамі састаўнога дзеяслоўнага выказніка, у спалучэннях з безасабова-прэдыкатывым словам *нельга*, а таксама ў спалучэннях **хто не (хто ні), куды не (куды ні), як не (як ні)** і г.д.: *Але я не ўмеў не верыць роднаму слову...* (Янк.); *Не магла маці не залюбавацца сынам; Нельга не думаць пра свой след у жыцці; Куды не трапяць беларусы?* (К-с); *Як не радавацца вясне!*

II. Паводле мэты паведамлення (камунікацыйнага прызначэння) сказы бываюць:

1) **апавядальныя**. Гэта самы распаўсюджаны тып сказаў. Яны паведамляюць пра падзеі, з'явы, факты рэчаіснасці, якія сцвярджаюцца або адмаўляюцца, бываюць рэальна і ірэальна-мадальнымі: *Лес стаяў высока. Мясцовасць ішла да яго ўгару* (К.Ч.); *Няма да каго азвацца. Няма каму азвацца і да мяне* (Янк.); *Няхай вочы вашы свецяцца шчасцем*.

Апавядальныя сказы вызначаюцца асобай інтанацыяй паведамлення з паніжэннем тону ў канцы і з яго вяршыняй у пачатку або ў сярэдзіне сказа і падзяляюцца на ўласна-апавядальныя (паведамляюць пра падзеі і з'явы)

і апісальна-апавядальныя (апрача паведамлення пра падзеі і з'явы, даюць ім характарыстыку), параўн.: *Было цёмна. Ён узяў за вуглом рыдлёўку і пайшоў пад гумно. Даўно быў ужо вечар. Распагоджвалася. Халадала (К.Ч.) і Паўднёвы бераг большай затокі пакрыты вечна жывым сасновым шумам. Хораша тут, калі бывае час палюбавацца! Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным ранішнім святле, а над верасам – таксама ў сонцы – густа высяцца гонкія сосны. Добра ўзняць галаву, заглядзецца на іх шэра-зялёныя, са стальным адлівам, кучаравыя верхавіны на фоне цёплага блакіту і галубіных воблакаў. Сосны гамоняць (Б.);*

2) **пытальныя**. Гэта сказы, якія арганізуюцца для атрымання інфармацыі праз заключанае ў іх пытанне, звернутае да каго-небудзь. Сродкамі афармлення такіх сказаў выступаюць пытальная інтанацыя, пры якой тон павышаецца на слове, звязаным са зместам пытання, пытальныя словы (займеннікі, прыслоўі, часціцы) і размяшчэнне слоў, звязаных з пытаннем (звычайна яны знаходзяцца ў пачатку сказа): *Ну што пажадаць чалавеку, які на гэты свет з'явіўся? (М.Т.)*

Па спосабе арганізацыі і характары пытання, змешчанага ў пытальных сказах, яны падзяляюцца на *агульнапытальныя* (адказу, які мае варыянты **так, не**, патрабуе ўвесь сказ у цэлым; факультатыўна ў іх могуць ужывацца пытальныя часціцы *ці, хіба*): *Ці бачыш, вырас сын які?; Хіба вернецца яна? і частковапытальныя* (адказу, які звычайна мае форму няпоўнага сказа, у іх патрабуюць ужытыя пытальныя займеннікі і прыслоўі): *Калі яна вернецца? (Заўтра)*

Сказы, якія маюць пытальную форму, могуць або патрабаваць абавязковага адказу (гэта *ўласна-пытальныя* сказы), або не патрабаваць яго (гэта *пытальна-рытарычныя* сказы; адказ у іх вядомы са зместу), параўн.: *І адкуль з такімі вачамі? (Біч.); Жыццё маё, ці ты даруеш мне? (Вяр.); Ці ж многа так прашу? (П.М.) і Што б я змагла без бабулінай казкі, без роднага хлеба ці без жаўны, што жар-птушкай гарыць на сасне? (Біч.); Ці ж людзі сонца згасіць змогуць, згасіць, як свечку, яснасць дня? (Куп.); Хто можа быць радней за маці? Яны могуць таксама выражаць прапанову, просьбу выканаць пэўнае дзеянне (гэта *пытальна-пабуджальныя* сказы) або ў пытальнай форме выяўляць пэўнае пачуццё (*пытальна-эмацыйныя* сказы), напрыклад: *Што ж ты маўчыш? (К.Ч.); Вы не пакінеце маю просьбу без увагі?; Як мы толькі паверыць маглі, не задумваючыся ніколі, каб у гэтай зямлі, на якой з веку ў век у пажарах ваенных торф і лес камяnelі наўкол, не захоўваўся вугаль каменны? (Аўр.); [Боль сціскае павекі.] ўжо? на-**

векі? (Луж.); [*Хіба ты ўсе сцезжкі выхадзіш? Хіба ты ўсе тайны вызнаеш?*] *А чаму б і не? А чаму б і не?* (Дзяр.);

3) **пабуджальныя**. Яны выражаюць волевыяўленне, пабуджэнне да дзеяння. Гэта можа быць заклік, загад, запрашэнне, просьба, парада, перасцярога. Сродкамі граматычнага выражэння пабуджэння з'яўляюцца пабуджальная інтанацыя з павышэннем тону на членах сказа, якія афармляюць пабуджэнне, форма выказніка (загадны лад, формы іншых ладоў і часоў дзеяслова ў спалучэнні з інтанацыяй, інфінітыў у спалучэнні з імператыўнай інтанацыяй), часціцы (*хай, няхай, давай, дай*): *Не плач ніколі, не зайздросць, не злуй...* (Дзяр.); *Адкіньце ўсё – і смутак і жальбу. Забудзьце крыўду позіркаў няласкавых. Станьце каля хаты пад вярбу, слухайце ластавак* (Кір.); *А цяпер давайце вернемся да Дняпра* (П.С.); *Няхай жыве, як сонца, вечная паэзія* (Б.); *Заспявалі б мне песню такую, каб уцехаю стала яна*.

Пабуджэнне ў сказе можа мець адрасата (такое пабуджэнне рэалізуецца ва ўласна-пабуджальных сказах) або змяшчаць пажаданне, не скіраванае да канкрэтнай асобы, прадмета (такія сказы называюць пажадальнымі), параўн.: *Углядайся, мой сыне, пільней углядайся ў святыя абрысы бацькоўскай зямлі* (Гіл.); *Ідзі, хай агорне душу, налье вастрынё зрок трываласць твайго народа на першай з людскіх дарог* (Луж.) і *Паехаць бы цяпер да мора*.

III. **Паводле інтанацыі (эмацыйна-экспрэсіўнай афарбоўкі)** сказы падзяляюцца на няклічныя (нейтральныя) і клічныя (эмацыйна афарбаваныя). Яны адрозніваюцца тым, што ў клічных сказах пры дапамозе клічнай інтанацыі, якая характарызуецца павышэннем тону на члене сказа, звязаным з выражэннем пачуцця, пры дапамозе часціц, выклічнікаў, займеннікаў і прыслоўяў у ролі ўзмацняльных часціц выражаюцца эмацыйныя адносіны моўцы (ласка, заклік, захапленне, радасць, згода, упэўненасць, здзіўленне, пагроза і г.д.) да таго, пра што гаворыцца: *І цяжка мне суцішыць і стрымаць пачуцці, расчуленне, хваляванне!* (Дзяр.); *Народаў малых няма!* (Барад.); *Хораша рукі дзіцячыя дружаць!* (Вярц.); *Ах, якая ты жорсткая ўсё-такі, мудрасць людская!* (Гіл.); *Якая непаўторная паўторнасць!* (Панч.); *Хіба забудзеш калі гэты момант!* (Вярц.); *Чаму ж сыноў за стол не паклічаце?!* (Барад.); *Ну, давай жа, хоць часінку ты пабудзь са мной!* (Бр.); *Спявайце, юныя паэты!* (Гіл.).

Клічнымі бываюць апавядальныя, пыталыныя і пабуджальныя сказы. Апавядальна-клічныя, пыталына-клічныя і пабуджальна-клічныя сказы адрозніваюцца ад апавядальных, пыталыных і пабуджальных толькі эмацый-

най насычанасцю. Таму не ўсе моваведы вылучаюць клічныя сказы ў асобны тып, а лічаць іх разнавіднасцю тыпаў сказаў па мэце выказвання.

IV. Паводле структурнай арганізацыі сказы дзеляцца на:

1) **сінтаксічна падзельныя** (расчлянёныя, членныя). Гэта сказы, у якіх вылучаюцца розныя члены – галоўныя і даданыя. Даданыя члены ў такіх сказах звязваюцца рознымі відамі сінтаксічнай сувязі з дзейнікам або выказнікам, утвараючы з імі склад дзейніка і склад выказніка: *Як я жыў бы без цябе?* (Грах.); *Жыццю й жытлу дало аснову жыта* (Барад.); *Знікаюць даўнія прыметы ў знаёмых контурах зямлі* (А.П.);

2) **сінтаксічна непадзельныя** (нерасчлянёныя, нячленныя, словы-сказы). Гэта сінтаксічна непадзельныя сказы, у якіх не вылучаюцца асобныя члены. Словамі, з якіх арганізуюцца такія сказы, звычайна выражаецца адказ (станоўчы ці адмоўны) на пэўнае выказванне або даецца яго эмацыйная, мадальна-экспрэсіўная ацэнка: – *Гэта Скуратовіч?* – *Але, але, братачка.* (К.Ч.); – *То вы Назарэўскага ведаеце* – *ажывілася жанчына.* – *А як жа!* (К.Ч.)

Сінтаксічна падзельныя сказы размяжоўваюцца па колькасці граматычных саставаў (двухсастаўныя і аднасастаўныя): *Пад казачным дубам, пад Нёманам сінім, хлапец прызнаваўся ў каханні дзяўчыне* (Біч.) і *Даўно збіраюся ступіць на сцёртыя сляды* (А.П.), па колькасці прэдыкатыўных адзінак (простыя і складаныя): *Прырода і сёння чаруе і радуе* (П.М.) і *І слова, што ў муках народжана мною, павінна быць праўдаю, а не манюю* (Дзяр.), па наяўнасці / адсутнасці даданых членаў (развітыя і неразвітыя): *Уся зямля гарыць у майскай квецені* (М.Т.) і *Згасла сонца* (Луж.), па ўскладненасці / няўскладненасці структуры (ускладненыя і няўскладненыя): *Добры друг ад мяне адышоў, не спытаўшыся, не развітаўшыся* (Луж.) і *Далёкі грукат кананады* (А.П.), па паўнаце / непаўнаце (поўныя і няпоўныя): *Голас дзятла я чуў толькі раз* (Б.) і «*Вы сёння паедзеце?*» – *запыталася Зося.* – «*Сёння*» (К.Ч.).

2.4 Прэдыкатыўная аснова двухсастаўнага сказа

2.4.1 Дзейнік, яго прызначэнне, спосабы выражэння

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Н. Чалюк «Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ».

Член сказа – «гэта частка сказа (асобная словаформа або спалучэнне словаформаў), якая з’яўляецца матэрыяльным выражэннем (увасабленнем) элемента семантыка-сінтаксічнай мадэлі сказа. Таму член рэальнага сказа

беларускай мовы з'яўляецца адначасова элементам структуры сказа і носьбітам сэнсавага значэння» (Міхневіч, 1965).

Прэдыкатыўная, ці *граматычная*, аснова простага двухсастаўнага сказа абавязкова ўключае дзве пазіцыі – дзейніка і выказніка.

Пазіцыя дзейніка ў сказе прызначана для таго, каб увесці прадмет маўлення.

Паводле выражэння дзейнікі падзяляюцца на намінатыўныя і інфінітыўныя. **Намінатыўны** дзейнік выражаецца назоўнікам назоўнага склону (гэта асноўная, марфалагізаваная форма яго выражэння) або формамі са значэннем прадметнасці – суадноснымі з назоўнікамі займеннікамі, а таксама іншымі часцінамі мовы пры ўмове іх субстантывацыі ў сказе – прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, лічэбнікамі, суадноснымі з прыметнікамі займеннікамі: *А недзе **песня** жніўная плыве* (Грах.); ***Я** схваў твар у травы* (Панч.); ***Хто** там гэтак нахабна прэца? **Хто** там злоўлены на лжы?* (С.П.); ***Мінулае** заўжды для нас адкрыта* (Зар.); ***Чатыры** дзеліцца на два; **Сваё** – гэта сваё.*

Намінатыўны дзейнік можа выражацца словазлучэннямі розных мадэлей са значэннем колькасці, сумеснасці, выбіральнасці, пэўнасці / няпэўнасці. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца наступныя спалучэнні: а) назоўніка з дапасаваным прыметнікам, займеннікам, лічэбнікам: *На самым захадзе маёй Беларусі ляжыць **Белавежская пушча*** (Каратк.); ***Сама прырода** адарыла гасцінец прысадамі* (Пташ.); ***Чатыры лодкі** прыйшлі да берага амаль праз гадзіну* (Б.); б) назоўніка з назоўнікам, асабовым займеннікам творнага склону з прыназоўнікам з або асабовага займенніка з назоўнікам, асабовым займеннікам творнага склону з прыназоўнікам з (са): ***Жыў лясок са сваёй леснічыхай** каля завадзі ціхай* (А.К.); ***Мы з табою** справілі заручыны на зары далёкае пары* (Зв.); в) назоўніка з назоўнікам роднага склону без прыназоўнікаў: ***Сотні зорак** былі рассыпаны ў сінім бяздонні неба, як залаты гарох* (Бяд.); г) займенніка з назоўнікам, займеннікам, лічэбнікам, субстантываваним прыметнікам або дзеепрыметнікам роднага склону з прыназоўнікам з: ***І хтосьці з нас, жывых, напіша свой рэквіем праз дваццаць год*** (А. Пысін); ***Доўга зіму начныя крычалімы** далі* (А. Кўляшоў); ***Хтось з хлапчукоў** уздумаў падражніцца...* (А.П.); д) лічэбніка з назоўнікам, субстантываваним прыметнікам або дзеепрыметнікам роднага склону: ***Трое коней** пасвіліся на поплаве* (К.Ч.); ***Двое меншых** зусім яшчэ дзеці* (К.Ч.); е) лічэбніка адзін з назоўнікам, займеннікам, лічэбнікам, субстантываваним прыметнікам або дзеепрыметнікам: ***Адно са слоў** у фразе звычайна вымаўляецца з больш моцным націскам.*

Значэнне прадметнасці і сінтаксічную функцыю дзейніка могуць набываць прыслоўі, службовыя словы і выклічнікі: *Невядомае заўтра чакае цябе*; *Дзякуючы – прыназоўнік вытворны*; ...*Панясецца «ку-ку» праз лясы, праз палі, праз наш Нёман-раку* (Ц.).

Інфінітыўны дзейнік выражаецца незалежнай формай дзеяслова – інфінітывам. У сказе з такім дзейнікам выражаюцца сэнсавыя адносіны паміж дзеяннем і яго прыметай і ўжываецца выказнік, выражаны назоўнікам (займеннікам) або прэдыкатывам: *Ніколі не збочваць з дарогі – зайздросная доля* (Няк.); *Уявіць далейшае не цяжка* (Б.). Калі інфінітыў – непаўназначны дзеяслоў, ён выступае дзейнікам у спалучэнні з формай творнага склону назоўніка, прыметніка або дзеепрыметніка: *Стаць прафесіяналам – нялёгка*; *Назвацца руплівым гаспадаром прыемна*. Інфінітыўны дзейнік суадносіцца таксама з інфінітывам-выказнікам: *Эх, брат, жыццё пражыць – не поле перайсці* (К-с); *Глядзець – гэта і гадаваць, і выхоўваць на чалавека, і выводзіць на чалавека, выводзіць у людзі, выводзіць у свет і зберагаць, хаваць, пільнаваць* (Янк.).

У сказах тыпу *Размаўляць з ім прыемна*; *Уявіць далейшае не цяжка*; *Быць выхаваным добра* дзейнік і выказнік, на думку многіх даследчыкаў, трэба вызначаць паводле іх пазіцыі у сказе (дзейнік-інфінітыў папярэднічае выказніку-прэдыкатыву), параўн. пры адваротным парадку: *З ім прыемна размаўляць*; *Не цяжка ўявіць далейшае*; *Добра быць выхаваным* (аднастаўныя безасабовыя сказы). Больш дакладна дзейнік і выказнік у такіх сказах выяўляюцца пры наяўнасці ў іх размежавальнага працяжніка, які становіцца знакам прэдыкацыі, афармляючы паўзу паміж саставам дзейніка і выказніка і паказваючы, што інфінітыў і прэдыкатыў не аб'ядноўваюцца ў састаўным выказніку безасабовага сказа, параўн.: *Размаўляць з ім – прыемна*; *Уявіць далейшае – не цяжка*; *Быць выхаваным – добра*. На падобныя сказы і сказы з прэпазіцыйным прэдыкатывам тыпу *Важна глыбока разабрацца ў прычынах аварыі* існуе таксама погляд, што інфінітыў у іх трэба лічыць дзейнікам незалежна ад яго пазіцыі, бо прэдыкатыўным словам у іх абазначаецца якасная характарыстыка таго, пра што гаворыцца ў сказе (пра дзеянне, выражанае інфінітывам).

Пры выражэнні галоўных членаў інфінітывам і назоўнікам назоўнага склону, як, напрыклад, у сказе *Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў пагодлівыя дні...* (Гр.), назоўнік з'яўляецца выказнікам: а) калі ён мае адцягненае значэнне (прыемнасць); б) калі пры ім ёсць часціца або азначэнне, выражанае якасным прыметнікам (найбольшая) і в) калі яго можна замяніць формай творнага склону, параўн.: *Глядзець на воблакі ў пагодлі-*

выя дні з'яўляецца (было) прыемнасцю. Падрабязны агляд розных поглядаў і спрэчных пытанняў, звязаных з вызначэннем дзейніка ў апісаных вышэй сказах і ў сказах іншай структуры змяшчаецца ў працы В. Рагаўцова «Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні». – Мн., 2001.

Па структуры дзейнікі бываюць: а) **простыя**, калі складаюцца з аднаго кампанента, раўназначнага адной граматычнай форме: *На полі **малая** стаіць і разводзіць рўкамі...* (А.К.); *І **божы свет** здаваўся мілы* (К-с); *А цяпер нібыта **антонаў агонь** прыкінуўся* (Мак.). Фразеалагічныя спалучэнні пры такім ўжыванні адпавядаюць сваім значэннем аднаму асобнаму слову: антонаў агонь – гангрэна; божы свет – рэчаіснасць, зямля; б) **складаныя**, калі ўключаюць два кампаненты без звязкі. Гэта, як правіла, розныя словазлучэнні: ***Хтосьці** з нас жыве на ўзносах даўніх, падбірае з поля каласкі* (А.П.); в) **састаўныя**, калі маюць у складзе два структурныя кампаненты, адзін з якіх звязка-інфінітыў, а другі – назоўнік, прыметнік, дзеепрыметнік, парадкавы лічэбнік, абагульнена-якасны займеннік творнага склону без прыназоўніка: ***Лічыцца сапраўдным сябрам** – радасць; **Быць прыкладам іншым** – цяжка.*

На думку Т. Рамзы, калі разглядаць сказ як мадэль, якую ўтвараюць функцыянальна-сінтаксічныя пазіцыі, то класіфікацыя паводле структуры кампанентаў з'яўляецца неактуальнай, бо ў любым выпадку тут не ідзе размова пра адрозненне ў перадачы часткамі дзейніка лексічнага і граматычнага значэнняў, што так істотна пры вылучэнні і размежаванні тыпаў выказніка.

2.4.2 Выказнік, яго прызначэнне, спосабы выражэння

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Выказнік – суадносны з дзейнікам і граматычна ад яго залежны га-лоўны член двухсастаўнага сказа, што абазначае прэдыкатыўную адзнаку прадмета, пра які гаворыцца ў сказе.

Сінтаксічная пазіцыя выказніка прызначана для перадачы інфармацыі аб прадмеце маўлення.

У сучаснай беларускай мове паралельна суіснуе некалькі пунктаў гледжання на класіфікацыю выказніка паводле яго структуры. Так, размяжоўваюць выказнікі: 1) простыя (ускладненыя) і складаныя (Граматыка-66); 2) простыя (ускладненыя) і састаўныя (ускладненыя) (М. Яўневіч, П. Сцяцко); 3) простыя (ускладненыя), састаўныя і складаныя (Л. Бурак). Між тым

разыходжанні найперш закранаюць разуменне простага выказніка і ў нейкай ступені складанага.

Тэрміналагічная разнастайнасць мае перадумовай адрознае разуменне найперш ролі звязчнага кампанента, а таксама асноўнага носьбіта лексічнага значэння выказніка. Таму пры вызначэнні тыпу выказніка варта звярнуць увагу на тое, як перадаюцца ў выказніку лексічнае і граматычнае значэнні – сінтэтычна ці аналітычна, бо менавіта гэты фактар мусіць быць зыходным пры размежаванні яго тыпаў. Мэтазгодна ўлічыць, што актуальным для вылучэння простага, састаўнога і складанага выказнікаў ёсць не столькі колькасны параметр (наяўнасць аднаго, двух, трох ці чатырох яго складнікаў), колькі лексіка-граматычнае выражэнне мадальна-часовага і лексічнага значэнняў (у адным ці некалькіх кампанентах). (Бандарэнка, 1986; Бурак, 1987)

Такім чынам, **просты дзеяслоўны выказнік** (у тым ліку і ўскладнены) характарызуецца тым, што і лексічнае, і граматычнае значэнні перадаюцца ў ім сінтэтычна: толькі праз адзін кампанент. Наяўнасць двух кампанентаў не размяжоўвае выражэнне лексічнага і граматычнага значэнняў у простым дзеяслоўным выказніку, а, як правіла, другі элемент паўтарае граматычныя паказчыкі першага ці / і дадае нейкае лексічнае адценне.

У якасці такога кампанента ў простым дзеяслоўным выказніку выкарыстоўваюцца:

а) асабовыя формы дзеяслова абвеснага, загаднага (з часціцамі *хай, няхай, давай(це), глядзі*) і ўмоўнага (з часціцамі *бы, б*) ладоў: *Па яблыку **выспелі** зоры і **падаюць** з неба, як з дрэў* (Піс.); *Хай зайздрасць душу **не скрабе*** (Барад.); *Ты **глядзі напішы** мне лісты;*

б) аналітычныя формы дзеяслова ў будучым (складаным) і прошлым (даўномінулым) часе са звязкай *быць*: *Жыве і **будзе жыць** Айчына <...>* (Зак.); *Іван **ускочыў быў** у ручай* (В.Б.);

в) інфінітыў: *Хлусіць, ілгаць – **значыць ні сябе, ні людзей не паваяць*** (Пр.);

г) усечаныя дзеяслоўныя формы (экспрэсіўныя): *Яечка **скацілася, трах!** – і разбілася* (казка); *За нары **зачапіўся, плясь!** – паваліўся* (Як.);

д) фразеалагізмы і ўстойлівыя спалучэнні, якія адпавядаюць дзеяслову: *А калі ён і цябе **вакол пальца абвёў?*** (Крап.) (= падмануў); *Здавала лета **паўнамоцтвы** і адлятала ўдалячынь* (Піс.) (= заканчвалася).

Ва **ўскладненым дзеяслоўным выказніку** гэта адбываецца праз:

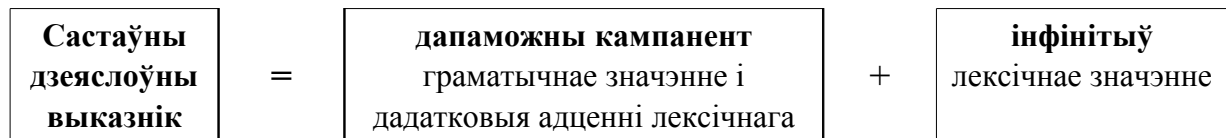
а) паўтор аднаго і таго ж дзеяслова для выражэння працяглага дзеяння: *Аднак мяцеліца і не думала сунімацца – **сыпала і сыпала*** (Рыб.);

б) спалучэнне аднаго і таго ж дзеяслова ў інфінітыве і спрагальнай форме з часціцай *не*: **Сварыцца не сварыўся. але пакрыўдзіўся**;

в) спалучэнне аднакарэнных дзеясловаў з часціцай *не*: **Усе хваляць яе не нахваляцца** (казка);

д) выкарыстанне дзеяслова *ўзяць і (ды і)* з іншымі дзеясловамі ў адной і той жа граматычнай форме: **Узяў тата сваёй рукою і прывязаў мяне вяроўкай да тых жа дошак і жалеза** (У.Д.); **А яны ўзялі ды спілавалі дрэва**.

Састаўны дзеяслоўны выказнік уключае два абавязковыя кампаненты: інфінітыў, што з'яўляецца носьбітам асноўнага лексічнага значэння, і дапаможны кампанент, які перадае граматычнае значэнне і дадатковыя адценні лексічнага.

Ускладненне дадатковымі значэннямі праз дзеяслоўную звязку (ці яе субстытут) можа быць трох тыпаў:

– фазовае (пачатак, працяг і канец дзеяння): *пачаць, стаць, пусціцца, працягваць, застацца, скончыць, перастаць, кінуць* і інш.: **Ужо дзе-нідзе з дубоў паціху пачалі падаць адзінокія лісты** (Пестр.); **Я кінуўся збіраць сшыткі** (Янк.);

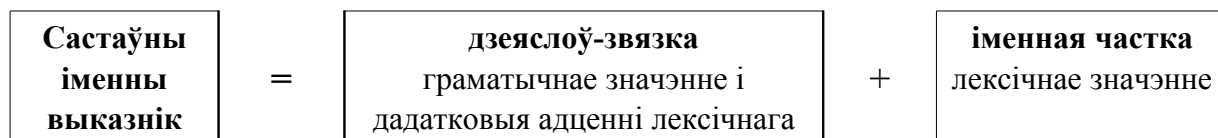
– мадальнае (неабходнасць, здольнасць, жаданне, намер, імкненне і да т.п.), што перадаецца праз адпаведныя дзеясловы і прэдыкатыўныя прыметнікі і дзеепрыметнікі: *хацець, магчы, мусіць, імкнуцца, старацца, намагацца, наважвацца, спрабаваць; рад, абавязаны, вымушаны, павінен* і інш.: **Я хацеў дастаць з неба зорку і апёк сабе рукі** (Піс.); **Слухаю дрэвы, што прагнуць хутчэй апрагнуцца** (Піс.); **Я ўжо быў гатовы ісці на нараду, але да пачатку яе заставалася яшчэ з гадзіну** (Янк.);

– эмацыянальнае (ацэнка асноўнага дзеяння), што выражаецца праз дзеясловы *любіць, баяцца, марыць, летуцець, спяшацца, ненавідзець* і інш., а таксама ацэначныя назоўнікі кшталту: *аматар, ахвотнік, мастак, майстра, не зломак* і інш.: **Зямля не любіць пуставаць – жадае быць жыццёвым полем** (К-с); **«Вы не аматар адгадваць»**. – сказала Ядвіся (К-с).

Разам з тым мэтазгодна нагадаць, што інфінітыў, які ўваходзіць у склад састаўнога дзеяслоўнага выказніка, называецца *суб'ектным*, паколькі ён (разам з дапаможным кампанентам) абазначае дзеянне суб'екта-дзеяча. Калі ж дзеянне, што перадае інфінітыў, адрасуецца іншаму суб'екту, то ін-

фінітыў кваліфікуецца як аб'ектны, а таму ў сказе ён з'яўляецца не кампанентам выказніка, а дапаўненнем. А пры дзеясловах са значэннем руху выкарыстоўваецца *інфінітыў мэты*, і ён таксама не ўваходзіць у склад выказніка, а вызначаецца як акалічнасць мэты. Параўн.: *Вучні мусілі ведаць радавод полацкай дынастыі, важныя падзеі з мінуўшчыны княства і ўсяго ўсходняга славянства (У.А.); Маладая ігумення **напрасіла** бацьку **прыслаць** да яе малодшую сястру ў навучанне грамаце, а потым таемна паstryгла здольную вучаніцу ў манашкі (У.А.); **Спыніўся** на павароце **перадыхнуць** (Янк.). Мусілі ведаць – састаўны дзеяслоўны выказнік, прыслаць – дапаўненне, перадыхнуць – акалічнасць.*

Састаўны іменны выказнік уключае таксама два абавязковыя кампаненты: іменную частку, якая з'яўляецца носьбітам асноўнага лексічнага значэння, і дапаможны кампанент-звязку, што перадае перадусім граматычнае значэнне, а таксама дадатковыя адценні лексічнага.

У якасці іменнай часткі могуць быць:

- імя (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік),
- дзеепрыметнік,
- прыслоўе,
- спалучэнні. слоў.

Дзеяслоўную звязку выражаюць:

- незнамянальны, ці адцягнены, дзеяслоў (нулявы альбо матэрыяльна выражаны) – тыповая звязка: *быць (быў – будзе – быў бы – будзь – няхай будзе)*, напр.: *Расставанне – заўжды **падарожжа** ў нязнанае, а не на плаху (П.М.); У кожнага зорка **свая**. кожнаму кубак **наліты** (Зак.); Еўфрасініным **універсітэтам была** тагачасная літаратура (У.А.);*

- паўзнамянальныя (паўадцягненыя) дзеясловы (з больш канкрэтным значэннем): *стаць, бываць, рабіцца, здавацца, лічыцца, называцца, станавіцца і інш.: **Жыццё здаецца не такім вялікім**, як у маленстве некалі ўяўляў (Зак.);*

- знамянальныя (паўназначныя) (дзеясловы, што здольныя спалучацца з іменнай прэдыкатыўнай часткай): *бегчы, вяртацца, глядзець, стаяць, сядзець, жыць, працаваць, прыехаць і г.д.: **Восень стаіць залатая і на зямлі і ў душы (Зак.); Раней і дождж **ішоў духмяны** (А.П.);***

Складаны выказнік мэтазгодна вылучаць у тых выпадках, калі адначасова спалучаюцца элементы састаўнога дзеяслоўнага і іменнага выказнікаў, напр.: *А чалавек павінен быць гаспадаром. мець родны край, сваю зямлю і ўласны дом* (Зак.).

Мэтазгодна нагадаць і адметныя формы выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове.

Спецыфічна беларускай моўнай канструкцыяй з'яўляецца такое выказванне, што будзеца на аснове выказніка, утворанага дзеясловам у форме прошлага часу і гэткай жа формы дапаможнага дзеяслова *быць*. Такі выказнік абазначае даўно мінулае дзеянне або дзеянне, якое не было даведзена да канца ці не дало жаданага выніку; дапаможны дзеяслоў, як і асноўны, каардынуецца з дзейнікам у родзе і ліку: *Відаць, той, хто вычараваў яе з мармуру, паабяцаў быць да яе вярнуцца* (М.Т.); *Рыбак спярша хацеў быць выскачыць за дзверы, ды зноў вярнуўся зірнуць у акно* (В.Б.). Форма дзеяслова *быць* у такога кшталту выказніках можа ўжывацца і ў ніякім родзе, незалежна ад роду асноўнага дзеяслова (набывае пры гэтым функцыі часціцы): <...> *але й яго нястрымны голас было зрываўся і дрыжэў* (Бр.).

У склад выказніка можа ўключацца мадальны дзеяслоў *мецца* (*мець*) у ролі звязкі са значэннем намеру або павіннасці: *Ноч жа, Богу дзякаваць, мае быць добрая* (Скр.).

Кадыфікаванай формай прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, што займаюць пазіцыю выказніка, з'яўляецца іх поўная форма: *У познюю восень вада пад мастком чыстая і халодная* (К.Ч.).

Калі прыметнікі і дзеепрыметнікі выкарыстоўваюцца ў складзе выказніка са звязкай (*быць, здавацца, рабіцца, стаць* і пад.), то яны маюць форму назоўнага склону (нават пры выражэнні часовай прыметы): *Той дзень быў ціхі, хмурны, сухі і цёплы* (К.Ч.).

Характэрнай асаблівасцю выказніка ў беларускай мове з'яўляецца актыўнае выкарыстанне ў яго структуры назоўнікаў у назоўным склоне, творным беспрыназоўніковым і вінавальным з прыназоўнікам *за*, калі яны кваліфікуюць асобу па роду яе дзейнасці. Такія формы назоўнікаў могуць быць як з вербальна прадстаўленай звязкай (*быць, з'яўляцца, лічыцца, становіцца* і пад.) так і з нулявой, напр.: *Мой прадзед быў скрыпач – ён выкрасаў і смех, і плач* (Піс.); *У суседнім сельсавеце жанчына – старшынёю* (Бяд.).

Канструкцыя з прыназоўнікам *за* нароўні са значэннем 'быць кімсьці', называючы род дзейнасці, заняткаў, прафесію, можа мець і значэнне 'быць

замест каго-небудзь' (адрознасць семантыкі вынікае з кансітуацыі): *І палічылі ўсе Асла за шышку* (Крап.).

2.4.3 Праблема каардынацыі дзейніка і выказніка

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Дзейнік і выказнік у сказе ўзаемна суадносяцца: яны звязаныя паміж сабой сэнсам, граматычна і фармальна прыпадабняюцца адзін да аднаго: *Прашумеў каршун. Узвіўся сокал. Дыхае расою сенажаць. Замірае лецейка. Высока зоры прахалодныя звіняць* (Я. Янішчыц).

Аднак у беларускім мовазнаўстве няма адзінства поглядаў ва граматычную сувязь паміж галоўнымі членамі двухсастаўнага сказа, бо адны кваліфікуюць яе як дапасаванне (Я. Карскі, Я. Лёсік, М. Гурскі, Ц. Ламцёў, А. Супрун, І. Германовіч, В. Ляпёшкін і інш.), другія – як каардынацыю (Л. Бурак, Л. Падгайскі, Т. Бандарэнка, М. Яўневіч, П. Сцяцко і інш.), трэція – як прэдыкатыўную сувязь (Лепешаў, 2002).

Дапасаванне як сувязь падпарадкавальная прадугледжвае аднабаковую залежнасць адной сінтаксемы ад іншай, а *каардынацыя* грунтуецца на ўзаемаабумоўленасці і раўнапраўнасці абодвух кампанентаў прэдыкатыўнай асновы. «Каардынацыя (лац. *co(n)* – разам + *ordinatio* – 'размяшчэнне па парадку') – сувязь паміж дзейнікам і выказнікам, якая мае характар узаемнага дапасавання або ўзаемнага падпарадкавання» (Сцяцко, 1990). Думаецца, што пераважная частка ўсіх выказванняў якраз будуюцца на сувязі каардынацыі, і толькі ў вызначанай колькасці граматычных асноў выразна прасочваецца абумоўленасць граматычнай формы выказніка семантыкай і граматычным значэннем дзейніка, перадусім пры колькасна-іменных спалучэннях і нязменных словах.

Як правіла, фармальнае прыпадабненне дзейніка і выказніка не выклікае цяжкасцей, але ёсць і праблемныя выпадкі. У першую чаргу гэта датычыць канструкцый, якія змяшчаюць «*колькасны, дзейнік*» (А. Супрун), што мае значэнне множнасці, г.зв. у яго склад уваходзіць лічэбнік ці спалучэнне лічэбніка з назоўнікам, і таму дапасаванне адбываецца не паводле формы, а паводле сэнсу. У сучаснай беларускай мове лічэбнік, за выключэннем адзінкавых слоў, не мае ні катэгорыі ліку, ні катэгорыі роду, таму пры колькасным дзейніку і назіраецца ваганне ў граматычных формах ліку выказніка – т.зв. тэндэнцыя да нейтралізацыі ліку выказніка. Разам з тым статыстычны падлік і параўнанне з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі дазволілі А. Супруну выявіць пераважнасць ва ўжыванні адной з лікавых фор-

маў пры колькасным дзейніку ў беларускай мове. Вучоны прыйшоў да высновы, што на гэта ўплывае найперш характар лічэбніка, які ўваходзіць у склад дзейніка, а таксама парадак размяшчэння выказніка: прэпазіцыя ці постпазіцыя адносна дзейніка.

Множны лік выказніка заўсёды выкарыстоўваецца пры:

- лічэбніках *абодва, абедзве, абое*: **Абодва прасіліся ў атрад і разказвалі пра сябе – як на духу** (Янк.); **Абое сур’ёзныя, тоўстыя, габардзінныя сядзяць у кіно** (Б.). Аддаецца яму перавага і пры:

- лічэбніках *два, тры, чатыры*: **Чатыры лодкі прыйшлі да берага амаль праз гадзіну** (Б.). Але у часавых канструкцыях з дзеясловамі са значэннем ‘прайшло, мінула’ і дзеясловам *заставалася* выкарыстоўваецца адзіночны лік выказніка: **Мінулася яшчэ два гады <...>** (У.А.);

- зборных лічэбніках: **Чацвёрта не зводзілі ліхтарыкаў з лодак, лодачнікаў** (Янк.); Калі ж выказнік знаходзіцца ў прэпазіцыі, то магчымы і адзіночны лік: **Прышло на сход трое старых** (Хадк.).

Адзіночны лік пераважае пры дзейніку, у склад якога ўваходзяць:

- неазначальна-колькасныя словы *больш, менш, многа, мала, багата, шмат, колькі, столькі* і пад.: **Сабралася багата людзей** (Лыньк.). Што датычыць *некалькі*, то А. Супрун адзначае тут істотную ролю парадку кампанентаў: калі выказнік перад дзейнікам, то – адзіночны лік, а калі наадварот, то – множны: **Узвілося некалькі чорных дымных ракет** (Лыньк.), але: **Некалькі танкаў прарваліся ў лес** (К.Г.).

Паралельна такому меркаванню існуе і іншы пункт гледжання на праблему дапасавання выказніка да колькаснага дзейніка.

Ён дэтальна апісаны ў акадэмічнай граматыцы (1966) (аўтар раздзела І. Германовіч) і паслядоўна прасочваецца ва ўсёй вучэбна-навуковай літаратуры (падручнікі Л. Бурака, М. Яўневіча і П. Сцяцко, М. Цікоцкага і інш.). Паводле гэтай канцэпцыі, хістанні ва ўжыванні формаў ліку выказніка абумоўлены найперш лексічным значэннем самога выказніка і адушаўлёнасцю / неадушаўлёнасцю дзейніка. Як правіла, множнаму ліку выказніка аддаецца перавага пры актыўным дзеянні, адзіночнаму – пры перадачы стану ці пасіўнага дзеяння, пераважае множны лік і тады, калі дзейнік абазначае асоб альбо жывых істот, калі ж неадушаўлёныя прадметы – адзіночны лік выказніка.

Апошнім часам навукоўцы канстатуюць, што ў такіх канструкцыях пад уплывам гутарковага маўлення ўсё большае пашырэнне атрымлівае тэндэнцыя сэнсавага дапасавання выказніка да колькаснага дзейніка, г.зн. выказнік набывае форму множнага ліку, бо дапасуецца не да формы галоў-

нага слова ў колькасна-іменным спалучэнні, а перадае лік рэальна дзеючых асоб (Бандарэнка, 1993).

У родзе выказнік каардынуецца з дзейнікам толькі пры абвесным ладзе дзеяслова прошлага часу адзіночнага ліку і дзеясловах у форме ўмоўнага ладу адзіночнага ліку. Праблема суаднесенасці роду выказніка і дзейніка можа ўзнікнуць у выпадках, калі дзейнік выражаецца: абрэвіятурай; запазычанымі нязменнымі словамі; словамі са значэннем прафесій, пасад, званняў, роду заняткаў.

Калі ў якасці дзейніка выступае абрэвіятура, дастаткова ведаць яе апорнае слова, бо менавіта з яго родам каардынуецца форма выказніка: *Перад Новым годам БЕЛТА перадало радасную навіну* (БЕЛТА – беларускае тэлеграфнае агенцтва). Разам з тым існуе і пэўная колькасць абрэвіатур, якія скланяюцца ў адпаведнасці са сваёй граматычнай формай: *Панер БелВАКа яшчэ не даслаў* (БелВАК – Беларуская вышэйшая атэстацыйная камісія); *У сённяшнім ЛіМе змясцілі тваю нататку* (ЛіМ – газета «Літаратура і мастацтва»).

Запазычаныя нязменныя словы, што абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, належаць да ніякага роду, а таму і выказнік мусіць мець адпаведную граматычную форму: *Замежнае турнэ ўдалося; Інтэрв’ю не ладзілася*. Запазычаныя назвы жывых істот, за рэдкім выключэннем, маюць у беларускай мове мужчынскі род, што перадаецца і формай выказніка: *Поні асыярожна ўзяў цукар з далоні. Калібры вылецеў з клеткі (але: Івасі ляжала ў бляшанцы. Цэцэ была ў прабірцы)*. Калі ж неабходна акцэнтаваць, што размова ідзе пра самку, то выказнік набывае форму жаночага роду: *Поні прывяла маленькае жарабятка*.

Што датычыць уласных геаграфічных назваў, то выказнік каардынуецца ў сваіх граматычных формах з родавым паняццем, так, *Хонсю* – востраў, *Эры* – возера, *Тарт* – горад, *Дарданелы* – праліў, *Гобі* – пустыня, *Кракатау* – вулкан, *Эйр* – возера, *Хуанхэ* – рака і пад.

Пры абазначэнні асоб па родзе заняткаў, прафесіі, званні, пасадзе выказнік мае форму мужчынскага роду незалежна ад таго, асобу мужчынскага ці жаночага полу называе дзейнік, «паколькі адны прафесіі прынята лічыць пераважна «мужчынскімі», а другія – пераважна «жаночымі», і ў назвах гэтых прафесій няма паралельных марфалагічных сродкаў для ўказання на граматычны род – мужчынскі або жаночы» (Булахаў, 1959). Але калі ў такога кшталту спалучэннях выкарыстоўваецца ўласнае імя, то выказнік каардынуецца з ім: *Рэктар Баранава адкрыла ўрачыстае пасяджэнне. У гутарковым жа маўленні пры абазначэнні асоб жаночага полу выказнік най-*

часцей выкарыстоўваецца ў форме жаночага роду: *прафесар заўважыла, інжынер апавядала, аграном наказала, доктар абследавала*.

2.5 Даданыя члены сказа

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

2.5.1 Традыцыйнае вучэнне аб членах сказа

Праблема членаў сказа, і ў прыватнасці даданых, у сучаснай лінгвістыцы актыўна абмяркоўваецца і дасюль застаецца нявырашанай. У рускім мовазнаўстве ўвогуле адмаўлялі паняцце *член сказа* ці прапаноўвалі замест яго іншыя тэрміны (Ломцеў, 1958; Грамматика, 1970). Беларускія мовазнаўцы паслядоўна трымаюцца традыцыйнага пункту гледжання, вылучаючы два галоўныя і тры даданыя члены сказа.

Члены сказа – «гэта сінтаксічныя катэгорыі, пад якія падводзяцца словы (словаформы), некаторыя словазлучэнні, што служаць для выражэння найбольш агульных сінтаксічных адносінаў» (Л. Часнакова). На аснове трох такіх асноўных адносінаў і вылучаны яшчэ з часоў антычнасці тры даданыя члены сказа: *азначэнне* – на аснове азначальных (атрыбутыўных), *дапаўненне* – аб'ектных, *акалічнасць* – акалічнасных. Разам з тым кожнае агульнае значэнне мае шэраг прыватных, што ў сваю чаргу перадаюцца праз сінтаксемы. Таму наяўнасць сінтаксем прадугледжвае і наяўнасць агульных тыпаў – членаў сказа. Напр., агульнае атрыбутыўнае значэнне ўключае ў сябе шэраг прыватных: прыналежнасці (пасесіўнасці) – *мой ланцужок, сестрыно лютэрка, зайцаў след*; якасці (кваліфікацыўнасці) – *высачэзны гмах, выразны голас, шаўковая сукенка*; колькасці (квантытатывнасці) – *трэці тыдзень, да пяці гадоў, з дзвюх страў* і інш.

Даданыя члены сказа – паняцце граматычнае, якое звязана са структурнай іерархіяй членаў сказа, а з боку сэнсавай, інфармацыйнай значнасці яны могуць быць зусім не «даданымі» членамі, а сэнсава вызначальнымі.

Паводле сваёй семантыкі даданыя члены сказа падзяляюцца на тыповыя (адназначныя) і сінкрэтычныя (шматзначныя) (В. Бабайцава). Адназначныя члены сказа – *азначэнне*, *дапаўненне* і *акалічнасць* – маюць поўны набор сваіх дыферэнцыяльных прымет, а шматзначныя характарызуюцца дыфузнасцю семантыкі, паколькі сумяшчаюць дыферэнцыяльныя прыметы розных членаў сказа.

Азначэнне – такі даданы член, які абазначае прымету прадмета і таму абавязкова падпарадкоўваецца слову з прадметным значэннем: *Каля бярозак беланогіх рабіны стройныя стаялі* (Бур.). Спецыфічнай асаблівас-

цю азначэнняў з'яўляецца тое, што яны не выконваюць у сказе структурнай функцыі, але вельмі істотныя з пункту гледжання семантыкі, бо, канкрэтызуючы абазначаны прадмет, дазваляюць больш глыбока паказаць якасці прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Нярэдка менавіта азначэнні нясуць асноўную сэнсавую нагрузку пэўнага члена сказа, калі ён выражаны назоўнікам: *Жылі там людзі з розных краёў* (Бр.).

Пра сэнсавую нагрузку азначэнняў нярэдка сведчыць і іх актуалізацыя пры парцэляцыі: *Чалавеку патрэбен чалавек. Жывы. Цёплы. З усмешкаю ў сэрцы* (Т.Б.).

Паводле спосабу выражэння вылучаюць дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні.

Дапасаваныя азначэнні заўсёды выражаюцца словамі, здольнымі да дапасавання: прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, займеннікамі-прыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, напр.: *Каб любіць Беларусь нашу мілую, трэба ў розных краях пабываць* (Ст.). Але не лічыцца азначэннем прыметнік, што ўваходзіць ва ўстойлівае спалучэнне: *Мінскае мора; Вялікая Мядзведзіца; Восьмае сакавіка*.

Недапасаваныя азначэнні дапасуюцца да азначаемага слова, а кіруюцца ім ці прымыкаюць да яго; выражаюцца ўскоснымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўніка, (радзей) прыслоўямі, інфінітывам, непадзельнымі спалучэннямі і цэлымі сказамі: *Батальён з крыкам «ура» падняўся ў поўны рост* (Грах.); *Іх галасы ціха гулі недзе ў большым пакоі* (К.Ч.); *Па краіне цырыманіяльным крокам ішоў заклік «эканоміка павінна быць эканомнай»* (Вожык).

У ролі азначэння, выражанага непадзельным словазлучэннем, часцей выступаюць спалучэнні назоўніка ў родным склоне з дапасаваным да яго колькасным лічэбнікам (*дзіця гадоў пяці*) спалучэнне назоўніка з прыметнікам у творным склоне (*дзяўчына з тонкім станам, кацяня з шэрымі вачыма*); словазлучэнні, якія складаюцца з прыметніка і назоўніка ў родным склоне (*голос прыемнага тэмбру, віно лепшага гатунку, валасы невыразнага колеру, хлопец прызыўнога ўзросту*).

Прыдатак – гэта разнавіднасць азначэння, азначэнне-назоўнік, што дапасуецца да назоўніка ў склоне ці ўжываецца толькі ў форме назоўнага склону: *Доўгімі вякамі стаяў дуб-асілак. у самай добрай згодзе з суседам Нёманам* (К-с).

Спецыфічнай рысай семантыкі прыдаткаў з'яўляецца тое, што, вызначаючы прадмет, яны даюць яму іншую назву. Гэта і абумовіла субстантыў-

ную форму такога віду азначэння, бо галоўная функцыя назоўніка – намінацыйная.

Прыдатак, надаючы прадмету ці асобе іншую назву, падкрэслівае іх характэрныя рысы. Так, ён абазначае:

а) сваяцкія адносіны, сацыяльную прыналежнасць, прафесію, нацыянальнасць: *дзядзька Антось, бабуля Сцепаніда, вучні-цесляры, рабочы-муляр; хлопцы-беларусы;*

б) уласнае імя: геаграфічныя назвы, назвы прадпрыемстваў, устаноў, газет, мастацкіх твораў і г.д.: *возера Свіцязь, вёска Узмёны, ААП «Камунарка», часопіс «Крыніца», аповесць «Сцяна»;*

в) эмацыянальную ацэнку прадмета ці асобы: *дожджык-грыбасей, Дзвіна-красуня, ноч-мачыха, вочкі-свядзёлкі, дзік-бадзяга.*

Паводле сваёй структуры прыдаткі могуць быць простымі (калі выражаюцца адной словаформай) і складанымі (калі выражаюцца словазлучэннем).

Ад прыдаткаў трэба адрозніваць асацыяцыйныя спалучэнні (*хлеб-соль, каліна-маліна*); антанімічныя спалучэнні (*пытанне-адказ, прыход-расход*), сінанімічныя спалучэнні (*трава-мурава, гусі-лебедзі*), складавыя словы, што з'яўляюцца тэрмінамі (*генерал-маёр, раман-газета*) ці маюць у сваім складзе азначнае слова (*жар-птушка, гром-баба*).

Прыдатак далучаецца да азначаемага слова як бяззлучнікавай сувязю: *Месяц-жоўтая лодка – плыве між воблакаў* (Бур.), так і з дапамогай злучнікаў *як, або, ці, гэтак значыць*, а таксама слоў *на прозвішча, па мянушцы*: *Гэта быў адзін з майстроў вялікіх, звалі яго Люцыян Таполя, а па клічцы проста Багароб* (М.Т.).

Каб адрозніць прыдатак ад азначаемага слова, трэба мець на ўвазе:

– прыдаткі не толькі называюць прадметы, а адначасова надаюць ім своеасаблівыя характарыстыкі;

– служаць відавой назвай прадмета (у той час як родавую назву выражае паясняемы назоўнік);

– не каардынуюцца з выказнікам і не дапасуюцца да азначэння: *Нарэшце пад абед Зіна знайшла нейкую гарадскую аўтабазуўскую машыну-лесавоз* (Саб.).

Пры спалучэнні назоўнікаў уласнага (імя і прозвішча чалавека) і агульнага прыдаткам з'яўляецца агульны назоўнік, але ў выпадку неабходнасці ўдакладнення асобы, канкрэтызацыі яе, у якасці прыдатка можа ўжывацца імя ўласнае пры агульным. Параўн.: *Ефрасіння Полацкая – дачка полацкага князя Георгія Усяславіча і сястры візантыйскага імператара Мануіла*

Комніна, унучка князя Усяслава Брачыславіча (Чарадзея) (Траф.), але: *Маці – Ганна Юраўна – была з роду Лёсікаў* (Луж.).

Дапаўненне – даданы член сказа, які абазначае аб’ект дзеяння, стану ці прыметы, таму адносіцца да дзеяслова, назоўніка, прыметніка, прыслоўя ці безасабова-прэдыкатыўнага слова.

Катэгарыяльнае значэнне прадметнасці (аб’екта) абумоўлівае спосабы яго выражэння. Акрамя назоўнікаў і займеннікаў, пазіцыю дапаўнення можа займаць любая іншая часціна мовы, спалучэнне слоў, службовыя часціны мовы пры іх субстантывацыі, сказы, напр.: *Сказаць «Я жадаю паесці», «жадаю паглядзець карціну», «жадаю навесяліцца» – дрэнна. Усюды тут больш натуральна сказаць «хачу»* (Скр.).

Адрозніваюць прамое і ўскоснае дапаўненне. **Прамае дапаўненне** мае граматычную форму:

– беспрыназоўнікавага вінавальнага склону назоўніка ці займенніка пры пераходных дзеясловах, напр.: *Азалаціла восень поле ржышчам* (К.Ч.);

– беспрыназоўнікавага роднага склону са значэннем: часткі аб’екта: *Я наліў яму ў сподак малака* (Б.); часовага карыстання аб’ектам: *Дзядзька Марцін пазычыў суседу касы* (К-с); аб’екта пры пераходных дзеясловах з адмоўем: *Прося не прыгатавала дзецям снядання* (А.В.); вялікай колькасці або меры чаго-небудзь пры дзеясловах з прыстаўкамі *на-, пана-, папа-*: *За сваё жыццё ён бяравення папаварочваў і карчоў папакарчываў* (К.Ч.).

Ускоснае дапаўненне выражаецца ўсімі ўскоснымі склонамі назоўніка, займенніка і іншых субстантывавальных часцін мовы як з прыназоўнікамі, так і без іх (акрамя адзначаных вышэй выпадкаў): *Глухому кажуху на вуха пра скруху шэпча завіруха* (Барад.).

Асаблівай увагі патрабуе *інфармацыйнае дапаўненне* (аб’ектны інфінітыў), што абазначае дзеянне не суб’екта-дзеяльніка, а іншай асобы, якая часта і не ўказваецца ў сказе: *Андрэй напрасіў бацьку зрабіць рамку для партрэта* (Пестр.); *Яму загадалі маўчаць* (І.М.); *Мы навучым сваіх дзяцей быць новым народам* (Дуд.).

Акалічнасць – даданы член сказа, які абазначае абставіны і характар дзеяння, стану ці прыметы. Выражаюцца акалічнасці прыслоўямі, дзеепрыслоўямі і прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў. У складзе сказа яны спалучаюцца з дзеясловам (часцей за ўсё), а таксама з прыметнікам, прыслоўем, назоўнікам і безасабова-прэдыкатыўнымі словамі.

У адрозненне ад азначэння і дапаўнення класіфікацыя акалічнасцей даецца не паводле граматычнай формы (дапасаванае / недапасаванае, прамое / ускоснае), а паводле значэння.

Пры больш дэталёвым размежаванні налічваюць дванаццаць і больш разрадаў, але часцей адрозніваюць толькі восем: месца, часу, прычыны, мэты, спосабу дзеяння і ступені, параўнання, умовы, уступкі (Наркевіч, 1959; Бурак, 1987; Яўневіч, Сцяцко, 1987).

Пра тое, што акалічнасць па інфармацыйнай значнасці можа мець першаснае значэнне, сведчыць вынясенне яе за межы сказа і пераўтварэнне ў самастойную сінтаксічную адзінку (пры парцэляцыі): *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (К-с).

2.5.2 Сінкрэтызм у сістэме даданных членаў

Вядома, што ў прасцейшых выпадках кожны член сказа выражаецца адным словам і супадае з пэўнай часцінай мовы. «Аднак член сказа – адзінка не лексіка-марфалагічная, а змястоўна-паняццёвая. Таму паралелізм паміж членамі сказа і часцінамі мовы не можа быць паслядоўны. Адна і тая словаформа ў залежнасці ад пазіцыі ў сказе і ад непасрэднай сувязі са сваім азначаемым словам у словазлучэнні можа выступаць у ролі розных членаў сказа, напр.: *Яны хадзілі **по**лем* (акаліч.); *Яны былі задаволены **по**лем* (дап.); *Лес за **по**лем вельмі стары* (азнач.). Нярэдка адзін і той жа член сказа можа быць аднесены да розных паняццёвых катэгорый, напр.: «*Вось вам **пра**дукты **на** дарогу* (якія? для якой мэты? на які час?)» (Клюсаў, 1972).

Лінгвістамі даўно адзначаецца той факт, што кожнае слова як часціна мовы можа выкарыстоўвацца ў сказе ў сваёй *асноўнай* сінтаксічнай функцыі, функцыі-базіс, якая замацавалася за ім у працэсе развіцця граматычнага ладу мовы і якая з’яўляецца грунтам для фарміравання часцін мовы, і ў *вытворнай*, дэрывацыйнай (г.зн. не ўласцівай дадзенаму слову часціне мовы) сінтаксічнай функцыі. У такім выпадку размова ідзе пра марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа. Марфалагізаваны член сказа (сінтаксічная катэгорыя) – гэта паўназначнае слова (лексічная катэгорыя), што рэпрэзентуе тую часціну мовы (лексіка-граматычную катэгорыю), для якой дадзена сінтаксічная функцыя з’яўляецца асноўнай, звычайнай. Калі ж сінтаксічная функцыя, у якой выступае слова, з’яўляецца не асноўнай, то гэта будзе немарфалагізаваны член сказа. Так, марфалагізаванымі членамі сказа будуць: азначэнне, выражанае прыметнікам, акалічнасць – прыслоўем, дапаўненне – назоўнікам з прыназоўнікам ці без яго; тут форма і змест адпавядаюць адно аднаму. Немарфалагізаваныя члены – азначэнне ці акалічнасць, выражаныя прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка, а таму ў іх парушаецца суаднесенасць паміж граматычнай формай і зместам, напр., у сказе

Браслаў раскінуўся на перашийку між азёрамі (В.В.) да сінтаксемы *між азёрамі* магчыма паставіць два пытанні – азначэння *якім?* і дапаўнення *між чым?* Тут мэтазгодна гаварыць пра сінкрэтычны член сказа, бо словаформа сумяшчае ў сабе і атрыбутыўнае, і аб’ектнае значэнні (бо канкрэтызуе назоўнік).

Такім чынам, **сінкрэтызм** у сістэме членаў сказа – гэта сумяшчэнне (сінтэз) у адным члене сказа дыферэнцыяльных прымет розных членаў сказа, розных іх функцый.

Сумяшчацца могуць: а) недапасаванае азначэнне і акалічнасць месца, нахштальт: *Вандроўкі на хутар не дужа вабілі Лабановіча* (К-с); б) недапасаванае азначэнне і дапаўненне тыпу: *Малойцы Сцяпана адпачывалі на пацелях з імху і сена* (Пестр.); в) дапаўненне і акалічнасць прычыны тыпу: *Гучна трэскаліся ад марозу дубы* (Шам.); г) дапаўненне і акалічнасць мэты: *Я прадаў сваю кніжачку сам дзеля ратунку Эльзы* (Сам.) і г.д. Такого плану сінкрэтызм заснаваны на сінтагматычнай шматзначнасці – гэта наяўнасць у моўнай адзінкі некалькіх значэнняў, якія рэалізуюцца ў словаформе адначасова ў адным тэксце.

У сучасным беларускім мовазнаўстве праблему сінкрэтычных членаў сінтаксісты спрабуюць вырашыць, не выходзячы за межы традыцыйнай класіфікацыі. Так, М. Яўневіч і П. Сцяцко прапануюць такія тэрміны: **азначальнае дапаўненне**, што сумяшчае семантыку азначэння і дапаўнення, тыпу: *напамін пра сына*; **акалічнаснае дапаўненне**, што сумяшчае значэнне дапаўнення і акалічнасці спосабу дзеяння, прычыны ці прасторы, тыпу: *ад спёкі гарыць пясок*, **акалічнасць з аб’ектным адценнем**, дзе пры сумяшчэнні значэнняў пераважае прадметнае, ці **дапаўненне з акалічнасным адценнем**.

Асобным даданым членам сказа з’яўляецца **дуплексіў**. «Тэрмін дуплексіў адлюстроўвае спецыфіку такога члена сказа як у плане зместу (аб’ядноўвае значэнні двух членаў сказа), так і ў плане выражэння (валодае двайной залежнасцю ад імя і ад дзеяслова – двайной сувяззю)» (Часнакова, 1991), напр.: *Першыя падалі сігнал аб старым чалавеку вясковыя сабакі* (Карп.). У прыведзеным сказе сінтаксема *першыя* залежыць і ад дзеяслова *падалі*, і ад спалучэння *вясковыя сабакі*, значыць, адначасова выконвае функцыю і акалічнасці, і азначэння.

Дуплексіў можа спалучаць у сабе значэнні атрыбутыўнае і акалічнаснае, атрыбутыўнае і аб’ектнае; выражацца назоўнікам, прыметнікам, парадкавым лічэбнікам, дзеепрыметнікам, займеннікам, кампаратывам, словам *адзін*, г.зн. такімі сінтаксемамі, якія ўтрымліваюць у сабе сему непас-

таяннасці, пераменнасці, часовасці, прымета якіх можа замяняцца іншай, напр.: *Вечары апускаюцца маўклівыя і кароткія* (Скр.); *Алесь варочаўся дахаты таксама занепакоены* (Бр.); *Другім ішоў чалавек сярэдніх год* (Лыньк.); *Мікіта зноў застаўся адзін* (М.З.).

Між тым Л. Часнакова падае важкія аргументы разыходжання дуплексіва і іменнага выказніка, пераканаўча паказваецца адрозненне сінтаксічных функцый сінтаксемай *спакойнае* ў наступных выпадках: *спакойнае дзіця* (азначэнне), *Дзіця было спакойнае* (іменная частка выказніка), *Дзіця вярнулася спакойнае* (дуплексіў).

У беларускім мовазнаўстве ў дачыненні да такіх лексем выкарыстоўваюць тэрмін *прэдыкатыўнае азначэнне* – «даданы член сказа, што мае двайную сінтаксічную залежнасць: ад выказніка і ад дзейніка ці ад дапаўнення» (Міхневіч, 1990). І ў залежнасці ад гэтага адрозніваюць суб'ектнае і аб'ектнае прэдыкатыўныя азначэнні, што могуць выкарыстоўвацца пры дзеясловах са значэннем руху (*ісці, бегчы, плысці, паўзці, вяртацца* і да т.п.), стану (*жыць, стаяць, вісець, расці, нараджацца, паміраць* і інш.), ментальнага дзеяння (*гаварыць, думаць, разважаць, размаўляць, адказваць, пытацца* і інш.), успрымання (*бачыць, глядзець, назіраць, слухаць* і інш.).

2.5.3 Дэтэрмінаваныя члены сказа

У адрозненне ад даданага членаў, што з'яўляюцца прыслоўнымі пашыральнікамі і канкрэтызуюць, удакладняюць значэнне пэўнага слова, лінгвісты вылучаюць свабодныя пашыральнікі, што тлумачаць граматычную аснову сказа ў цэлым. Гэтыя пашыральнікі ўпершыню тэрміналагізавала і ўввела ў навуковы абыходак Н. Шведава як дэтэрмінаваныя члены сказа (дэтэрмінанты): дэтэрмінаваны аб'ект і дэтэрмінаваная акалічнасць.

Дэтэрмінаваныя дапаўненні (аб'екты) уваходзяць у структуру сказа не ў якасці залежнага кампанента словазлучэння (што характэрна для дапаўнення), а як свабодная словаформа, ужыванне якой не прадвызначаецца ніякім словам, а абумоўлена зместам граматычнай асновы: *Мне вельмі падабаюцца спевы ляснога жаваранка* (К-с); *У яго перахапіла дыханне* (Каратк.). Звычайна ў ролі дэтэрмінаваных дапаўненняў выступаюць словаформы ў давальным, а таксама родным склоне з прыназоўнікамі *у, ад, для* і некаторых іншых.

Н. Шведава кваліфікуе дэтэрмінаванае дапаўненне як «склонавае ці прыназоўнікава-склонавае спалучэнне, якое абазначае асобу ці прадмет,

што звязана з прэдыкатыўнай асновай сказа адносінамі накіраванасці, значэннем аднесенасці» (Шведава, 1964).

Асновай для кваліфікацыі дэтэрмінаваных дапаўненняў як самастойных пашыральных сказаў служаць (у сукупнасці) наступныя прыметы: «а) выражаецца формамі ўскосных склонаў назоўніка ці займенніка без прыназоўніка і з прыназоўнікам, аформленасць і ўжыванне якіх не прадвызначаецца ніякім канкрэтным словам выказвання; б) мае значэнне суб'екта, радзей аб'екта, у адносінах да якога ці ў сувязі з якім праяўляецца сітуацыя, што складае змест асноўнай часткі выказвання; в) уступае з асновай у граматычную сувязь свабоднага далучэння; г) звычайна размяшчаецца ў абсалютным пачатку сказа» (Малашчанка, 1992).

Дэтэрмінаваныя акалічнасці, як і дэтэрмінаваныя дапаўненні, не залежаць ад канкрэтнага слова ў структуры сказа, а служаць «фонам» якой-небудзь сітуацыі, а таму і ўсяго выказвання ў цэлым, напр.: *Пад акном роўна шумелі старыя ліпы* (Шам.); *На трэці дзень у яго галаве злажыўся пэўны план* (К-с). У адносінах да такіх лексем чэшскімі лінгвістамі П. Адамцом і У. Грабэ быў прапанаваны тэрмін *сітуанты* (ён жа прыняты рускімі сінтаксістамі Г. Золатавай і В. Сірацінінай і інш.), пад якім разумеюцца «аўтаномныя кампаненты адвербіяльнага значэння, якія не вынікаюць з валентнасці прэдыката і якія пазней вызначаюць сказ; яны адносяць увесь змест сказа да пэўнага месца і часу, уключаюць яго ў прычынна-выніковыя адносіны» (Адамец, Грабэ, 1968). Н. Шведавай адзначаўся і той момант, што такіх кампанентаў у структуры сказа можа быць некалькі, напр.: *У першыя вераснёўскія дні на полацкія вуліцы прыйдзе свята, якога горад яшчэ не ведаў* (У.А.).

Сітуанты могуць быць апушчаны без шкоды для структуры і семантыкі сказа, бо яны толькі дапаўняюць асноўную інфармацыю ўказаннем на розныя акалічнасці. Вось гэтай сваёй неабавязковасцю (факультатыўнасцю) сітуанты адрозніваюцца ад дэтэрмінаваных дапаўненняў, наяўнасць якіх (у большасці выпадкаў) звязваецца з утварэннем пэўных канструкцый (звычайна безасабовых, інфінітыўных і пасесіўных). Хаця ў некаторых выпадках і сітуанты з'яўляюцца неабходным структурным кампанентам безасабовых сказаў са значэннем стану навакольнага асяроддзя ці адчування жывых істот: *На душы пасвятлела*. Параўн.: *Цёпла. Мне цёпла. Пад снегам цёпла. На дварэ цёпла. У маі ўжо цёпла*.

Варта звярнуць увагу, што адназначнага стаўлення да прапанаванага паняцця і тэрміна ў сучаснай лінгвістыцы не існуе. Так, Г. Золатава пагаджаецца з вылучэннем дэтэрмінантаў, але толькі пад тэрмінам пашыральных

нікаў сказа, і толькі ў дачыненні да сітуантаў, тым самым звужаючы гэтак паяцце. Л. Часнакова, наадварот, сцвярджае, што «тэрмінам *дэтэрмінант* можна абзначыць больш шырокую групу з’яў, чым гэта прынята ў цяперашні час»: ад пашыральных словазлучэнняў – зваротаў – простых сказаў да пашыральных складаных сказаў.

Некаторымі лінгвістамі дэтэрмінанты і сітуанты праз іх ролю ў пабудове сказа, а таксама праз характар сувязі выводзяцца за межы традыцыйных членаў сказа. Аднак тое, што вылучаюцца яны, як правіла, сярод ускосных дапаўненняў, а таксама акалічнасцей месца, часу, прычыны і некаторых іншых, дае падставы іншым мовазнаўцам разглядаць такія кампаненты ў якасці членаў сказа. Дэтэрмінанты – гэта «толькі асобныя выпадкі функцыянавання акалічнасцей і дапаўненняў, спецыфічнай уласцівасцю якіх з’яўляецца асобная пазіцыя ў сказе, што абумоўлівае невыразнасць сувязяў іх з іншымі членамі сказа», а таму «дэтэрмінант – гэта даданы член сказа (акалічнасць ці дапаўненне) з паслабленай сінтаксічнай сувяззю» (Бабайцева, 1988).

У беларускім мовазнаўстве дэтэрмінанты разглядаюцца як даданыя члены: «Дэтэрмінантамі называюцца даданыя члены сказа (акалічнасці і дапаўненні), якія адносяцца да ўсяго сказа, азначаючы яго ў цэлым, а не толькі галоўны член аднаасцяўнага ці адзін з галоўных членаў двухасцяўнага сказа» (Бандарэнка, 1986).

Асноўны ж аргумент недакладнасці гэтай канцэпцыі можна звесці да аднаго пастулата, выказанага М. Усеваладавай «словаформа ўваходзіць у склад сказа толькі праз сувязь з іншымі словамі», а таму «т.зв. *дэтэрмінант* на самой справе заўсёды з’яўляецца пазіцыяй ці прыслоўнай, ці абумоўленай».

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Сказ	гэта сэнсава і інтанацыйна закончаная, граматычна аформленая па законах пэўнай мовы сінтаксічная прэдыкатыўная адзінка, якая арганізуецца са слова ці спалучэння слоў і прызначаецца для рэалізацыі пэўнага камунікацыйнага задання (Н. Чалюк).
Азначэнне	такі даданы член, які абзначае прымету прадмета і таму абавязкова падпарадкоўваецца слову з прадметным значэннем.
Акалічнасць	даданы член сказа, які абзначае абставіны і характар дзеяння, стану ці прыметы.
Актуальнае	гэта сэнсавы падзел выказвання на тэму і рэму, істотны для да-

члянэнне	дзенага кантэксту ці сітуацыі.
Выказванне	«адзінка паведамлення, якая мае сэнсавую цэласнасць і можа быць успрынятая слухачом у пэўных сітуацыях моўных зносінаў» (П. Сцяцко).
Выказнік	суадносны з дзейнікам і граматычна ад яго залежны галоўны член двухсастаўнага сказа, што абазначае прэдыкатыўную адзнаку прадмета, пра які гаворыцца ў сказе.
Дапасаваныя азначэнні	заўсёды выражаюцца словамі, здольнымі да дапасавання: прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, займеннікамі-прыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі.
Дапаўненне	даданы член сказа, які абазначае аб'ект дзеяння, стану ці прыметы, таму адносіцца да дзеяслова, назоўніка, прыметніка, прыслоўя ці безасабова-прэдыкатыўнага слова.
Дуплексіў	(ад лац. <i>duplex</i> двойны) – даданы член сказа, што характарызуецца адначасовай двойной сінтаксічнай залежнасцю ад імя і дзеяслова і абазначае прымету прадмета, што праяўляецца адначасова з дзеяннем і з'яўляецца вызначальнай для самога дзеяння.
Дэтэрмінант	(ад лац. <i>determinans</i> які вызначае) – даданы член сказа (акалічнасць і дапаўненне), які адносіцца да ўсяго сказа, азначаючы яго ў цэлым.
Інтанацыя	(лац. <i>intonare</i> гучна вымаўляць) – «сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы і асобных яе частак як адзінага цэлага, а таксама для больш дакладнай перадачы думак і пачуццяў асобы, якая гаворыць» (Л. Выгонная).
Каардынацыя	(лац. <i>co(p)</i> – разам + <i>ordinatio</i> – 'размяшчэнне па парадку') – сувязь паміж дзейнікам і выказнікам, якая мае характар узаемнага дапасавання або ўзаемнага падпарадкавання. Каардынацыя грунтуецца на ўзаемаабумоўленасці і раўнапраўнасці абодвух кампанентаў прэдыкатыўнай асновы.
Мадальнасць	(ад лац. <i>modus</i> мера, спосаб) – гэта сінтаксічная (семантычна-граматычная) катэгорыя, якая выяўляе адносіны таго, хто гаворыць, да выказвання з пункту погляду рэальнасці зместу выказвання або магчымасці, неабходнасці, мэтазгоднасці ці пажаданасці названых у сказе падзей і з'яў.
Мадэль сказа	гэта той адцягнены ўзор, згодна з якім будуюцца

(структурная схема)	любое мінімальнае самастойнае выказванне (Т. Рамза); мінімальна дастатковае спалучэнне ўзаемаабумоўленых сінтаксічных формаў, якія ўтвараюць камунікацыйную адзінку з пэўным тыпавым значэннем (Г. Золатава).
Марфалагізаваны член сказа	гэта паўназначнае слова, што рэпрэзентуе тую часціну мовы, для якой дадзеная сінтаксічная функцыя з'яўляецца асноўнай, звычайнай.
Недапасаваныя азначэнні	дапасуюцца да азначаемага слова, а кіруюцца ім ці прымыкаюць да яго; выражаюцца ўскоснымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўніка, (радзей) прыслоўямі, інфінітывам, непадзельнымі спалучэннямі і цэлымі сказамі.
Немарфалагізаваны член сказа	гэта паўназначнае слова, што рэпрэзентуе тую часціну мовы, для якой дадзеная сінтаксічная функцыя не выступае асноўнай.
Парадак слоў	гэта лінейная паслядоўнасць кампанентаў сказа, якая мае граматычнае, камунікацыйнае (сэнсавае) і стылістычнае значэнне.
Парцэляцыя	(ад лац. <i>particula</i> часцінка) – «такое члянэнне сказа, пры якім змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў дзвюх і больш інтанацыйна-сэнсавых канструкцыях, размешчаных адна за адной з працяглымі паўзамі» (Сцяцко, 1990, 97). Выкарыстоўваецца яна з мэтай узмацнення сэнсавай і экспрэсіўнай нагрукі выказвання.
Персанальнасць	(асабовасць, сінтаксічная катэгорыя асобы) (ад лац. <i>persona</i> асоба) – адпаведнасць суб'екта – носьбіта дзеяння, стану, прыметы, пра якія паведамляецца ў сказе, – аднаму з трох асоб удзельнікаў/ няўдзельнікаў зносінаў; выражае аднесенасць выказвання да рэчаіснасці праз сітуацыю маўленчых зносінаў, якая ўтвараецца суаднесенасцю ўдзельнікаў.
Прамае дапаўненне	мае граматычную форму беспрыназоўнікавага вінавальнага склону назоўніка ці займенніка пры пераходных дзеясловах, беспрыназоўнікавага роднага склону са значэннем часткі аб'екта, часовага карыстання аб'ектам, аб'екта пры пераходных дзеясловах з адмоўем, вялікай колькасці або меры чаго-небудзь пры дзеясловах з прыстаўкамі <i>на-</i> , <i>пана-</i> , <i>папа-</i> .
Прыдатак	гэта разнавіднасць азначэння, азначэнне-назоўнік, што дапасуецца да назоўніка ў склоне ці ўжываецца толькі ў форме назоўнага склону.
Прэдыкатыўнасць	(ад лац. <i>praedicatio</i> выказванне) гэта катэгорыя,

ць	якая выражае суаднесеннасць зместу сказа з рэчаіснасцю; гэта граматычнае значэнне сказа.
Прэдыкатыўная (граматычная) аснова	простага двухсастаўнага сказа абавязкова ўключае дзве пазіцыі – дзейніка і выказніка.
Сінкрэтызм	(ад грэч. <i>synkretismos</i> спалучэнне, аб'яднанне) – гэта сумяшчэнне у адным члене сказа дыферэнцыяльных прымет розных членаў сказа, розных іх функцый.
Сітуанты	(ад п-лац. <i>sytuatio</i> становішча) – аўтаномныя факультатыўныя кампаненты адвербіяльнага значэння, якія не вынікаюць з валентнасці прэдыката і якія пазней вызначаюць сказ; яны адносяць увесь змест сказа да пэўнага месца і часу, уключаюць яго ў прычынна-выніковыя адносіны, перадаюць разнастайныя акалічнасныя характарыстыкі.
Тэмпаральнасць	(часавасць) (ад лац. <i>tempus</i> час) – «гэта семантычная катэгорыя, што адлюстроўвае ўспрыняцце і асэнсаванне чалавекам часу абазначаных сітуацый і іх элементаў у адносінах да моманту маўлення моўцы ці іншага пункту адліку.
Ускоснае дапаўненне	выражаецца ўсімі ўскоснымі склонамі назоўніка, займенніка і іншых субстантывавальных часцін мовы як з прыназоўнікамі, так і без іх, акрамя выпадкаў, якія ўтвараюць прамое дапаўненне.
Члены сказа	гэта частка сказа (асобная словаформа або спалучэнне словаформаў), якая з'яўляецца матэрыяльным выражэннем (увасабленнем) элемента семантыка-сіntaxічнай мадэлі сказа.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Што такое сказ? Якія асноўныя яго прыметы?
2. Што такое актуальнае члянэнне сказа?
3. Што ўяўляе сабой парадак слоў у сказе? Якія значэнні (функцыі) ён мае?
4. Якую сінтаксічную ролю выконвае парадак слоў у сказе?
5. На якія тыпы падзяляюцца сказы паводле мэты і адметнасці выказвання?

6. Якія разнавіднасці мае пыталны сказ? Якія граматычныя сродкі афармлення пыталных сказаў?
7. Якія сказы называюць пабуджальнымі? Якімі спосабамі выражаецца пабуджэнне?
8. Што такое клічны сказ? Якія моўныя сродкі яго афармлення?
9. На якія тыпы падзяляюцца сказы паводле структуры?
10. Што такое дзейнік? Што такое выказнік? Чаму яны названы глагольнымі членамі сказа?
11. Чым выражаецца дзейнік?
12. Якімі часцінамі мовы выражаецца іменны выказнік?
13. Якія тыпы звязкі мае састаўны іменны выказнік?
14. Чым выражаецца прасты дзеяслоўны выказнік?
15. Што такое састаўны дзеяслоўны выказнік? Якімі часцінамі мовы выражаюцца ў ім выказальнае слова і звязка?
16. Што такое прасты ўскладнены выказнік? Якія дадатковыя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні выражаюцца гэтым выказнікам?
17. Які выказнік называюць складаным? Якія часціны мовы ўваходзяць у яго?
18. Якія асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка?
19. Што такое дапаўненне? Якое дапаўненне называюць прамым і якое ўскосным?
20. Што называецца азначэннем? Якія ёсць разнавіднасці азначэнняў?
21. Чым выражаецца дапасаванае азначэнне?
22. Якімі часцінамі мовы выражаецца недапасаванае азначэнне?
23. Які член сказа называецца прыдаткам? Што можа абазначаць прыдатак?
24. Як адрозніць прыдатак ад паяснёнага слова?
25. Якая роля акалічнасцяў у сказе? Якія ёсць разнавіднасці акалічнасцяў?
26. Што разумеюць пад сінкрэтызмам у сістэме членаў сказа?
27. Што сабой уяўляе дуплексіў?
28. Што такое азначальнае дапаўненне, акалічнаснае дапаўненне?
29. Якія погляды існуюць у вызначэнні паняцця «дэтэрмінант»?
30. У чым адрозненне дэтэрмінанта і сітуанта?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ АЎДЫТОРНЫХ І САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. З неразвітых сказаў утварыць развітыя і запісаць іх.

1. Свеціць месяц (К.Ч.). 2. Минула восень і зіма (Шам.). 3. Вёска жыла (Гал.). 4. Жанчыны сціхлі (Е.Л.). 5. Загуў матор (Е.Л.). 6. Спыніўся поезд (А.К.). 7. Як пчолы з вулля, высыпаюць людзі (К-с). 8. Зажурыўся бор. Маўкліваць нязвыкляя (Барад.). 9. Пачыналася вясна (А.К.). 10. Здаецца, загоены раны, з'язджаюцца ветэраны (П.М.). 11. Да-спяваюць вішні (Грах.). 12. Рака не зварухнецца (А.К.). 13. Гудуць гудкі (М.Т.). 14. Вучыцца было цікава (Нях.). 15. Усё перажытае нібы адышло, растала, расплылося (Лыньк.). 16. Цвіце ядловец (М.Т.). 17. Беларусь цвіла (Каратк.). 18. Тупаюць людзі, бліскаюць трубы (Тарм.). 19. Не адмёрз ледзь нос, што цалаваў... мароз (Р.). 20. Кроны ў пазалоце, расцвітае верас (Я.П.).

2. Вызначыць тыпы сказаў, у простых – развітыя і неразвітыя, аднасастаўныя і двухсастаўныя, поўныя і няпоўныя; у складаных – колькасць прэдыкатывых адзінак.

У калгасную кантору мы прыехалі ноччу. На вялікім утульным крэсле драмаў вартаўнік – яшчэ не стары чалавек. Чорная скрыначка тэлефона з двума вялікімі званкамі наверху нагадвала сонную саву.

Будынак быў падобны на звычайныя калгасныя канторы, якіх мы за свой журналісцкі век бачылі не адну сотню. Новы беленькі дом з калонамі хутчэй нагадваў утульны санаторый: на вокнах віселі тонкія фіранкі, падлога была заслана дывановымі дарожкамі, пры дзвярах стаяла вялікая канапа пад белаю палатнянаю покрывкаю. Мы спыталі ў вартаўніка, дзе знайсці Алену Мінаўну.

– Магу паказаць.

Ён спрытна збег з усходцаў і пайшоў да плоту. Над палямі свяціў поўны месяц, заліваючы жніўныя прасторы серабрыста-блакітным туманам. У палях то ўспыхвалі, то знікалі два агеньчыкі; потым яны ўжо выбліскавалі ў другім канцы, гайдаліся і знікалі зноў у жытнёвым бязмежжы.

3. Складзі і запісаць сказы, каб у іх дзейнікамі былі наступныя словы, словазлучэнні, сказы.

Рэспубліка Беларусь, кожны студэнт, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт, колькі шчасця, безліч радасці, адны з іх, «У Забалоцці днее», каля палавіны з іх, чалавек да дзесяці.

4. Вызначыць тыпы выказнікаў. Спачатку запісаць сказы з простымі дзеяслоўнымі выказнікамі, а потым сказы, дзе адпаведныя дзеяслоўныя лексемы выконваюць ролю звязак у састаўным выказніку. Састаўны іменны выказнік падкрэсліць адной лініяй, а састаўны дзеяслоўны – дзвюма.

1. Зноў была вясна, прыгожая, маладая (Мур.). 2. Грыбы ж былі маладыя, крэпкія, важкія, шапкі зверху чорныя, а спаднізу белыя, бы кужаль (К-с). 3. Зялёны домік дарожнага майстра стаіць каля самай шашы. 4. Чужое зямлі нам не трэба... Мы хочам, каб мірнае неба не знала пажару вайны (Бач.). 5. Птушкі мне гаварылі: не хочацца ім жыць за морам далёкім, пад небам чужым (М.Т.). 6. Паказалася восень. Палі ляжалі го-

ля, шэрыя, смутныя (Шам.). 7. Ну, добра, яна пачакае, пакуль зноў будзе дзень. Няхай толькі мама дазволіць не скідаць сёння шубку ўвесь вечар (Б.). 8. Ёсць любоў да блізкага чалавека, ёсць любоў да роднай зямлі, да сцежак маленства, да матчынай песні. І ёсць любоў да горада, складаная і невыказная, як радасць і боль (Грах.). 9. Што ні кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяспэчэнны дар (К-с). 10. Шмат хто бор лічыць толькі борам... Для нас бор медны, неабсяжны шчытом надзейным быў і хатай (М.Т.). 11. Ехаць няма як. Трэба дачакацца раніцы (Лыньк.). 12. Вышыла я кветку, пачала другую (Р.). 13. Выехалі – ледзь пачало днець; над лугам і ў нізінах стаяў малочны туман, і ў твар шыбала прыемным вільготным халадком, а на ўзгорках у полі сустрэчны патак паветра быў сухі і цёплы, проста не верылася, што пачынаўся перадапошні летні дзень (Шам.). 14. Раскутая песня не будзе больш плакаць (М.Т.). 15. Ой ты, маё сонца, як жа свеціш ясна! Дзе ж было раней ты, як быў я няшчасны (Куп.). 16. Пачынала святлець. Нерухама стаяў густы амярцвелы лес (К-с). 17. Жыта звесіла шыю, каласы зашапталі. Каласы медзяныя шмат цяжэйшыя сталі (Бр.). 18. Зямля наша, маці, наvekі хай будзе прастор твой шчаслівы, дзе скрозь ад зары да зары звіняць беларускія рэкі, шумяць беларускія нівы, гамоняць асілкі-дубы (Бр.). 19. Радзіма! Няма ты зведала болю... Зладзеі-чужынцы цябе рабавалі, скарыць жа цябе не ўдавалася ім (Бр.). 20. Спачатку мароз здаўся слабы (К.Ч.). 21. Каля гасцінца стаў курган... (Вас.). 22. Горкая гарэлка за вясельнай гульбою; падсалодзяць нам чаркі малады з маладою (Р.). 23. У родны край вярнуўся я зноў і стаў байцом за новыя ясны дзень (Вас.). 24. Кожная сталіца з'яўляецца нібыта абліччам краіны. Тут, як у фокусе, люструецца ўсё, чым знакаміта, багата зямля (Вял.).

5. Вызначыць тыпы выказнікаў. Сказы з састаўным іменным выказнікам запісаць у наступнай паслядоўнасці: а) з адцягненай, б) з паўзнамянальнай, в) са знамянальнай звязкаю.

1. Маладзечна, Маладзечна ў маладых садах зарэчных. Хто імя табе такое даў на свеце маладое (Р.). 2. З дзядзькам Кліментам цікава было ў паляўнічых вандроўках (Хадк.). 3. Птушкі абуджаліся і ціха пачыналі песню (Б.). 4. Ранак маіх спадзяванняў быў ружовы і вельмі кароткі (Л.М.). 5. Значна пазней прыйшла і горкая думка, што вось і яшчэ адзін талент, праз беднасць і цемру, не стаў вядомы мільёнам людзей (Б.). 6. Нам не забыць тых дзён. На полі бою ён [Мінск], як салдат, паранены стаяў. А сёння – бачыш? Сам ён стаў вясною, здзяйсненнем мар і лепшай з нашых яў (Прых.). 7. Галоўнаю фігураю ў гэтых гісторыях заўсёды быў сам Тапурыя. Цяпер ён расказваў Вано адзін з многіх варыянтаў, як пацярпеў аварыю карабел, на якім ён некалі служыў матросам (Сам.). 8. Канец верасня выдаўся на дзіва цёплы (Шам.). 9. Мясцовасць навокал была прыгожая, маляўнічая, на поўнач відзён быў гарадок, вялізны чыгуначны мост цераз рэчку (Лыньк.). 10. Без буслоў бяздоннае сіняе неба становіцца пустое і нецікавае, у ім няма на чым зацапіцца позірку (В.Б.). 11. Дні і ночы былі яны на нагах (Лыньк.). 12. Знаю вёску адну ў Беларусі. Між прысад, у кутку дарагім, там дамоўку сваю зрабіў бусел і над школай стаіць вартавым (Прых.). 13. Май прыйшоў вясновай казкай, яблыні расквеціў (Р.). 14. Задумаўся дзед і сам сабе паківаў галавою: цікавыя бываюць на свеце праявы (К-с). 15. На ўзбярэжжы марскім, на ўзбярэжжы крутым ты ляжыш, наш пясняр, пахаваны (Вас.). 16. Міхась Васілёк – першы паэт былой Заходняй Беларусі, які непасрэдна выказаў думкі і пачуцці прыгнечанага народа, што знаходзіўся пад бела-

польскай акупацыяй (Пестр.). 17. Сypнула ночка зорамі ды песню ветрам весела пры-свіснула на вуліцы (Вас.). 18. Дзяўчаты песню завялі ў просіні лясной, і вось ужо мы каля хат на вуліцы сваёй (Р.). 19. Край любімы мой, родны, ты на свеце свабодны; за цябе я на бітву хадзіў, каб ніколі, ніколі ты не быў у няволі, каб вясновымі кветкамі цвіў (Р.). 20. «Беларуская хатка» з’явілася сапраўднай калыскай беларускага тэатра і драматургіі. Тут знайшлі сваё першае нараджэнне п’есы Янкі Купалы, Якуба Коласа, многія драмы і камедыі Уладзіслава Галубка (ЛіМ). 21. У часы той мужыцкай бяды толькі ў марах дзяўчына магла аграномам прыехаць сюды, дзе калісьці пастушкай расла (Вас.). 22. Ідзе Ігнась шчаслівы, і усё цяплей на сэрцы юнаковым (Бял.).

6. Спісаць, падкрэсліць у складзе выказніка словазлучэнні: фразеалагічныя – прамой лініяй, сінтаксічна непадзельныя – хвалістай. Вызначыць тып выказніка.

1. І з Анісем ён быў дружбак дружбаком (Хадк.). 2. Шпарка пайшлі ў рост павесы. Бязмежны акіян зеляніны разліўся на полі («Звязда»). 3. І ні вясной, і ні зімой упрочкі песня не збяжыць (Я.П.). 4. Нядаўна мне выпала пазнаёміцца з генеральным планам Мінска; гэты план здаецца ледзь не фантастычны: падземныя дарогі, палацы, новыя паркі, мікрараёны (Кул.). 5. Спевы бацькавы і матчыны нам засталіся ў спадчыну (Я.П.). 6. Пагаворым ад душы: хто з нас у людзі выйшаў, што рабілі гэты год, што пісалі, што напішам, каб падзякаваў народ (Бр.). 7. Адны камяніцы толькі падымаліся з-за дашчатых парканаў, другія мелі ўжо па чатыры-пяць паверхаў, трэція стаялі ў рыштаваннях – атынкоўваліся (Шам.). 8. Язык полымя пачаў разрастацца, набіраць паўакруглую форму (Б.). 9. Ой, мяцеліца ў полі справіла гулянку (Р.). 10. Гармонік у яго не так сабе, а ў цётчыну хустку закручаны (Б.). 11. Ніхто каб ніколі не меў на вас злосці... (Р.). 12. Ты, родны Мінск, за два дзесяцігоддзі нарадзіўся, вырас, узмужнеў і стаў адным з найпрыгажэйшых гарадоў Еўропы (Грах.). 13. Не каюся, што я прыйшоў на свет паэтам (Вас.). 14. Маладыя вунь сасонкі цешаць вока ростам гонкім. З імі ветру не да спрэчкі (Я.П.). 15. На пуховы белы снег ночка крылы звесіла (Вас.). 16. Колькі разоў наш горад у крыві і попеле здабываў перамогу, каб нарадзіцца нанова (Вял.). 17. Не зламаць было Мінска, на калені не стаў, з галавешак і прыску зноўку ён вырастаў, развінаў свае крылы (Бял.). 18. Ды пра курэнне наогул не магло быць і гутаркі: Сцяпан Сцяпанавіч чалавек цвёрды (Б.). 19. Апошні раз статак гоняць да сяла – тужлівая восень уладу ўзяла (Вас.). 20. Міхась Васілёк з юнацкіх год бярэ ўдзел у рэвалюцыйным руху (Вял.). 21. Я прагну бурлівых хвілінаў... за шчасце для роднай краіны аддаць маладое жыццё (Вас.). 22. І толькі тады ўжо моладзь пусцілася ў танец (Б.). 23. Мой добры друг, ты ў душу мне заглянуў і след глыбокі ў ёй пакінуў (Вас.). 24. Ды і хлопец – нічога не скажаш (Б.). 25. Прывычка, праўда, прывычкай, а ўсё ж нашто крывіць душой (Бр.). 26. Ён далікатна дакранаўся да струн, і яны давалі жыццё тысячам чароўных гукаў, якія напаўнялі наваколле, западалі ў душу (Дам.). 27. Аржанцы такая прапанова таксама была даспадобы (Б.).

7. Спісаць, падкрэсліць прамыя дапаўненні адной лініяй, ускосныя – дзвюма. Вызначыць, чым выражаны дапаўненні.

1. Расчасалі вішні шоўкавыя косы (Т.). 2. Пра яго гавораць толькі харошае (М.Л.). 3. Асабліва гнеўна насупіліся бровы бацькі, калі я чытаў «А хто там ідзе?» (Скр.). 4. Ніколі не схіляў галавы беларускі народ перад захопнікамі (К-с). 5. Святое сэрца, што ка-

хала мяне, не аддам броду, а любіць усё, што хаця і міне, да канца буду (Кір.). 6. «Ура» так моцна вы крычыце, калі кладуцца дзеці спаць (Панч.). 7. Прыслухоўваючыся да гутаркі старэйшых, хлапчук чакаў, здаецца, толькі смешнага (Б.). 8. Яна не бачыла сцэны, хору, а ўбачыла маці (Шам.). 9. Верасень на плечы ўскінуў плашч барвовы і пад сонцам крочыць праз гаі, дубровы (Я.Л.). 10. Лес не сякуць языкамі (Крап.). 11. Гэта кніжка пра тое, што ў жыцці мяне так ці іначай кранула; тут будуць размовы пра майстэрства і пра чары роднага слова, накіды пра Коласа і Чорнага (Скр.). 12. Усім нам давялося да самага донца выпіць горкую паходную біклагу (Вял.). 13. Скроіш з кардону і шаўковых абрэзкаў карону, нашыеш на ёй з тых паперак сонца з промнямі, надзенеш і танцуй тады «Свеціць месяц» ці «Неапалітанец» (Е.Л.). 14. Нейкая жанчына пазнала яго нібыта па тым, што ён «увесь у бацьку», і ўсё дзівілася з гэтага, і ўсё паўтарала сваё «увесь у бацьку» (Стр.). 15. У гомане бору не было той ласкавай чароўнасці, якую адчуваеш у ім вясной ці ў пачатку лета (Лыньк.). 16. Узораў квяцістага краю ткачыхам завек не саткаць (Р.). 17. Я слаўлю слова! Ім спынялі на небе сонца, ім заўжды дзень пачыналі... Я слаўлю справу, слаўлю працу! (Луж.). 18. Гасяць, чуў я, пажары лясныя сустрэчным агнём (А.К.). 19. Без дружбы чалавеку нельга быць (А.К.). 20. Мне б сягоння на красёнцах сонейка снаваць (Ген.). 21. Я на ўсё прыдатны, усё адолею, усё перажыву, перацярплю, толькі каб не кінуў ты мне болей за маё аддае «люблю» (Кір.). 22. Плыў па небе серабрысты маладзік, і сказала я сардэчнае «Бывай, мой вясёлы, мой любімы брыгадзір» (Вас.). 23. Яны гаварылі пра блізкія халады, пра хмурыя восеньскія дні, няветлівыя, непрытульныя (Лыньк.). 24. Гром для хмар загады піша вогненным пяром (Кір.). 25. З брані паважна саскоквалі на зямлю салдаты; іх хапалі ў абдымкі, цалавалі, закідвалі кветкамі, уручалі ім падарункі (Гам.). 26. Бацька быў вельмі заняты, ён нешта дыктаваў машыністцы і сказаў пачакаць (Скр.).

8. Скласці восем сказаў, каб у іх былі прамыя дапаўненні ў форме роднага склону – па два сказы на кожны з выпадкаў: родны размеркавальна-колькаснага значэння; родны са значэннем вялікай меры (колькасці); родны часовага аб'екта; родны пры дзеясловах з адмоўем *не*.

9. Спісаць, падкрэсліць дапасаваныя азначэнні дзвюма лініямі, а словы, якія яны паясняюць, – адной. Вызначыць, якімі часцінамі мовы выражаны дапасаваныя азначэнні.

1. Я люблю легенд дасціпны сказ і народ свой кемлівы і здольны (Я.П.). 2. Хлопчык збіраў пралескі ў маленькі кучаравы букецік; яны дыхалі свежасцю маладой вясны («Звязда»). 3. Задуменна стаялі векавыя сосны, а праз іх шаты ліліся яркія сонечныя промні («Звязда»). 4. А знізу гэты лес кашлаты меў зелянюсенькія шаты лазы, чаромхі ці крушыны, алешын ліпкіх, верабіны (К-с). 5. Клічуць па-навагодняму прыбраныя паркі і стадыёны (Хадк.). 6. Сёння раніца надзіва светлая і чыстая; праз акенца відзён дробны шматок блакіту; ён чысты і радасны, як быццам на дварэ вясна, а не восень (Таўл.). 7. Добры дзень, наш друг зялёны, абаронца мой! Мыюць сонцам свае кроны вязы, ясені і клёны дружнай грамадой (Неп.). 8. Шырокі гасцінец з двума радамі старых бяроз збягаў на захад, і, чым далей, тым гусцейшыя здаваліся гэтыя развілістыя тоўстыя бярозы (К-с). 9. А вакол цвілі духмяныя сады, салавейка шчабятая у цішыні, і віталі нас, бадзёрых, маладых, яркіх зораў мігатлівыя агні (Вас.). 10. Лепей будзе сям'ёю адзінай,

згуртаванаю, дружнай сям’ёй даляцець да заморскай краіны, каб вярнуцца дадому вясной. Вывад мой і маё настаўленне ў двух радках я хачу перадаць: пераломіш па дубчыку венік, цэлы венік – ніяк не зламаць (Бял.). 11. Вось і лета. Ліпнёвая раніца, ціхі ветрык цалуецца з жытам (Т.). 12. Як звонка гучыць наша родная мова, як пераліваецца яна ўсімі адценнямі, нібы тая лясная крыніца (Барад.).

10. Спісаць, падкрэсліць недапасаваныя азначэнні хвалістай лініяй, а словы, якія яны паясняюць – прамай. Вызначыць, чым выражаны недапасаваныя азначэнні, якой сувяззю звязаны з паяснёным словам і якія дадатковыя адценні маюць. Замяніць (вусна), дзе можна, недапасаваныя азначэнні дапасаванымі.

1. Зямля Беларусі! Бары і дубровы, жытнёвае поле, шаўковы мурог, у промнях рабіны заход вечаровы, што клёкат буслоў – ручаёў перамавы і ў шумных прысадах істужкі дарог (Бр.). 2. Усё яны ткаць мастакі: палотны палёў залачоных і хвалі бурлівай ракі (Р.). 3. Край мой там, дзе поўны колас за паклонам б’е паклон і жняі шчаслівы голас заглушае сэрца звон (А.Г.). 4. У зімовы заснежаны дзень кветку шчасця дахаты я нёс, прытуліўшы да самых грудзей, каб яе не знявечыў мароз (У.Д.). 5. Яна ўвайшла ў хату з цвёрдаю думкаю ісці заўтра да Сегенецкага і больш ніколі не плакаць ад крыўды (К.Ч.). 6. Срэбнымі кроплямі падае ў возера сонечны бляск; сокам бярозы і краскавым водарам пахне зямля (Вас.). 7. Ды ніколі ў бойцы не кідала песня неўміручага Купалы (Бр.). 8. На галаве ў яе з кураслепа і пралесак вянок (Куп.). 9. І шуміць і гамоніць пра мірнае суіснаванне асамблея зялёная дубоў і бяроз (П.М.). 10. І колькі год званіцы сосен званілі роднай старане! (Вяр.). 11. Яна толькі цяпер убачыла, што разгарнула падручнік па геаграфіі (К-с). 12. Думаючы пра цябе, я ўспамінаю долю многіх хлопцаў зпад Баранавіч ці Брэста, закінутых у тыя дні далёка на захад ад родных мясцін (Б.).

11. Спісаць, падкрэсліць словазлучэнні і сказы, якія выконваюць функцыю недапасаваных азначэнняў. Вызначыць, якія часціны мовы ўваходзяць у склад словазлучэння ў ролі недапасаванага азначэння.

1. Жняя загончык жала з долю шырынёй (Вас.). 2. Шлях да парты ад калыскі доўгі, як ні гавары (Е.Л.). 3. Валя адчыніла дзверы і ўбачыла чалавека з шырокім тварам, з чыста выгаленай галавою (К.Ч.). 4. На голле бяроз і алешын, на кусты ляшчэўніку, на папаратнік, на мяккі, сыраваты мох кладуцца светлыя плямы сонца (Б.). 7. Не ўласціва народнай гаворцы і форма «Колькі разоў узнімалася ў друку пытанне аб выданні фальклорных зборнікаў» (Скр.). 8. У апавяданні В. Нікалаенкі «Мяцеліца» ёсць, напрыклад, фразы «Ён шкадуе яе, а яна, маўляў, не жадае аданіць гэтага», «Не жадае нават, каб праводзіў». Адразу чуваць, што гэтае «жадае» тут зусім недарэчы. Тут трэба толькі «хоча» (Скр.). 9. Сядзелі на канапцы і расказвалі пра сваё жыццё за восем месяцаў, што не бачыліся (Шам.). 10. З маленькаю латкаю і локцем працёртым вісіць у кутку на цвіку гімнасцёрка – мая франтавая рэліквія (Панч.). 11. Каля буравых вышак стаялі спецыялісты высокай рукі (Кул.). 12. Жаданне ладзіць новы лад сюды ўсіх прывяло (Куп.). 13. Вакол Аленкі гуртавалася больш моладзь новага кірунку (К-с). 14. Слухаючы «Ой, не куй, зязюленька» ў цудоўным выкананні Шырмавай капэлы, мне шчасліва захацелася заплюшчыць вочы... і абмачыць свае пальцы ў свежасць вясновай раніцы (Б.).

12. Спісаць, падкрэсліць прыдаткі. Вызначыць, што яны абазначаюць, у чым дапасуюцца да паяснёных слоў і як з імі злучаюцца.

1. Песня-казка нас чаруе, зберажом яе навек; песню-казку хто не чуе каля светлых вуліц-рэк (Я.П.). 2. Чарнамазая ночка-цыганка над далінаю жмурыла бровы (Т.). 3. Паміж лясоў сасновых Капыльшчыны маёй квітнее вёска Лавы над рэчкаю Тур'ёй (Р.). 4. На вёрсты пралягаюць гоні, спяшаюцца стальные коні, і без панукі, без прынукі вядуць іх маладыя рукі вясёлых хлопцаў-трактарыстаў, ні крышачку не ганарыстых (Я.П.). 5. Помню я смех ваш, гулі-гулянкi, песні-вяснянкi аж да світанку (Бр.). 6. І зязюля-ўдава Кацярына ўглядалася ў тую дарогу, куды сёння малодшага сына выпраўляла спяваць перамогу (Т.). 7. Не тужы ты, Нёман, адзінока па красуні Прыпяці шырокай (Р.). 8. Зашумелі ветры ў полі, ветры-завірухі (Т.). 9. Снегавыя бесказыркі апранулі малайцы-дубы, падлеткі-клёны, ядловец («Звязда»). 10. Водзіцца таксама шчупак – рачны тыгр і задзіра-ёрш (Каратк.). 11. Іграюць струны-правады, у хатах – сонца, май. Пяе зямля, цвітуць сады, і гэта ўсё – мой край (Р.). 12. А над заліўнымі лугамі дуга-вясёлка выцягвала з-за воблачных куфраў і вывешвала на перасушку свае зыбкія стужкі («Звязда»). 13. Ціхая вуліца вядзе да невялічкае рэчкі Цны (Палт.). 14. Паляцелі птушкі, паляцелі гусі па-над борам-гаем роднай Беларусі (Р.). 15. І шумяць аграмадзіны-крыгі, разганяюцца ўдаль безупынна (Т.). 16. Добры вечар, Мінск вячэрні, людных вуліц хараво! (Я.П.). 7. У зялёнай квецені вясны пачынае запяваць сваю спрадвечную песню дзівосная птаха – зязюля (Лыньк.). 18. І плыве, плыве імклівы, светлы Нёман-чарадзеі (Я.П.).

13. Напісаць сачыненне на адну з тэм: «Мой родны кут, як ты мне мілы!», «Любы сэрцу горад мой», выкарыстоўваючы дапасаваныя, недапасаваныя азначэнні і прыдаткі.

14. Вызначыць акалічнасці і даць ім поўную характарыстыку (від акалічнасці, чым выражана, з якім словам звязана). Першы сказ разабраць па членах сказа.

1. Мы спаўзлі на мулкія груды голага ўзбярэжнага абрыву і, сцяўшы дыханне, сціснуўшы ў сабе знямоглыя сэрцы, узіраліся на ўскраек кручы, дзе ў бясхмарным ранішнім небе гойдаліся зблытаныя сцябліны палыну і дзе вось-вось павінны былі з'явіцца яны (В.Б.). 2. Дарогу да смалярні адшукаць было не цяжка: [фельчар] ведаў з даўніх дзён, калі хлапцом хадзіў яшчэ ў грыбы (М.Т.). 3. І перш за ўсё ўвагу яго [Сцёпкі] спыняў іх вучнёўскі побыт і асабліва адносіны паміж хлопцамі і дзяўчатамі (К-с). 4. Нарэшце Шэўчыку было даручана, каб ён з'явіўся ў пэўнае месца для сустрэчы з прадстаўнікамі ад партызан (Кул.). 5. Напярэдадні таго дня, калі Панас меўся спаткацца з бацькам пад тоўстым дубам каля Сухога поля, сярод ночы раптам пачуўся стук у дзверы Талашовай хаты (К-с). 6. Дожджык тым часам усё гусцеў, усё шчыльней ахутваў лясістыя горы цёплы туман (В.Б.). 7. Цераз хвілін пяць пачуўся свіст, а ў адказ яму адгукнуліся свіст за свістам, і хутка па вуліцы ў кірунку лесу затарахцелі адна за другой падводы (Пестр.). 8. Сіняватая ад глею дарога ідзе паміж тарфянога балота і поля (К.Ч.). 9. Адзін раз Андрэй, назбіраўшы поўны, пад самую ручку, кош дасканалых баравікоў, зайшоў па дарозе ў гумно праверыць – там Янка ці пацягнуўся куды (К-с). 10. Нічога не бачыў дзед Янусь, ці то ад смутку, ці то ад слёз (Лыньк.). 11. Адноўчы ўвечары, ужо

блізка дзесятай гадзіны, да Лясніцкага зайшоў Халіма і прапанаваў яму некуды ісці па сакрэтнай і вельмі цікавай справе (Зарэц.).

15. Спісаць, падкрэсліць акалічнасці штрэх-пункцірнай лініяй; а словы, да якіх яны адносяцца, – прамой. Раствумаць спосаб выражэння акалічнасцяў. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Сонца пачынала прыпякаць. Мацней пачалі адчувацца пахі лесу, і з нізін ужо не цягнула холадам (Лупс.). 2. Сама вёска стаяла на невяліччай палянцы сярод лесу і хмызнякоў і Лабановіч усе гэтыя дні чуў сябе як бы чымся звязаным як бы на ім была надзета цесная адзежына бо густыя сцены пушчы адуюць націскалі на гэтую вёску насядалі з пагрозай, нібы яна намервалася на нарушэнне яго законных правоў (К-с). 3. За тры дні да пачатку вайны наш кулямётны разлік сядзеў на гарышчы адзінокага дома перад самай гранічнай паласой што аддзяляла ад нас тэрыторыю «свабоднага горада Данцыга» які ўжо даўно стаў фашысцкім плацдармам (Б.). 4. Перад гэтым днём Лясніцкі не спаў амаль што ўсю ноч (Зарэц.). 5. На небе адна за другой гаслі зоркі (Хомч.). 6. Мінчушы возера і млын Андрэй раптам спыніўся: прыйшла новая думка – збочыць з дарогі і наведацца ў Смалярню (К-с). 7. У ясную раніцу Кандрат Назарэўскі паволі ішоў паўз лес каляністай дарогай (К.Ч.). 8. Воблака нада мною цяпер ужо ўсё чырвонае ад праменяў (Лупс.). 9. Дзень быў святы. Яшчэ ад рання блінцы пякліся на сняданне і ўжо пры печы з чапялою стаяла маці... (К-с). 10. Ізноў малады па-вясноваму месяц маўкліва плыве над маёй галавой (Агн.). 11. Я там з брыгадай лавіў рыбу. Без коней проста не было сілы цягнуць тоню (В.В.). 12. Памалу мерна крок за крокам у сваім раздум'і адзінокім дадыбаў бацька скура к дому (К-с). 13. Вось адзін жаваранак перастаў варушыць крыльцамі упаў уніз потым узняўся ўвысь і з новай сілай палілася у прасторы яго песня (С.А.). 14. Позна ўвечары электрычнасць зноў разлілася па горадзе апавяшчаючы рабочых што перамога дасягнута. Забастоўка была спынена. Цягнулася яна з дзесятае гадзіны вечара 23 снежня да позняга вечара 25 снежня, двое сутак (Гар.). 15. Мартын сумыслу ідзе павольна і пільна ўзіраецца ў затокі, дзе любяць жыраваць, качкі і не глядзіць на човен з дзяўчынаю хоць ужо ведае хто на ім плыве (К-с). 16. З двара у акно пазірала чорная ноч і завешанае густымі хмарамі-валокнамі цёмнае неба. Было ціха і глуха (К-с). 17. Плывуць над Волгай хмары нізка маланкі тушачы ў вадзе (Грах.). 18. Ва ўсёй зялёнай красе стаялі дубы раскінуўшы шырока галлё з лапчатым густым лісцем (І.М.). 19. Людзі праходзячы ўскрай Нёмана зварочвалі з дарогі каб палюбавацца як пышна і дружна падымаецца руны і самі сабе ківалі галавамі (К-с). 20. Бразгатаў у акно сваім голлейкам дуб маладыя прабуючы сілы (Гл.).

16. Вызначыць, якімі даданымі членамі сказа выступаюць выдзеленыя словы.

1. І дзед не раз гаварыў пра зямлю *над Дубамі*, пра паплавы *на рэчцы* (К-с). 2. Што ні вітрына на праспекце, то – казка з казак... Клічуць багата асветленыя ўваходы *тэатраў, палацаў культуры, кіно* (Хадк.). 3. Хатка *над балотам* стаіць на нізкім цэментавым падмурку (К-с). 4. Люблю я больш, як звон царкоўны, *скаварады* аб прыпек звон (К-с). 5. Алёша нічога не сказаў, паглядзеў толькі на яе і азірнуўся на варотцы *ля варыўні* (Пташ.). 6. Куранты *Масквы*. Голас *дыктара*. Залпы пераможных *салютаў* (Гам.). 7. Яна была ў белай сукенцы *да калень* і сівым, зробленым пруткамі з воўны свэтары ў крывую *палоску*, якія насілі ў іхняй вёсцы (Пташ.). 8. Нас, трох следапытаў народнага *слова*, нёс

[самалёт] над астраўкамі *палёў*, над лясамі і шчодро залітымі сёлета балотамі *Піничыны* (Б.). 9. Сонца зайграла на мокрых лістах *дуба* (Шам.). 10. Зноў *мора* Мінскага ўдыхаю прэсны вецер і кожнай прыдарожнай рад сасне (Панч.). 11. Шэмет не мог адарваць вачэй ад кавалачка чорнага *хлеба на газеціне* (М.Л.). 12. Марфачка абтыкала вушакі акон дробнымі галінкамі маладога *бярэзніку* (Бр.). 13. Па-веснавому молада і па-святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш працавіты Мінск. У маладую зеляніну *ліпаў*, насычаную яркім святлом вячэрняга *сонца*, вясёлай *песняй* дыхаюць рэпрадуктары. Па новым асфальце цэнтральнай *вуліцы* з нейкім адменным *шыкам* шуршаць пакрышкі ўтульных аўтобусаў (Б.). 14. Грымнула песня, падхопленая мільёнамі галасоў Гэта была песня *барацьбы*, песня *шчасця*, песня вялікага *подзвігу* (Гам.). 15. Потым падумала, што яна разумее рухі гэтага дзівоснага *чалавека на сцэне* (Шам.). 16. Беларусь! Зямля нашых *бацькоў*, *дзядоў і прадзедаў*. Мы ганарымся табою, мы любім цябе бясконца (Гам.). 17. Ён меў пры сабе нарад *на фурманку* з суседняга хутара (К.Ч.). 18. Тады дазвольце мне, як сакратару нашага *бюро* па скліканні *на з'езд*, абвясціць наш першы арганізацыйны настаўніцкі з'езд адчыненым (К-с). 19. Салдаты разыходзяцца *з песняю*. Алесь застаецца. Песня салдатаў аддаляецца (К-с). 20. У студзені 1904 года пачалася вайна з *Японіяй* (К-с). 21. Мой край, ты *ад снегу* белы – завяя *квецені ў* садах (Вяр.). 22. Перад вечарам у той дзень паліў цёплы, майскі дождж. Марат ехаў на сваім Орліку *па лясной дарозе*, а следам цокаў капытамі па сплеченых сухіх каранях конь *начальніка разведкі* У. Ларывонова («Звязда»). 23. Плывуць у сэрцы пералівы дзівоснай песні *ў сем кален* (К-с).

17. Спісаць верш М. Васілька «На рамонкавай паляне». Вызначыць галоўныя і даданыя члены сказа, іх тыпы і выражэнне.

На рамонкавай паляне
 Захмялеў вандроўнік-вечер
 І схваўся да світання
 У зялёным росным вецці.
 Ён падслухаў шэпты ночы,
 Як з бярозкай дуб гамоніць,
 І вясёлы смех дзявочы,
 І прыпеўкі пад гармонік.
 Тыя ж самыя дзяўчаты, –
 Ён пазнаў, пазнаў па смеху, –
 Чые косы ў полі кратаў,
 Расплятаў сабе на ўцеху,
 Чые шчокі, разам з сонцам,
 Яны ў полі днём пасмелі
 Цалаваць на зайздрасць хлопцам,
 Каб яшчэ больш ружавелі...

6. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ

6.1 Галоўныя члены сказа

1. Адзначце правільнае: Дзейнік – гэта...

- а) член сказа, які паясняе ў сказе слова са значэннем дзеяння ці прыкметы;
- б) член сказа, які абазначае прадмет думкі;
- в) член сказа, які абазначае дзеянне, стан, якасць ці ўласцівасць, прэдыкатыўную прыкмету;
- г) член сказа, які абазначае прыкмету, якасць ці ўласцівасць прадмета;
- д) член сказа, які выражае якасна-азначальную характарыстыку дзеяння, стану або прыкметы.

2. Адзначце граматычныя паказчыкі дзейніка:

- а) форма меснага склону імені;
- б) неазначальная форма дзеяслова;
- в) нязменнасць слова;
- г) пачатковая форма імені;
- д) форма творнага склону імені.

3. Адзначце правільнае: Дзейнік можа выражацца...

- а) злучнікам;
- б) займеннікам;
- в) прыназоўнікам;
- г) назоўнікам;
- д) фраземай.

4. Адзначце правільнае: Выказнік – гэта...

- а) член сказа, які выражае якасна-азначальную характарыстыку дзеяння, стану ці прыкметы;
- б) член сказа, які абазначае прыкмету, якасць або ўласцівасць прадмета;
- в) член сказа, які абазначае прадмет думкі;
- г) член сказа, які абазначае дзеянне, стан, прыкмету прадмета, адносіны тоеснасці;
- д) член сказа, які паясняе слова са значэннем дзеяння ці прыкметы.

5. Адзначце правільнае: З улікам граматычнага выражэння выказнікі падзяляюцца на...

- а) недзеяслоўныя;
- б) іменныя;
- в) простыя;
- г) дзеяслоўныя;
- д) састаўныя.

6. Адзначце тыпы выказнікаў паводле спосабу выражэння лексічнага і граматычнага значэнняў:

- а) дзеяслоўныя;
- б) састаўныя;
- в) іменныя;
- г) недзеяслоўныя;
- д) простыя.

7. Адзначце правільнае: Выказальнае слова ў састаўным дзеяслоўным выказніку можа быць выражана

- а) займеннікам;
- б) прыслоўем;
- в) дзеясловам абвеснага ладу;
- г) фразеалагізмам;
- д) супінам.

8. Адзначце правільнае: Выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку можа быць выражана...

а) прыметнікам;	г) дзеясловам умоўнага ладу;
б) інфінітывам;	д) безасабова-прэдыкатыўным
в) назоўнікам;	словам (катэгорыяй стану).

9. Адзначце разнавіднасці звязак састаўнога іменнага выказніка:

а) тыповая;	г) паўадцягнёная;
б) нетыповая;	д) знамянальная.
в) службовая;	

10. Адзначце правільнае: У ролі звязкі састаўнога дзеяслоўнага выказніка выступаюць дзеясловы са значэннем...

а) руху;	г) успрыняцця;
б) пачатку дзеяння;	д) думкі і маўлення.
в) мадальнасці;	

11. Адзначце канструкцыю, у якой дзеяслоў можа мець форму толькі множнага ліку:

а) трое рабочых сабрал(а, і)ся;	г) усяго дзве сотні метраў раздзялял(а, і);
б) шмат стракоз лётал(а, і);	д) гора і бяда прымусл(а, і).
в) мноства паданняў існу(е, юць);	

12. Адзначце сказы з састаўнымі іменнымі выказнікамі:

- а) Я паехаў у Мінск распытваць, куды можна паступіць вучыцца. (Пальч.)
б) Мне часамі хочацца перанесціся нейкім цудам з вялікага, шумнага горада ў наша старое гумно, якога даўно ўжо няма. (Б.)
в) У полі было куды халадней, чым у лесе. (В.Б.)
г) Дзень назаўтра выдаўся ясны і пагодлівы. (Кр.)
д) Горад зараз не быў горадам, горад быў суцэльным пажарышчам. (Сіп.)

13. Адзначце сказы з састаўнымі дзеяслоўнымі выказнікамі:

- а) За вёскай адразу становіцца лягчэй. (Пальч.)
б) Раман пакінуў пазіраць на нас. (Б.)
в) Раніцай я вырашыў выйсці з каюты. (В.В.)
г) У бальнічнай палаце Вісарыён Гарбук пачаў пісаць свае першыя апавяданні. (М.В.)
д) Чуваць было, што ўперадзе перакат. (Іп.)

14. Адзначце сказы са знамянальнай звязкай:

- а) А хмары паўзлі цёмныя, панурыя. (І.М.)
б) Сосны стаялі стромыя, нібы то былі таўшчэзныя канаты. (Карам.)
в) З валацужніка, вандроўніка чалавек рабіўся гаспадаром. (Сач.)
г) Песні спяваліся рускія, украінскія, малдаўскія, армянскія. (Б.)
д) Ганна ішла строга, непадступная. (І.М.)

15. Адзначце сказы з мадальнымі дзеясловамі ў ролі звязак:

- а) Чытаючы новую кнігу Васіля Быкава «Сцяна», не можаш не заўважыць... (Пят.)
- б) Сямён Захаравіч не любіў расказваць пра вайну. (Стр.)
- в) І жыць у гэты край чалавек прыплыў па вадзе. (Сач.)
- г) Хочацца вось так да раніцы ляжаць у роснай траве, пазіраць у неба і марыць.

(Лупс.)

- д) [Бабулька:] – А ты печь умееш? (Кір.)

6.2 Даданыя члены сказа

1. Адзначце правільнае: Дапаўненне – гэта...

- а) член сказа, які абазначае прадмет думкі;
- б) член сказа, які абазначае прыкмету, якасць або ўласцівасць прадмета;
- в) член сказа, які паясняе слова са значэннем дзеяння ці прыкметы;
- г) член сказа, які абазначае дзеянне, стан, якасць прадмета;
- д) член сказа, які абазначае, пры якіх абставінах адбылося дзеянне.

2. Адзначце правільнае: Азначэнне – гэта...

- а) член сказа, які абазначае абставіны дзеяння;
- б) член сказа, які абазначае дзеянне, стан прадмета;
- в) член сказа, які абазначае якасць, прыкмету, уласцівасць прадмета;
- г) член сказа, які звязваецца з паяснёным словам аб'ектнымі адносінамі;
- д) член сказа, які абазначае прадмет думкі.

3. Адзначце правільнае: Акалічнасць – гэта ...

- а) член сказа, які абазначае стан, дзеянне, якасць прадмета;
- б) член сказа, які абазначае прадмет думкі;
- в) член сказа, які абазначае прыкмету, якасць, прыналежнасць прадмета;
- г) член сказа, які выражае якасна-азначальную характарыстыку дзеяння;
- д) член сказа, які паясняе слова са значэннем прадмета думкі.

4. Адзначце правільнае: Паводле граматычнай семантыкі і формы выражэння дапаўненні падзяляюцца на...

- а) прыдзеяслоўныя;
- б) прамыя;
- в) прыадвербіяльныя;
- г) прыіменныя;
- д) ускосныя.

5. Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы – прыад'ектыўныя дапаўненні:

- а) Кузьма Чорны не быў далёкі *ад змагання* народа. (Кір.)
- б) Хлопчык быў схільны *да развагі*. («ЛіМ»)
- в) Я ўдзячны *восені* за бульбу. (Парх.)
- г) Кожны *з нас* мае сваё дзяцінства. (Шым.)
- д) Прыгожай была пушча і ў дзень, выбраны для *палявання*. (Кр.)

6. Адзначце правільнае: Прамае дапаўненне можа выражацца...

- а) неазначальнай формай дзеяслова;
- б) назоўнікам у форме роднага склону;
- в) назоўнікам у форме творнага склону;
- г) займеннікам у форме вінавальнага склону;
- д) дзеепрыслоўем.

7. Адзначце правільнае: Ускоснае дапаўненне можа выражацца...

- а) назоўнікам у форме меснага склону;
- б) назоўнікам з прыназоўнікам у;
- в) назоўнікам у форме творнага склону;
- г) займеннікам у форме вінавальнага склону;
- д) дзеепрыметнікам.

8. Адзначце правільнае: Дапасаванае азначэнне выражаецца...

- а) прыметнікам;
- б) назоўнікам;
- в) зваротным займеннікам;
- г) дзеепрыслоўем;
- д) дзеепрыметнікам.

9. Адзначце правільнае: Недапасаванае азначэнне выражаецца...

- а) дзеепрыметнікам;
- б) прыслоўем;
- в) дзеясловам абвеснага ладу;
- г) нфінітывам;
- д) дзеепрыслоўем.

10. Адзначце правільнае: Паводле значэння акалічнасці падзяляюцца на...

- а) марфалагізаваных;
- б) немарфалагізаваных;
- в) спосабу дзеяння;
- г) меры і ступені;
- д) часу.

11. Адзначце сказы, дзе выдзеленае слова – прыдатак:

- а) Успаміны пра *жыццё-быццё* растрывожылі душу старога. («ЛіМ»)
- б) Група *партызан-разведчыкаў* апынулася ў акружэнні. (Янк.)
- в) Часам з-за пагоркаў выторкваліся купчастыя вершаліны *дубоў*. (Хадк.)
- г) Неўзабаве ўзніклі на даляглядзе контуры новых будынкаў *Мазыра*. (В.В.)
- д) Мякка слалася пад нагамі ацяжэлая ад *расы* атава. (Банд.)

12. Адзначце сказы з адасобленымі прыдаткамі:

- а) У беларускіх лясках гняздзіцца жаўна_ або чорны дзяцел. (В.В.)
- б) Памятаю, як звінеў мой голас, калі чытала верш_ «Новая восень». (Нов.)
- в) Як майстра_ я перад паходам сам варанога падкаваў. (Вял.)
- г) Думаю пра іх_ творы Міцкевіча і Талстога_ неяк адразу, паралельна. (Б.)
- д) Янка Маўр_ пісьменнік і настаўнік_ вучыў весела, займаўна. (Віт.)

13. Адзначце сказы з прамымі дапаўненнямі:

- а) Кузьма Чорны без персанальнага разбору дапамагаў усім, вучыў усіх. (Гр.)

б) На гэтым лузе калісьці яшчэ да вайны мой бацька касіў са сваім суседам мурагі. (Дайл.)

в) Сілу песні чалавек адчувае даўно. (Шыр.)

г) Зямля гула і калацілася ад блізкіх і далёкіх выбухаў. (Грах.)

д) Адзнакі Рыгор Канстанцінавіч ставіў справядліва. (І.Н.)

14. Адзначце сказы з недапасаванымі азначэннямі:

а) У былую даваенную пару гэтыя перадвераснёўскія дні былі напоўнены прыемнымі клопатамі і хваляваннямі. (Шах.)

б) У мяне даўно было жаданне паглядзець на тыя цудоўныя мясціны. (Шушк.)

в) Зямля на Случчыне багатая, урадлівая. (В.В.)

г) Палессе – край лясоў. (В.В.)

д) Нават пільнае вока каня не распазнала, што там чарнее ўводдалі. (Шушк.)

15. Адзначце сказы з акалічнасцямі прычыны:

а) Якраз тады Міхал Ціханавіч працаваў над сваім раманам-эпапеяй «Векапомныя дні». (Кір.)

б) У Градчанах пятага мая паўстанцы паднялі сцяг вызвалення. (І.М.)

в) Неспадзеўна насунуўся вераснёвы змрок. (Грах.)

г) На яблыні сёлета ад завязі не было відаць лісця. (Пташ.)

д) Дзякуючы яго нястомным працаўнікам музей жыве і працуе. (Карпен.)

МОДУЛЬ 3 «УСКЛАДНЕННЫ ПРОСТЫ СКАЗ»

1. СХЕМА БЛОК-СИСТЭМЫ ВывучЭННЯ МАТЭРЫЯЛУ

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Просты ускладнены сказ: Сказы з адасобленымі членамі. Сказы з параўнальнымі зваротамі. Сказы з аднароднымі членамі.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
2.	Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, іх значэнне і функцыя ў сказе. Зваротак.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
3.	Сказы з ускладняльнымі кампанентамі.	Паглыбленне і сістэматызацыя ведаў, папярэдні кантроль	Практыкум	2

2. АСНОВЫ НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫХ ВЕДАЎ ПА МОДУЛІ

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Н. Чалюк «Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ».

Ускладненымі лічацца простыя сказы, якія ўтрымліваюць дадатковыя неразгорнутыя выказванні да асноўнага выказвання, змешчанага ў прэдыкатыўнай аснове, і якія ў згорнутым выглядзе выражаюць дадатковую прэдыкацыю. Па семантыцы такія сказы набліжаюцца да складаных, і іх звычайна адносяць да пераходных (прамежкавых) паміж простымі і складанымі сказами. Блізкасць простых ускладненых і складаных сказаў выяўляецца праз трансфармацыю ўскладняльных кампанентаў у прэдыкатыўныя адзінкі, пры якой просты сказ становіцца складаным, параўн.: ***Нягледзячы на ўсе нашыя старанні, мы да вечара ўсё ж не ўправіліся сабраць яблыкі ў дзедавым садзе і Хоць мы ўсе вельмі стараліся, да вечара ўсё ж не ўправіліся сабраць яблыкі ў дзедавым садзе.***

Пытанне аб тым, якія кампаненты сказа трэба лічыць ускладняльнымі, пакуль не вырашана адназначна. Да такіх адзінак традыцыйна адносяцца аднародныя і адасобленыя члены, параўнальныя звароты, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, зваротак. Да іх далучаюцца таксама словы (сцвярдзальныя, адмоўныя, эмацыянальныя і пыталыныя), якія выражаюць эмацыійную ацэнку выказвання або суадносяць яго з папярэднім паведамлен-

нем. Гэтыя ўскладняльныя кампаненты сказа падзяляюцца на дзве групы: а) кампаненты, якія *выступаюць у сказе яго членамі* (аднародныя і адасобленыя члены, параўнальныя звароты), і б) кампаненты, якія *членамі сказа не з'яўляюцца* (зваротак, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, словы эмацыйнай ацэнкі).

2.1 Адасобленыя члены сказа

Пры дапамозе адасаблення – сэнсавага і інтанацыйнага вылучэння – у сказе падкрэсліваецца значэнне пэўнай словаформы або групы словаформаў (зварота) як носьбітаў дадатковага сэнсу ў выказванні (дадатковага павадавання, удакладнення, паяснення). Члены сказа, якія выдзяляюцца сэнсава і інтанацыйна з мэтай узмацнення іх значэння, называюцца **адасобленымі**. Адасабляюцца ў сказе яго даданыя члены. Адасабленне галоўных членаў – з'ява рэдкая. Гэта бывае пры неабходнасці ўдакладнення інфармацыйна няпоўных дзейніка або выказніка, названых у папярэдняй частцы выказвання: *Толькі адно ўратае людзей – мудрасць*; *Гэта ў яго сялянскае – захапляцца зялёным руні*; *Ужо каторы дзень маці была ў полі – жала*.

Адасабленне – гэта структурна-семантычная з'ява сінтаксісу. Яно адбываецца па пэўных прычынах і мае розныя ўмовы. *Прычынамі адасаблення* з'яўляюцца жаданне моўцы падкрэсліць сэнсавую значнасць асобнага члена ці часткі сказа або патрэба ўдакладнення, дадатковага паяснення тых ці іншых членаў. *Умовы адасаблення* – гэта сродкі і спосабы, пры дапамозе якіх ажыццяўляецца сэнсавае ўзмацненне або ўдакладненне пэўнай часткі сказа-выказвання. Умовы адасаблення бываюць агульныя і прыватныя, семантычныя, камунікацыйныя і граматычныя. *Агульнымі* структурнымі ўмовамі лічацца пашыраны аб'ём пэўных членаў і іх адпаведнае (нязвычайнае) размяшчэнне ў сказе. *Прыватныя* ўмовы выяўляюцца ў канкрэтным выказванні. Так, азначэнні, што паясняюць член сказа, выражаны займеннікам, адасабляюцца незалежна ад іх размяшчэння (прэпазіцыйнага ці постпазіцыйнага), а перад членам сказа, выражаным назоўнікам, азначэнні адасабляюцца толькі пры наяўнасці ў іх дадатковага акалічнаснага значэння; *Сама адкрытая, вясёлая, дзяўчына не любіла замкнёных і сумных людзей*; *Ашломлены, брат доўга маўчаў*. *Семантычнымі* ўмовамі адасаблення з'яўляюцца дадатковая сэнсавая нагрузка выдзеленых членаў і іх семантычная аўтаномнасць. Сэнсавае выдзяленне членаў сказа ажыццяўляецца пры дапамозе інтанацыі, паўз, акцэнтавання, тэмпу вымаўлення ў вусным маўленні і пазначаецца адпаведнымі знакамі прыпынку (коскамі, працяжнікамі, зрэдку – двукроп'ем) пры перадачы на пісьме. *Камунікацыйнай* умо-

вай адасаблення выступае актуалізацыя сэнсава і інтанацыйна выдзеленай часткі выказвання. *Граматычныя ўмовы адасаблення размяжоўваюцца на сінтаксічныя і марфалагічныя. Да сінтаксічных умоў адносяцца развітасць адасобленых членаў, іх інверсійнае або дыстантнае размяшчэнне адносна словаформы, з якой яны звязваюцца, іх колькасны і семантычны аб'ём, аслабленне сувязі са сказам: **Набегаўшыся за дзень, дзіця спала неспакойна; І Каця гэты час можа пабыць у вёсцы, разам з Аксанаю** (Федар.); *Вось яно – **шчаслівае вяртанне*** (С.П.); *Яно дрыжала і калацілася, гэта дзіця* (К.Ч.); *А поўны кошык, **асветлены сонцам, стаіць сярод хаты*** (Б.). *Марфалагічнымі ўмовамі выступаюць марфалагічныя сродкі (злучнікі, прыназоўнікі, часціцы, мадальныя словы, пэўныя формы назоўнікаў і займеннікаў), пры дапамозе якіх адасобленыя члены ўводзяцца ў сказ, вылучаюцца з яго або далучаюцца да яго, і спосабы выражэння адасобленых членаў і членаў сказа, праз якія яны ўключаюцца ў сказ: **Дзяўчаты, акрамя Светкі Хаміч, не ўлазілі ў спрэчку*** (Каз.); *Не пракарміла асушанае балота камунара, **дый не толькі яго*** (Дуб.).*

Адасобленыя члены сказа бываюць адзіночныя і развітыя залежнымі словамі і ўключаюцца ў сказ бяззлучнікавай або злучнікавай сувяззю, а таксама пры дапамозе прыназоўнікаў, часціц, мадальных слоў і асобных формаў назоўнікаў (займеннікаў) ускосных склонаў: *Ён [Міцька], **апранаючыся, напружана глядзеў у бяздонную чарнату ракі, чакаў*** (І.К.); *Вольха прыйшла невядома адкуль і рассялілася, **не спытаўшыся ні ў кога дазволу*** (А.Б.); *Здалёк, з **вёскі, нібы ў тон воклічу, адказвае хрыплы, дрымотны крык пеўня*** (Каратк.).

Паміж адасобленымі членамі і асноўнай часткай сказа выяўляюцца розныя семантычна-сінтаксічныя адносіны:

а) **атрыбутыўныя**: *Праз кусты відаць быў поплаў, **жоўты ад люцікаў*** (Асіп.); *Атрыбутыўныя адносіны могуць спалучацца з акалічнаснымі: **Аслаблены адлегласцю, ласіны рык быў падобны на глухі стогн*** (Чыгр.);

б) **апазіцыйныя**: *Ды ён, **адзіны субяседнік мой, выстуквае, выслушвае свой бор*** (А.П.);

в) **акалічнасныя** (сіркумстатыўныя): *Там жа, **за поплавам, на пагорку, купалася ў сонечным святле вёска...*** (Асіп.);

г) **камплетыўныя** (папаўняльныя): ***Апроч рамантычнай акрасы стылю, чаравала ў яго [Міколы Нікановіча] апавяданнях самая трапяткая рэчаіснасць, не выдуманая, а перажытая*** (Скр.); ***Спяваеш добра, ды ці тое*** (К-с).

Паводле семантычна-сінтаксічных адносін са сказам адасобленыя члены падзяляюцца на паўпрэдыкатыўныя і ўдакладняльна-паясняльныя. Паўпрэдыкатыўнымі бываюць толькі даданыя члены, а ўдакладняльна-паясняльнымі – і даданыя, і галоўныя.

Паўпрэдыкатыўныя адасобленыя члены ўтрымліваюць дадатковыя паведамленні і вызначаюцца большай сэнсавай аўтаномнасцю, чым удакладняльна-паясняльныя. У сказе паўпрэдыкатыўныя адасобленыя члены адносяцца не да асобнай словаформы, а да ўсёй яго астатняй часткі. Параўнаем наступныя сказы: *Дзяўчына **ціхая і маўклівая**. Яна вылучаецца сярод сваіх гаваркіх сябровак і Дзяўчына, **ціхая і маўклівая**, вылучаецца сярод сваіх гаваркіх сябровак.* У першым выказванні выдзеленыя словаформы знаходзяцца ў прэдыкатыўных адносінах з дзейнікам-назоўнікам, а ў другім – акрамя атрыбутыўных адносін з дзейнікам-назоўнікам (дзяўчына якая? ціхая і маўклівая), узнікаюць дадатковыя акалічнасныя адносіны прычыны з выказнікам-дзеясловам (*вылучаецца чаму? бо **ціхая і маўклівая***). У гэтым сказе выдзеленыя словаформы выяўляюць атрыбутыўна-акалічнасныя адносіны і звязваюцца праз граматычную аснову з усім сказам. Іх семантычная значнасць і самастойнасць узрастае, а змест набывае характар дадатковага паведамлення. Падобныя адносіны сэнсава выдзеленых кампанентаў сказа вызначаюцца як паўпрэдыкатыўныя, што пацвярджае трансфармацыя такіх членаў сказа ў прэдыкатыўныя адзінкі: *Дзяўчына вылучаецца сярод сваіх гаваркіх сябровак, бо яна **ціхая і маўклівая**.*

Удакладняльна-паясняльныя адасобленыя члены канкрэтызуюць, тлумачаць у сказе змест асобных словаформаў: *Там, **далей**, былі і ямы, і раўкі, і курганы* (Карам.).

2.1.1 Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя азначэнні і прыдаткі

Паўпрэдыкатыўнымі адасобленымі членамі бываюць азначэнні, акалічнасці і асобныя дапаўненні.

Дапасаваныя паўпрэдыкатыўныя азначэнні выражаюцца прыметнікамі і дзеепрыметнікамі (адзіночнымі, парнымі і развітымі залежнымі словамі) і адасабляюцца:

а) калі размяшчаюцца пасля паяснёнага назоўніка: *Аднекуль апусціўся кляновы ліст, **чырвоны**, як гусіная лапка* (Парх.); *Пад нагамі хораша шапацела нам золата лістоты, **яшчэ не звялай, не прытаптанай дажжамі*** (Б.);

б) незалежна ад размяшчэння, калі паяснёным словам выступае займеннік: *Мы доўга і лёгка маўчалі, **абнятыя пачуццём з'яднанасці з вя-***

лікай цішыней прасторы (Луж.); *А галоўнае – вецер. Сухі, калючы, ён налятаў спацішка...* (Іп.);

в) калі паміж азначэннем і паяснёным словам размяшчаецца выказнік або (і) іншыя члены: *Шэры палявы прастор навокал усё болей цямнеў, затканы бялявай смугой завеі* (В.Б.); *Лабановіч шпарка пайшоў яму [Алесею Садовічу] насустрач, незвычайна рады нечаканаму спатканню* (К-с);

г) перад паяснёным словам пры выяўленні дадатковага акалічнаснага значэння (прычыны, умовы, уступкі, часу): *Уражаны, Буткевіч адступіў і разгублена глядзеў...* (Каратк.); *Звыклыя да кветак, вяскоўцы не часта любаваліся імі* (Л.Л.).

Недапасаваныя паўпрэдыкатывыя азначэнні звычайна выражаюцца прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў (з залежнымі словамі і без іх) і адасабляюцца, калі адносяцца да назоўнікаў ці асабовых займеннікаў або ўключаюцца ў адзін рад з дапасаванымі адасобленымі азначэннямі: *...І пачалося змярканне, з расой і камарамі* (Б.); *Цішка Гартны – паэт, пышнавалосы, тонкі, высокі і стройны, з кволым пявучым голасам* (Скр.).

Адасобленыя прыдаткі бываюць неразвітыя і развітыя і адасабляюцца:

а) у постпазіцыі да паяснёнага назоўніка: *...Скардзіцца зямля на свайго сына – чалавека* (М.Т.);

б) у прэпазіцыі да паяснёнага назоўніка, калі выяўляюць дадатковае акалічнаснае значэнне: *Выдатны псіхалаг, Колас вельмі добра разумеў чалавечыя характары...* (Шам.);

в) калі звязваюцца з паяснёным словам злучнікам як з прычынным значэннем або словамі *на прозвішчы, на мянушцы, на клічцы* і інш.: *Старэйшая пісаранка, як гаспадыня, часта адлучалася* (К-с).

Адасобленыя прыдаткі, уведзеныя ў сказ пры дапамозе злучніка як са значэннем прычыны ці ўступкі трэба адрозніваць ад зваротаў з тым жа злучнікам, якія маюць значэнне «у якасці». Такія звароты прыдаткамі не з'яўляюцца і не адасабляюцца: *Вялікая літара можа выкарыстоўвацца як стылістычны сродак падкрэслівання асаблівых адносін да чаго-небудзь...* (Сям.).

Адасобленыя паўпрэдыкатывыя азначэнні, акрамя асноўнага, уласна атрыбутывага, значэння, выяўляюць спадарожныя адценні:

а) дадатковае паведамленне: *Дождж усё шамацеў над самай галавою, спорны, роўны* (Каратк.);

б) акалічнаснае значэнне: *Паляшук ішоў, аточаны чатырма салда-тami, і нешта мармытаў сабе пад нос* (Каратк.).

Азначэнні са спадарожнай семантыкай дадатковага паведамлення пры-мацоўваюцца да сказа праз паяснёныя імі назоўнікі і займеннікі, якія вы-конваюць функцыю дзейніка, дапаўнення ці акалічнасці: *Галіны рукі, зага-рэлыя да лакцёў, гудуць ад стомы* (Б.). Азначэнні з дадатковым акалічнас-ным значэннем сэнсава звязаны ў сказе як з назоўнікамі і займеннікамі ў функцыі дзейніка, дапаўнення ці акалічнасці, так і з дзеясловамі ў функцыі выказніка: *Але, ахоплены прагай помсты, Язеп не чуў гэтай перасцярогі* (Як.).

2.1.2 Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя акалічнасці і дапаўненні

Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя акалічнасці адносяцца да выказніка і выражаюцца дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, назоўнікамі з прыназоўнікамі, назоўнікавымі словазлучэннямі, зрэдку – прыслоўямі.

Адасобленыя акалічнасці ў сказе выражаюць:

1) уласна акалічнасныя значэнні часу, месца, прычыны, мэты, спосо-бу дзеяння, умовы, уступкі: *Мінуўшы мост цераз Свіслач, сябры развіта-ліся* (К-с); *І мы чыталі, удвух, пры настольнай лямпе, у вельмі ж нейкім утульным паўзмроку пустога пакоя* (Б.);

2) дадатковае да асноўнага дзеянне (выражаецца толькі дзеепрыслоўя-мі ці дзеепрыслоўнымі зваротамі): *Сонца вісела цяпер над ліпамі, ахут-ваючы іх жоўта-ружовымі промнямі* (Вар.).

Не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя адзіночнымі (часам – і не-адзіночнымі) дзеепрыслоўямі, блізкімі па значэнні да прыслоўяў, калі яны размяшчаюцца: а) пасля выказніка ў канцы сказа: *Лабановіч уставіўся ў адзін пункт і колькі хвілін пазіраў не міргаючы вачыма* (К-с); б) пасля пры-слоўя, з якім звязаны злучнікам *і*: *Разам і спяшаючыся мы зрывалі травін-кі-цявінкі – пасушнік, падбегам падносілі каню* (Янк.). Не адасабляюцца так-сама акалічнасці, выражаныя ўстойлівымі спалучэннямі слоў: *Не, я не буду сядзець склаўшы рукі*.

Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя дапаўненні выражаюцца назоўніка-мі і займеннікамі ва ўскосных склонах. Яны называюць дадатковыя аб'ек-ты да дзеяння ці адзнакі, абазначаных выказнікам, і ўключаюцца ў сказ пры дапамозе далучальнай сувязі: *Я быў уражаны, асабліва морам; Прыйшоў ліст, ды не мне*.

2.1.3 Адасобленыя ўдакладняльна-паясняльныя члены

Да ўдакладняльна-паясняльных адносяцца адасобленыя члены сказа, якія канкрэтызуюць, тлумачаць, абмяжоўваюць ці пашыраюць змест іншых членаў або дадаюць да іх зместу спадарожную дадатковую інфармацыю. Паводле значэнняў сярод такіх кампанентаў сказа вылучаюцца ўдакладняльныя, паясняльныя, абмежавальна-вылучальныя і далучальныя члены.

Удакладняльныя адасобленыя члены канкрэтызуюць, раскрываюць змест папярэдніх неадасобленых членаў сказа. Удакладняюцца звычайна акалічнасці, азначэнні і прыдаткі.

Удакладняльныя акалічнасці выражаюцца прыслоўямі ці ўскосна-склонавымі формамі назоўнікаў: *Завязала звыкла, **па-вясковаму**, хустку, узяла круглы фанерны чамаданчык і пачала праціскацца да выхаду* (І.М.). Неадасобленыя акалічнасці могуць удакладняцца і некалькімі паслядоўна залежнымі адасобленымі акалічнасцямі: *Але ўнізе, **пад хвоймі, сярод маладога падлеску, было амаль ціха*** (В.Б.).

Удакладняльныя азначэнні канкрэтызуюць змест папярэдняга азначэння, удакладняюць названую ім прымету: *Польмя наша вурчыць на пэўнай, **супрацьпажарнай**, адлегласці ад нас і грэе найбольш само сябе* (Б.).

Удакладняльныя прыдаткі звычайна канкрэтызуюць займеннік у функцыі дзейніка ці дапаўнення: *Абы толькі ён, **Серада**, не заблудзіў* (Б.).

Паяснёнымі і паясняльнымі ў сказе могуць быць як даданыя, так і галоўныя члены. *Паясняльныя адасобленыя члены* тлумачаць змест іншых членаў сказа, выяўляючы, як правіла, тоеснасць іх значэнняў: *І толькі сямтам вытыркаюцца з іх [балот] «выспы», **гэта значыць астравы, парослыя першабытным лесам*** (Каратк.); *Стоячы ў лодках, яны круцілі калаўрот – **цягнулі невад*** (Парх.).

Абмежавальна-вылучальнымі членамі з'яўляюцца адасобленыя дапаўненні, выражаныя назоўнікамі ці займеннікамі (а таксама іх словазлучэннямі) ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *апрача, акрамя, замест, за выключэннем, побач з і інш.* Яны могуць размяшчацца перад дзеясловам, які кіруе імі, і пасля яго: *У лісце не было нічога, **апрача некалькіх новых эпіграм і вершаў***... (У.А.).

Адасобленыя далучальныя члены заключаюць у сабе спадарожныя звесткі пра змест іншых членаў сказа і ўжываюцца для іх дадатковай характарыстыкі, удакладнення ці дапаўнення. Далучальнымі бываюць звычайна азначэнні, дапаўненні і акалічнасці. Яны ўключаюцца ў сказ далучальнымі злучнікамі ці спецыяльнымі словамі (*асабліва, нават, выключна,*

тым больш, напрыклад, у прыватнасці, у тым ліку і інш.): *Перш-наперш ніяк не чакаў яго [Саханюка] у госці, асабліва ў будны дзень* (К-с).

2.2 Параўнальныя звароты

Параўнальнымі канструкцыямі (параўнальнымі зваротамі) называюцца моўныя адзінкі, якія праз супастаўленне (параўнанне) з падобнымі ў пэўных адносінах прадметамі і з’явамі раскрываюць або канкрэтызуюць змест розных членаў сказа. Такімі адзінкамі ў выказванні характарызуюцца, удакладняюцца названыя прадметы (асобы), дзеянні, прыметы.

Тэрмінам «параўнальныя звароты» звычайна карыстаюцца для абазначэння слоў і словазлучэнняў, якія выражаюць параўнанне ў простым сказе. Гэтыя параўнальныя выразы адрозніваюцца ад няпоўных даданных параўнальных частак складаназалежных сказаў з адсутным выказнікам (у такіх частках ёсць даданыя члены з саставу выказніка): *Наперадзе холадна, як лёд на чыстай вадзе, зазеленелася ранішняе неба* (А.Ж.); *На кветках дзяцеліны шчыравалі пчолы, кружылі цёмна-бухматыя чмялі, запыленыя пылком, нібы млынары мукою* (Л.Л.).

Існуе меркаванне, што няпоўныя параўнальныя часткі складаназалежных сказаў, у якіх склад выказніка выяўлены, а сам выказнік узнаўляецца з галоўнай часткі, займаюць прамежкавае, пераходнае становішча паміж параўнальнымі зваротамі як структурнымі кампанентамі простага сказа і параўнальнымі даданымі часткамі з наяўным выказнікам і яго складам. Да пераходнай з’явы паміж параўнальнымі зваротамі і няпоўнымі прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў адносяць таксама канструкцыі з асабовымі формамі дзеясловаў тыпу: *Фельчарыца прыйшла некалькі раней, чым абяцала* (В.П.); *І, як маглі, суседкі-ўдовы Ганну суцяшалі* (А.П.).

Параўнальныя звароты ўключаюцца ў сказ пры дапамозе параўнальных злучнікаў *нібы, нібыта, быццам, як быццам, бы, як, як бы, чым, што* або бяззлучнікавым спосабам.

У сказах са **злучнікавымі параўнаннямі** адрозніваюць тры кампаненты: аб’ект параўнання (гэта тое, што параўноўваецца), прадмет параўнання (тое, з чым параўноўваецца) і сродак афармлення параўнання (злучнік). Прадмет параўнання і аб’ект параўнання могуць выражацца як адной, так і рознымі часцінамі мовы і мець як суадносныя, так і несудносныя формы: *Буйныя, як клубнічныя, галоўкі суніц усцілаюць яркім агнём зямлю* (І.М.); *Трава высокая, як песня жаўрука, і мяккая, як летні сон, і хмельная, як мёд вясельны* (М.Т.).

У сказе параўнальныя звароты могуць адносіцца да ўказальных слоў – займенніка *такі* і прыслоўя *так* або да спалучэння ўказальных слоў з прыслоўем, безасабова-прэдыкатыўным словам, назоўнікам, прыметнікам ці займеннікам: *Дождж такі густы – быццам косы твае, такі лагодны – быццам рукі твае, такі гаючы – быццам вусны твае* (М.Т.). У такім выпадку параўнанне асабліва выразнае.

Бязлучнікавыя параўнанні звязваюцца беспрыназоўнікавым або прыназоўнікавым кіраваннем і выражаюцца беспрыназоўнікавай формай творнага склону або рознымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў: *Камяком боль у горле засох* (Віт.); *І лепей за ўсё была дзявочая каса. Таўшчынёю з руку, залацістая, як сухі ліст каштана* (Каратк.).

Параўнанне таксама выражаецца спалучэннем прыметніка *падобны* з прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка: *Каця, прыгожанькая і смешная, падобная на ляльку, з абвязаным тоўстаю хусткаю горлам, ляжыць на канаве пад пледам* (Федар.).

Паводле структуры параўнальныя звароты бываюць неразвітыя (не-разгорнутыя, аднаслоўныя) і развітыя (разгорнутыя). **Неразвітыя параўнальныя звароты** складаюцца з аднаго слова – часцей за ўсё назоўніка ў форме розных склонаў, радзей – прыметніка, прыслоўя, лічэбніка, дзеяслова: *На ўзараных гародах зямля была чорная, ільсняная на адвалах, і сляпуча белыя яблыні стаялі на чорным, як нявесты* (Каратк.).

Развітыя параўнальныя звароты ўключаюць назоўнік і залежныя ад яго словы – іншыя часціны мовы: *Так і хацелася легчы на зялёную, свежую, як ранней вясной, траву* (Шам.). Развітыя параўнальныя канструкцыі могуць працягвацца, удакладняцца даданымі прэдыкатыўнымі часткамі або іншымі параўнальнымі зваротамі: *Перад хатай не было кветніка, а раслі два маладыя, як браты, падобныя адзін на аднаго, клёны з выглядаванымі камлямі* (Шам.).

Параўнальнымі зваротамі не лічацца і на пісьме не адасабляюцца словы і спалучэнні слоў (у тым ліку ўстойлівыя) са злучнікамі *як, нібы, бы, быццам, што*, калі яны выконваюць функцыю выказніка (уваходзяць у яго склад) або звычайнай акалічнасці: *Дзяўчаты прыбраліся як на свята* (Гр.); *Трое з іх нібы знарок аднекуль прыйшлі да помніка* (Янк.).

Да вызначэння сінтаксічнай функцыі параўнальных зваротаў у сказе мовазнаўцы падыходзяць неадназначна. Існуюць розныя погляды на іх ролю: а) параўнальныя звароты з'яўляюцца акалічнасцямі спосабу дзеяння; б) параўнальныя звароты набліжаюцца да акалічнасцей месца, часу, пры-

чыны, мэты, меры і ступені; в) часцей за ўсё выконваюць азначальна-акалічнасную функцыю; г) выступаюць у сказе рознымі яго членамі.

Параўнальныя звароты адрозніваюцца **паводле семантыкі і прызначэння** ў выказваннях. Адны з іх характарызуюцца метафарычнасцю і наяўнасцю мадальнага значэння. Праз асацыяцыйнае супастаўленне яны выразна характарызуюць прадметы і з’явы, ствараючы мастацкія вобразы – гэта вобразныя параўнальныя звароты. Іншыя параўнальныя звароты метафарычнасцю і мадальнасцю не валодаюць, яны толькі канстатуюць тоеснасць, падабенства, адпаведнасць / неадпаведнасць прадмета параўнання з аб’ектам параўнання – гэта параўнальна-раўналежныя звароты.

Вобразныя параўнальныя звароты, маючы мадальныя значэнні, могуць указваць на рэальнасць узятых для параўнання прадметаў і з’яў або на іх умоўнасць. Параўнанне з рэальна наяўнымі прадметамі рэалізуецца пры дапамозе злучнікаў *што, як, усё роўна што, усё роўна як*, з якіх самы прадукцыйны – злучнік *як*: *Хай упадзе мой дзень, як жолуд спелы, з тугім запасам жыццядзейных сіл* (А.П.); *Хусцінка яе, што макавы пялёстак, плыве сярод сіняга лёну* (ЛіМ). Умоўнасць прадметаў і з’яў, узятых для параўнання, падкрэсліваюць злучнікі *бы, нібы, нібыта, быццам*: ***Быццам крылы казачнай птушкі, узвіваліся над прылаўкам яе [дзяўчыны-прадаўшчыцы] белыя рукі...*** (Кір.).

Параўнальна-раўналежныя звароты не могуць выражаць умоўнасць і ўключацца ў сказ пры дапамозе злучнікаў *бы, нібы, быццам*. Пры выяўленні падабенства прадметаў паводле дзеяння ці прыметы яны ўводзяцца злучнікам *як*, а пры падкрэсліванні поўнай адпаведнасці дзеянняў ці прымет – злучнікам *як і*, параўн.: *Спачатку ціха, як здалёк, а потым усё гучней і гучней залу запаўняла песня, народная, знаёмая, многа разоў чутая* (Шам.) і *Свет кніг Кузьмы Чорнага, як і свет кніг усіх вялікіх мастакоў слова, таксама жывы* (Сач). Параўнальна-раўналежныя звароты выражаюцца рознымі часцінамі мовы, але часцей – прыслоўямі і займеннікамі.

Параўнанні як моўныя адзінкі і вобразны сродак у мастацкім творы з’яўляюцца прадметам грунтоўных лінгвістычных даследаванняў. Параўнальныя звароты як моўныя адзінкі вывучалі В. Рабкевіч, Г. Малажай, М. Бузук. Вобразна-выяўленчую функцыю параўнанняў у моўным кантэксце Я. Брыля, іх захаванне і перадачу ў перакладах твораў пісьменніка на рускую мову аналізуе Т. Трыпуціна. Параўнанні ў творах У. Караткевіча даследуе В. Іўчанка, у творах У. Адамчыка – Ф. Шумчык.

2.3 Сказы з аднароднымі членамі

Аднароднымі называюцца два ці некалькі звязаных паратаксіснай сувяззю членаў сказа, якія абазначаюць аднатыпныя паняцці аб'ектыўнай рэчаіснасці, выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю (асноўная прымета аднароднасці), звязваюцца ў сказе з адной словаформай сувяззю падпарадкавання або каардынацыі. Аднародныя члены сказа характарызуецца спецыфічнай інтанацыяй аднароднасці, яна выступае сродкам выражэння злучальнай сувязі. Аднак інтанацыя і паўзы выконваюць дапаможную ролю, не заўсёды з'яўляюцца бяспрэчным крытэрыем аднароднасці членаў сказа. Супастаўляльная і пералічальная інтанацыі – разнавіднасці інтанацыі аднароднасці.

Аднароднымі бываюць у сказе ўсе яго члены – галоўныя і даданыя. Яны ўтвараюць аднародны рад, які выступае адным структурна-семантычным блокам. Гэта значыць, што кампаненты такога спалучальнага рада не ўтвараюць кожны паасобку падпарадкавальных словазлучэнняў ці прэдыкатыўных спалучэнняў з суадноснымі словаформамі, а з'яўляюцца адным пашыраным (ці злітным або ўскладненым) членам сказа: *Маўчалі [і загоншчыкі, і лес]* (М.Т.); *А надвор'е на здзіўленне [ціхае, яснае, цёплае]* (К-с).

Аднародны рад **адкрыты**, калі дапускае ўключэнне новых членаў, і **закрыты**, калі ўключэнне новых членаў немагчымае, параўн.: *Люблю я ўзгоркі, і насып-курган, і сіняй далечы празрысты туман* (К-с) і *Гнуцца лозы над крыніцай ды шумяць тужліва* (К-с).

Аднародныя члены звычайна выражаюцца словамі аднаго лексіка-граматычнага разраду (у гэтым выпадку назіраецца марфалагічная і сінтаксічная аднароднасць), радзей – рознымі часцінамі мовы або рознымі формамі адной часціны мовы.

Канструкцыі з аднароднымі членамі звярталі на сябе ўвагу аўтараў першых рускіх і еўрапейскіх граматык. У распрацоўцы пытання аднародных членаў вызначаюцца два важнейшыя кірункі: 1) фармальна-лагічны і 2) сінтаксічны. Першы кірунак лічыць аднародныя члены вынікам зліцця, сцяжэння сказаў з агульнымі членамі. У граматыцы Грэча, Буслаева (30-я гг. XIX ст.) сказы з аднароднымі членамі называюцца злітнымі. Вастокаў сказы з аднароднымі членамі лічыў складанымі. Паводле яго слоў, складаны сказ уключае па некалькі дзейнікаў або выказнікаў.

Упершыню ад тэрміна «злітны сказ» адмовіўся Аўсянніка-Кулікоўскі. Ён назваў гэтыя канструкцыі «аднолькавымі часткамі сказа».

А. Пяшкоўскі захоўвае традыцыйны тэрмін «злітны сказ». Побач з гэтым даследчык уводзіць тэрмін «аднародныя члены сказа», пад якімі ра-

зумее члены, якія злучаны або могуць быць злучаны злучнікамі без змены граматычнага сэнсу.

Меркаванне пра блізкасць сказаў з аднароднымі сказамі і складаных атрымала далейшае развіццё. У прыватнасці А. Белашапкава, аўтар раздзела «Складаны сказ» у АГ-70 сказы з аднароднымі выказнікамі разглядае як складаныя.

Другі падыход у распрацоўцы праблемы аднародных членаў улічвае іх функцыянальную тоеснасць, характар сувязі і асаблівасці структуры.

Большасць даследчыкаў аднародныя члены сказа лічаць аб'ектам простага сказа.

Аднароднымі не лічацца:

а) словаформы, якія паўтараюцца для абазначэння працягласці дзеяння, узмацнення ступені якасці і інш. У такіх выпадках пэўны член сказа разглядаецца як ускладнены: *Вось так і **планіруюць, планіруюць** буслы* (Каратк.); ***Ішло і ішло** гэта шэрае, нібы зажуранае поле* (І.М.);

б) ускладненыя простыя дзеяслоўныя выказнікі, якія абазначаюць рух і яго мэту: *Ну **пайду паішкаю** весялейшай кампаніі* (І.М.);

в) спалучэнні прыметнікаў з лічэбнікамі і займеннікамі: *Найчасцей **мой хатні** час быў заняты работаю службоваю...* (Скр.);

г) словы, цесна звязаныя па сэнсе, якія выступаюць адным членам сказа (яны не вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння): *Завіруха бушавала **ўсю ноч і ўвесь дзень*** (К-с);

д) сінанімічныя спалучэнні: з дэфісным напісаннем: *А часам трапляецца **адбітак-адпячаток** тагачасных казюрак, жывёлінак* (Лыньк.);

е) фразеалагічныя спалучэнні, у якіх пры дапамозе паўторных злучнікаў часта спалучаюцца антанімічныя паняцці: *Бацька сам едзе **ні жывы ні мёртвы**...* (І.М.);

ж) спалучэнне двух аднолькавых слоў з адмоўем *ні*: ***звер ні звер, спеў ні спеў***.

Сінтаксічная аднароднасць суадносіцца з аднароднасцю лагічнай, што абумоўлена сувяззю і ўзаемадзеяннем граматыкі і логікі. Пад лагічнай аднароднасцю разумеем падпарадкаванне менш агульных паняццяў (відавых) аднаму і таму ж агульнаму паняццю – родаваму. Значыць, з лагічнага боку аднародныя члены сказа – гэта члены аднаго роду, гэта вынік дзялення родавага паняцця на відавыя.

Аднак прыклады сведчаць, што адназначнай залежнасці паміж сінтаксічнай і лагічнай аднароднасцю не існуе.

Н. Валгіна сцвярджае, што злучальная сувязь магчыма толькі паміж членамі сказа, лагічна адназначнымі і лагічна суадноснымі.

Даследчыкі адзначаюць, што характар суадносін лагічнага, семантычнага і сінтаксічнага момантаў розных класаў аднародных членаў неаднолькавы. Лагічны момант, напрыклад, адыгрывае важную ролю для прэпазіцыйных аднародных азначэнняў, у адрозненне ад постпазіцыйных: *Я адчула пняшчотнае, шчырасці поўнае, маё беларускае, роднае, кроўнае, такое ласкавае, цёплае, чыстае, як сонца, агністае, як Нёман, празрыстае, як казка, быліна, як песня, жаданае, дагэтуль яшчэ ў жыцці непазнанае, гарачае* слова ад шчырага сэрца. (Біч.)

Пры аднародным радзе могуць ужывацца *абагульняльныя словы* – лексемы з больш шырокім значэннем, якія ў самым агульным выглядзе акрэсліваюць семантыку аднародных членаў. З кампанентамі аднароднага рада абагульняльныя словы суадносяцца як родавае і відавья паняцці або як цэлае і часткі. Абагульняльныя словы выконваюць у сказе аднолькавую з аднароднымі членамі сінтаксічную функцыю, размяшчаюцца перад аднароднымі членамі (тады яны выяўляюць удакладняльнае абагульненне) або пасля аднародных членаў (тады рэалізуюць уласнае абагульненне) і выражаюцца найчасцей займеннікам *усё* (*гэта ўсе*), а таксама назоўнікамі, прыслоўямі, дзеясловамі, спалучэннямі слоў: *Стэн і неба – усё ў змроку шэрым* (М.Т.); *Белыя вышываныя сарочкі, порты, вянкi – усё, стракатае, каляровае, рухаецца вакол нечага, што цяжка Алексу разгледзець* здалёку (Іп.).

2.3.1 Злучнікавыя і бяззлучнікавыя аднародныя члены

Члены аднароднага рада звязваюцца паміж сабой злучальнай сувяззю, сродкамі выражэння якой выступаюць злучальныя злучнікі і інтанацыя пералічэння або толькі інтанацыя пералічэння (пры бяззлучнікавым аб'яднанні аднародных членаў). Злучнікі падкрэсліваюць таксама адкрытасць або закрытасць аднароднага рада, параўн.: *Маю ўвагу прыцягваюць то пошчак салаўя, то зязюльчына «ку-ку», то трывожныя крыкі неведомых мне птушак* (Жук.) – адкрыты рад і *Давялося мець з ім хоць і не працяглую, але цікавую гаворку пра гісторыю* (Парх.) – закрыты рад. Інтанацыя пералічэння характарызуецца вымаўленнем аднародных членаў з аднолькавым націскам на кожным з іх, паўзамі пры адсутнасці злучнікаў ці пры іх паўторы.

Сродкамі сувязі абумоўліваюцца семантычна-сінтаксічныя адносіны паміж членамі аднароднага рада. Паміж аднароднымі членамі, аб'яднанымі пры дапамозе розных злучнікаў, выражаюцца розныя адносіны:

1) **спалучальныя** (злучнікі *і, ды* (у значэнні *і*), *ні-ні, не толькі – але* (*а*) *і; а* (*і*) *таксама*): *Снег пацэрушыў трохі і перастаў* (І.М.); *Так на полі ў вечар мая ветру лёгенькі навеў чуць калосікі гайдае ды з іх гутаркі складае нейкі гожы-ціхі спеў* (К-с); *На дарозе не было ні чалавечага следу, ні каляіны; Выразнасць, а таксама дакладнасць мовы дасягаецца ў розных пісьменнікаў неаднолькавымі прыёмамі і сродкамі* (Каўр.);

2) **супраціўныя** (злучнікі *а, але, ды* (у значэнні *але*), *затое, аднак*): *Паглядзіце на старую, але заўсёды цудоўную сасну* (А.Б.); *Не куст адзін патрэбны салаўю, а цэлы сад, непагасальна весні!* (Е.Л.). Супраціўныя адносіны могуць мець уступальнае (злучнікі *хоць – а, хоць – але, хоць – ды*), умоўнае (*калі не – то, калі не – дык, раз не – дык*) або параўнальнае (*як – так* (*і*), *як не – то, не столькі – колькі*) адценні: *Ён ганарыўся тым, што мае хоць невялічкі, але асобны пакой* (Л.Л.); *...Чалавеку часам бывае патрэбна дакрануцца як да свае, так і да чужое памяці* (Скр.);

3) **раздзяляльна-размеркавальныя** (злучнікі *ці, або, ці-ці, або-або, то-то, не то – не то, ці то – ці то*): *Нават адзін таленавіты сказ ці адзін таленавіты выраз у разуменні Караткевіча быў роўны ўсёй літаратурнай скарбніцы свету* (У.К.); *У тагачаснай Літве і Кароне заканадаўцамі маглі быць толькі вялікі князь ды кароль або іх давераныя, высокапастаўленыя дзяржаўныя дзеячы* (У.К.); *Каштанка раптам ці то ўскрыкнула, ці то нават скочыла ўбок* (Б.);

4) **уступальныя** (злучнік *хоць*, які пры злучэнні аднародных членаў па семантыцы набліжаецца да злучальнага): *Дзень быў ціхі, спакойны, хоць хмурнаваты;*

5) **далучальныя** (злучнікі *ды, ды і, ды і то, а, прычым*): *Даўней, ды і цяпер шмат гаворыцца пра славянскую еднасць, пра збліжэнне славянскіх народаў...* (У.С.); *Завяршыць стог лепей асакою, а то і чаротам* (Л.Л.).

Пры бяззлучнікавай сувязі аднародных членаў выяўляюцца спалучальныя або супастаўляльныя адносіны, параўн.: *А наўкола разлегліся палі, знаёмыя ад маленства мясіны* (В.Б.); *Надакучліва, сумна, з надрывам плача нябачная кнігаўка* (Б.) – спалучальныя адносіны і *Ты не бабулька – мая мамулька* (Беларускі эпас); *Не смяецца – плача малодачка* (Беларускі эпас) – супастаўляльныя адносіны.

Семантычна-сінтаксічныя адносіны паміж аднароднымі выказнікамі могуць дапаўняцца адносінамі адначасовасці або паслядоўнасці, параўн.: *Хведар доўга сядзеў на ўзмежку з кустоўем, узіраўся ў прасцяг* (В.Б.); і *Андрэй дайшоў да стога, спыніўся і азірнуўся* (Карам.).

Аднародныя члены могуць аб'ядноўвацца таксама камбінаванай, ці змешанай, сувяззю (злучнікавай і бяззлучнікавай): *А потым мяне будзілі то мары, то вандроўкі, то радасці, то трывогі, то плуг, каса, вінтоўка* (М.Т.).

2.3.2 Аднароднасць галоўных членаў двухсастаўнага і аднасастаўнага сказа

У сінтаксісе супярэчліва вырашаецца пытанне пра аднароднасць выказнікаў. Традыцыя класіфікаваць сказы з аднароднымі членамі як злітныя аказала ўплыў на погляды некаторых сучасных сінтаксістаў.

В. Белашапкава сцвярджае, што сказы з аднароднымі выказнікамі істотна адрозніваюцца ад сказаў з іншымі аднароднымі членамі, бо ў іх злучальнай сувяззю звязаны члены сказа – носьбіты прэдыкатыўнасці. Значыць у гэтым сказе некалькі прэдыкатыўных цэнтраў, мадальныя і часавыя планы якіх аўтаномныя. Значыць сказ з аднароднымі выказнікамі – поліпрэдыкатыўная пабудова, а значыць – складаны сказ.

Своеасабліва вырашае пытанне пра аднароднасць выказнікаў Н. Валгіна. Улічваючы з аднаго боку аб'яднанасць такіх выказнікаў адным дзейнікам, з другога боку расчлененасць іх прэдыкатыўнай асновы, даследчыца лічыць сказы з некалькімі дзеяслоўнымі выказнікамі пераходнымі паміж простымі і складанымі, якія ў канкрэтных сваіх праяўленнях набліжаюцца то да аднаго, то другога з гэтых палярных тыпаў.

У адпаведнасці з граматычнай традыцыяй сказы з некалькімі выказнікамі будзем лічыць простымі сказамамі з аднароднымі членамі.

Што датычыцца двухсастаўных сказаў з некалькімі дзейнікамі, то ўсе сінтаксісты кваліфікуюць іх як простыя.

Аб'яднанне галоўных членаў у форме аднасастаўных намінатывных сказаў прадстаўляе сабой сказ складаны, калі гэтыя галоўныя члены не маюць пры сабе агульнага азначэння: *Сонца,¹ вясёлка²*. (Складаны сказ.) *Прыдарожныя хмызы і кветнікі*. (Просты сказ.)

У аднасастаўных асабовых сказах (пэўна-асабовых, няпэўна-асабовых, абагулена-асабовых) аднародныя члены з'яўляюцца аднароднымі, калі выражаныя імі дзеянні адносяцца да адной і той жа асобы: пэўнай, няпэўнай або абагуленай: *Не парушу, не ўстрывожу* дзіўных мараў хараства.

У аднастаўных безасабовых сказах галоўныя члены з'яўляюцца аднароднымі, калі:

а) у іх маецца пры некалькіх інфінітывах агульны дапаможны дзеяслоў, агульнае безасабова-прэдыкатыўнае слова або агульны кароткі дзеепрыметнік залежнага стану: *Мне заўсёды хацелася ў гэтым месцы пасядзець, паслухаць водгулле жыцця*;

б) паказчыкам функцыянальнай тоеснасці ў безасабовым сказе з'яўляецца агульны даданы член сказа, структурна неабходны для сказаў дадзенага тыпу: *Яго калаціла, кідала, то ў жар, то ў холад; У лесе заўсёды так ціха і ўрачыста*.

Галоўныя члены інфінітыўных сказаў трэба разглядаць як аднародныя, калі яны маюць агульны даданы член сказа або агульную даданую частку: *Нам лётаць высока, ісці далёка*.

2.3.3 Аднародныя і неаднародныя азначэнні

Пры размежаванні аднародных і неаднародных дапасаваных азначэнняў варта ўлічваць іх семантычныя і граматычныя ўласцівасці.

Постпазіцыйныя азначэнні граматычна заўсёды аднародныя, незалежна ад сваёй семантычнай аднапланавасці або разнапланавасці.

Прэпазіцыйныя дапасаваныя азначэнні могуць быць як аднародныя, так і неаднародныя. Пытанне пра іх аднароднасць даволі складанае.

Семантычнай асновай аднароднасці дапасаваных азначэнняў выступае характарыстыка прадмета (прадметаў) па аднатыпнай прымеце (па колеры, матэрыяле, памеры, родзе заняткаў і г.д.): *Дурное, агіднае рамяство – вайна* (Каратк.); *Гэта добрае, яснае сонейка выклікала яе [травінку] да жыцця* (К-с). У такім выпадку паміж азначэннямі можна ўставіць спалучальны злучнік *і*: *Гэта добрае і яснае сонейка выклікала яе да жыцця*.

Калі прадмет характарызуецца паводле розных прымет, азначэнні неаднародныя і ўключэнне злучніка *і* немагчымае: *Церусіў дробны асенні дождж* (Парх.);

Часам аднароднымі з'яўляюцца азначэнні, якія хоць і называюць розныя прыметы прадмета, але пры неабходнасці перадачы адзінага ўяўлення аб прадмеце сэнсава збліжаюцца ў кантэксце. Лічыцца, што ў семантыцы такіх азначэнняў адбываецца пэўны зрух і гэта стварае ўмовы для іх сінанімічнасці: *Цяпер ляжала ў Куранях вялікая, халодная цішыня* (І.М.). Аднак параўн.: *Беларуская народная песня прайшла з народам вялікі цярыністы шлях* (Шыр.).

Граматычныя ўмовы аднароднасці азначэнняў бываюць марфалагічныя і сінтаксічныя. Да *марфалагічных* умоў адносіцца выкарыстанне ў якасці аднародных азначэнняў:

а) толькі якасных або толькі адносных прыметнікаў: *Бацькаўшчына. Радзіма. Айчына. Родны край. Старонка родная... Шчырымі, лагоднымі словамі называем мы родную зямлю...* (С.П.); *Так, руская, беларуская, польская, чэшская, сербская і балгарская мовы маюць больш агульных рыс, чым, напрыклад, нямецкая і руская, хоць і яны належаць да адной сям'і* (Уводзіны ў мовазнаўства);

б) прыметніка (адзіночнага дзеепрыметніка) і дзеепрыметнага звароту: *Стаяла высокая, пасівелая ад туману і густой расы трава* (Стр.), параўн.: *Атрад спыніўся на стаянку ў густым непраходным лесе* (Лыньк.) – у функцыі азначэнняў прыметнік і адзіночны дзеепрыметнік. Калі адно азначэнне выражаецца якасным прыметнікам, а другое – адносным, азначэнні неаднародныя: *Мы адшукаем ранкам глухі лясны зацішак...* (Вял.).

Не з'яўляюцца аднароднымі азначэнні, выражаныя займеннікам і прыметнікам або лічэбнікам і прыметнікам: *У палісаднічках, ля вясковых хат, наперагонкі хваліліся сваёй някідкай прыгажосцю жоўтыя вяргіні і астры. Але ўсеўладная восень неадступна цікавала за гэтымі апошнімі праявамі хмельнага летняга жыцця* (І.Н.); *Раннюю цемень неяк знутры падсвечваў першы рэдзенькі снег* (Сіп.).

Сінтаксічныя ўмовы аднароднасці азначэнняў грунтуюцца:

а) на характары сувязі слоў-кампанентаў у словазлучэнні. Калі адно азначэнне (выражанае, як правіла, адносным прыметнікам) непасрэдна звязана з азначальным словам і ўтварае з ім словазлучэнне, а другое (звычайна якасны прыметнік) адносіцца да ўсяго гэтага словазлучэння, азначэнні – неаднародныя: *У канцы чэрвеня прайшлі шчодрыя летнія дажджы...* (К-с); *А пасля нас, дарослых, на палескі руднік даімчыць стогалосы пасажырскі цягнік* (Вял.). Калі азначэнні паясняюць азначальнае слова адзіным, непадзельным структурна-семантычным блокам, яны аднародныя: *Увечары рэчку расічапіла [чорная, злавесная] трэшчына...* (Ягоў.);

б) на колькасным аб'ёме рада азначэнняў: *У іх [апавяданнях Астаф'ева] – праўда сённяшняга дня, сённяшняга чалавека, праўда высокая, чэсная, балючая, ажно крываваая, як і ў нашага Быкава* (Г.);

в) на пазіцыі азначэнняў у сказе: адасобленыя постпазіцыйныя да назойніка азначэнні, як правіла, аднародныя, параўн.: *Вялікі абветраны спакой стаіць над полем* (Адамч.) і *Спакой, вялікі, абветраны, стаіць над полем*.

2.4 Устаўныя канструкцыі

Устаўнымі канструкцыямі з'яўляюцца сінтаксічныя адзінкі, якія шляхам дапаўнення, паяснення, удакладнення сэнсу ўсяго сказа ці яго асобных членаў пашыраюць інфармацыйны змест выказвання.

Традыцыйна лічыцца, што такія канструкцыі не ўключаюцца ў структуру сказа і фармальна-граматычна не звязваюцца з ім, а прымацоўваюцца пры дапамозе сэнсавай (суадноснай) сувязі і вылучаюцца са сказа інтанацыйна: вымаўляюцца паніжаным тонам і паскораным тэмпам з выразнымі паўзамі на іх мяжы, што абазначаецца дужкамі або працяжнікамі пры іх афармленні на пісьме. Аднак сінтаксічная функцыя ўстаўных адзінак са сказам не адназначная. Узнікаючы ў працэсе маўлення як спадарожныя да асноўнага паведамлення, яны па-рознаму звязваюцца са сказам. Адны з іх могуць быць граматычна ўключаны ў сказ як яго члены або даданыя часткі – гэта ўстаўныя адзінкі *неканструкцыйнага тыпу*, або звязаныя з асноўным паведамленнем: *Часта да адкрыццяў (і вялікіх і малых) падсуседжваліся змрочныя Мефістофелі* (Сіп.); *У шведскую вайну абедзве арміі (і шведская, і руская) <...> харчаваліся пераважна ласіным мясам* (Чыгр.); Такія канструкцыі вызначаюцца дваістасцю сінтаксічнай прыроды: яны набліжаюцца па функцыі да пэўных членаў сказа ці частак сказа (пры апусканні знакаў прыпынку могуць стаць адасобленымі членамі або даданымі часткамі) і ў той жа час выяўляюць сваю структурна-сэнсавую адасобленасць. Другія ўстаўныя канструкцыі немагчыма ўключыць ў граматычную структуру сказа – гэта ўстаўныя адзінкі *канструкцыйнага тыпу*, або не звязаныя з асноўным паведамленнем: *Ён адказаў: – Каб ты ведала што! (Урачыстая і трывожная паўза.) Толькі барані цябе божа, калі каму раскажаш або хоць адным словам...* (К.Ч.)

Паводле структуры ўстаўныя канструкцыі падзяляюцца на:

а) устаўныя словы: *Яблык апісаў над Кастуськом дугу (пералёт!) і мякка ўпаў на пясок* (Янк.);

б) устаўныя спалучэнні слоў: *Паміж хаткай і абрываю, на вялікай разлегласці ўсяго (кіламетраў паўтара), варушыліся чалавечыя постаці* (К.Ч.);

в) устаўныя сказы: *Прыснілася, што сею жыта (Чамусьці часта сны такія сняцца)* (М.Т.).

У функцыі ўстаўных могуць выступаць і больш аб'ёмныя канструкцыі (складаныя сказы, спалучэнні сказаў, абзацы) або, наадварот, мінімаль-

ныя графічныя адзінкі (пытальны, клічны знак і іх спалучэнне): *Тут жылі – Богараўскія, Сцепуржынскія (стрыечныя браты вядомага нам Скуратовічавага суседа-лесніка. Яны сюды з'явіліся год за пятнаццаць да вайны, купілі ў князя зямлю), Ярмалінскія (не Ярмаліцкія, а Ярмалінскія! Ярмаліцкія асталіся ў вёсцы, на хутары не пайшлі, прозвішчы не абдалікатнілі, нажыналі кожны год па коп дзве жыта і сыпалі ў хлеб тоўчаную кару. Хоць на гэта не гаравалі: навокал былі лясы, кары хапала, адно еш на здароўе)* (К. Ч.); *Аповесць А. Кажадуба «Высока сонейка, высока...» пачынаецца сказам: Баба Зося, выйшаўшы са двара свае хаты (?!), заўсёды любіла на яе азірнуцца...* (Каўр.)

У асноўны сказ устаўныя канструкцыі ўключаюцца трыма асноўнымі спосабамі:

а) без злучнікаў і злучальных слоў: *У садках – іх мелі не ўсе вяскоўцы – паспелі яблыкі, грушы* (Янк.);

б) злучальнымі злучнікамі *і, ці, а*: *...Лазовыя дрывы крыва ляжаць, але вельмі добра (ці – вельмі гарача, ці – вельмі хораша) гараць* (Янк.);

в) падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі (*што, які, каторы, калі, хоць, як, бо, быццам* і інш.): *Шчыльны (хоць ты пакратай рукой) туман на колькі дзён засланыў сабой наваколле...* (В.П.)

Месца ўстаўных канструкцый у сказе вызначаецца іх прызначэннем і сувяззю з усім сказам ці яго часткай (асобным словам). Пры ўдакладненні зместу ўсяго сказа ўстаўныя канструкцыі размяшчаюцца ў сярэдзіне, у канцы або за яго межамі: *Вакзал ужо і гамоніць, грукае, шоргае (абцасы, сундучкі, кошыкі... на цэменце)!* (Янк.); Суадноснасць устаўных канструкцый з асобнымі членамі сказа выражаецца іх кантактнай пазіцыяй: *А калі ўлічыць, што цана на журавіны (афіцыйная, закупачная) павялічылася ў... сотні разоў, дык увогуле ніштавата атрымліваецца* (В.П.).

Устаўныя канструкцыі выконваюць у сказах-выказваннях розныя сэнсавыя функцыі, якія можна аб'яднаць у тры асноўныя:

1) **тлумачальная**, калі дадаткова раскрываюцца значэнні ўстарэлых, новых ці дыялектных слоў, а таксама тэрмінаў: *З удзячнасцю Жыгімонт Стары надаў нават шляхецкі герб і даверыў пасаду літоўскага падскарбія (міністра фінансаў) аднаму віленскаму гараджаніну, які ў час нападу непрыяцеля «крові і горла не пажалел»* (У.К.); *Нагрэлі ў бляшанцы піку – чорнага будаўнічага гудрону – і абмазалі ім днішча* (Федар.);

2) **удакладняльна-паясняльная**, калі канкрэтызуюцца родавыя паняцці, значэнне займеннікаў і ўласных імёнаў, удакладняюцца аб'екты дзеяння, месца, час і розныя абставіны яго ажыццяўлення, выказаная дум-

ка пашыраецца праз паясняльна-далучальныя, прычынна-выніковыя ці супастаўляльна-супраціўныя адносіны, выказванне ілюструецца прыкладамі, даведачна-адсылачнымі ўказаннямі: *Жаўрук вельмі шкадаваў Жытнёвіка – такое было імя ў коласа, – а як памагчы яму, не ведаў* (Ягоў.); *Па Віцебскай вобласці аказалася: ад імя Ян утворана 22 паселішчы (Яновічы, Янава, Янаўшчына, Янушова і пад.); ад імя Янка – 8 паселішчаў (Янкавічы, Янкава, Янкаўшчына і пад.)* (Скр.);

3) **эмацыйна-экспрэсіўная**, калі выяўляюцца аўтарскія эмацыйна-ацэначныя тлумачэнні і характарыстыкі: *Хоць – як не дзіва! – дом гэты выстаяў пад громам навальніц* (М.Т.); *Раптам – ну быццам нехта павярнуў чараўнічае кола! – з ночы замурзанае неба ажывілася...* (Кір.)

Разнастайныя функцыі ўстаўных канструкцый спрыяюць іх выкарыстанню ва ўсіх стылях мовы.

2.5 Пабочныя канструкцыі

Пабочныя канструкцыі – гэта фармальна незалежныя ад сказа адзінкі, якія выражаюць адносіны моўцы да зместу выказвання.

Са сказам пабочныя канструкцыі звязваюцца сэнсавай (суадноснай) сувяззю, якая выражаецца пры дапамозе інтанацыі (такія адзінкі вымаўляюцца паскораным тэмпам з паніжэннем тону і аддзяленнем паўзамі ад астатняй часткі сказа) і пазіцыі гэтых адзінак (прымацаванасці ў залежнасці ад прызначэння да ўсяго сказа або да яго асобных кампанентаў). Пабочныя адзінкі, звязаныя па сэнсе з усім сказам, размяшчаюцца звычайна ў яго пачатку або ў канцы. Пры сэнсаво-інтанацыйнай сувязі пабочных элементаў з асобнымі членамі сказа яны, як правіла, займаюць з гэтымі членамі кантактную пазіцыю: *Калі б ён [Чэсь] толькі што не напрасіў прабачэння, ёй, напэўна ж, не захацелася б зараз крышку памучыць яго* (Федар.).

Пабочныя канструкцыі могуць адносіцца да адасобленых ці ўстаўных адзінак або да прэдыкатыўных частак складанага сказа: *З Ушацкага раёна (з-пад самай, як даўно і сёння кажучь там, Вушачы) прыйшоў пакет...* (Янк.); *Калі праціснуліся праз лазняк, убачылі крынічку, якая, відаць, выцякала з балота ў возера* (Я.М.).

Пабочныя канструкцыі далучаюцца да сказа пераважна бяззлучнікавым спосабам. Злучнікі (*каб, як, калі, што, хоць* і інш.), якія часам ужываюцца ў пабочных адзінках, не выконваюць ролю сродкаў сувязі, функцыянальна яны набліжаюцца да часціц: *Стрыманасць і ўраўнаважанасць, роздум і засяроджанасць, як правіла, пануюць у лірычных вершах многіх*

паэтаў (Гіл.); *Першым пасяленцам тут, як сцвярджаюць мясцовыя людзі, быў чалавек па прозвішчы Мікаш (Парх.).*

Па структуры адзінкі, якія выражаюць суб'ектыўную ацэнку выказвання, падзяляюцца на:

а) пабочныя словы, фармальна суадносныя з назоўнікамі ўскосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх, са склонавымі формамі субстантываваных прыметнікаў і займеннікаў, з прыслоўямі і дзеясловамі: *Звернемся да першых твораў І. Пташнікава, у прыватнасці, да рамана «Чакай у далёкіх Грынях» (Каўр.); Акрамя ўсяго, нечым ён прыцягваў да сябе, гэты Славік (Шам.);*

б) пабочныя спалучэнні слоў, якія арганізуюцца з двух і больш значнальных слоў і спалучэнняў пабочных слоў з прыслоўямі, займеннікамі, злучнікамі: *Мастацкая літаратура, на думку Коласа, не толькі дзейсны сродак выхавання, але і найважнейшы сродак замацавання і пашырэння літаратурнай мовы (Каўр.); Як сведчаць некаторыя нашы даследчыкі, толькі ў Беларусі за час яжоўска-берыеўскіх рэпрэсій 30-х гадоў знішчана каля двух мільёнаў чалавек (В.Б.).*

У мове ёсць нязменныя мадальныя словы і спалучэнні слоў, якія ўжываюцца толькі ў ролі пабочных кампанентаў сказа (*уласна кажучы, мабыць, напрыклад, па-першае, па-другое* і інш.) і словы, суадносныя з пэўнымі часцінамі мовы, якія трэба адрозніваць у функцыі пабочных элементаў сказа і ў ролі членаў сказа, часціц, злучнікаў або галоўных частак складаназалежных сказаў, параўн.: *Усе ж яны ў той ці іншай меры таленты, урэшце, здольныя і разумныя людзі (У.Л.) і Ён урэшце заўважыў мядзведзя... (Каратк.).*

Паводле значэння (сэнсавых функцый) пабочныя канструкцыі падзяляюцца на:

1) **пабочна-мадальныя**, калі выражаецца верагоднасць (пэўнасць) / неверагоднасць (няпэўнасць) паведамлення (*зразумела, вядома, бяспрэчна, безумоўна, без сумнення, несумненна, праўда; магчыма, можа, здаецца, напэўна, відаць, думаецца* і г. д.): *Спыніўся, вядома, на парозе (Б.); І тады я, можа, упершыню так свядома задумаўся над лёсам кнігі (У.Л.);*

2) **пабочна-абягульняльныя**, калі падкрэсліваецца звычнасць выказанага (*як правіла, як заўсёды, здараецца, бывае, як звычайна бывае*): *У сакавіку, здараецца, ноччу ідзе дождж... (Стр.);*

3) **пабочна-кантактныя**, калі ўвага да паведамлення прыцягваецца праз зварот да суразмоўцы ці выяўляецца ўказанне на спосаб выражэння

думак (згадзіцеся, ведаеце, ці ведаеце, мяркуйце самі, з дазволу сказаць, так сказаць, іншымі словамі, прызнацца, кажучы проста і г.д.): *Нам, павер, напраўдзе не ўсё роўна, як сягоння выглядаеш ты...* (Н.М.); *А я, прызнацца, таксама люблю збіраць розныя манеткі...* (Федар.);

4) **пабочна-аўтарскія**, калі называецца аўтарства думкі, крыніца паведамлення (па-мойму, як кажучы, паводле слоў [некага], як вядома, на нашу (яго, маю) думку і г.д.): *Як вядома, героі казак вельмі часта з'яўляюцца на свет у выніку тых ці іншых надзвычайных праяў або маюць на сабе які-небудзь надзвычайны знак (К-с); Што ж, як кажучы, дыму без агню не бывае* (Як.);

5) **пабочна-злучальныя**, калі выяўляюцца лагічныя сувязі паміж думкамі праз адносіны пералічэння, далучэння, супрацьпастаўлення, абагульнення, выніку (па-першае, па-другое, дарэчы, аднак, наадварот, такім чынам, між іншым, наогул, як адзначалася, адным словам, у прыватнасці, напрыклад і г.д.): *Дзядзька, напрыклад, паліў печ мораным дубам...* (Каратк.); *Між тым, барабаны на плошчы забілі і мацней і часцей* (Як.);

6) **пабочна-эмацыйныя**, калі праз выражэнне пачуцця выяўляюцца эмацыйныя адносіны да паведамлення (як на бяду, як на ліха, на жаль, на шчасце, дзіўная справа і г.д.): *– Няпроста добры сад, якіх у нас, на жаль, мала яшчэ, – адказаў Лемяшэвіч* (Шам.); *І, як на тое ліха, яшчэ і конь сам дамоў прыйшоў – ведама, прывык* (Сіп.);

7) **пабочна-ацэнныя** (галоўнае, самае галоўнае, па меншай меры): *Збіраючыся ў лес, нельга гаварыць куды, калі і, галоўнае, па што ідзеш* (Ф.В.).

2.6 Зваротак

Зваротак – гэта слова або спалучэнне слоў, што служаць для абазначэння асоб ці прадметаў, якім адрасуецца паведамленне. Асобы, да якіх звяртаюцца, каб прыцягнуць іх увагу, заахвоціць да дзеяння ці выклікаць рэакцыю, называюцца па імені, прозвішчы, сваяцтве, пасадзе, узросце, родзе заняткаў, нацыянальнай прыналежнасці, па вызначальнай прымеце і г.д.: *...Пад якім курганом безыменным ты, Харужая Вера, спачыла?* (М.Т.); *Гэты свет ты, дачка, беражы, як зялёны свой шарык святочны* (А.П.). Маўленне можа быць звернута да розных адушаўлёных істот, пры персаніфікацыі – да неадушаўлёных прадметаў, з'яў прыроды, абстрактных паняццяў, геаграфічных назваў і г.д.: *Ну, гадай, зязюля!* (Ц.); *Маладосць мая! Навошта ценем так нясмела ходзіш ты за мной?* (А.П.)

Традыцыйна лічыцца, што зваротак граматычна не залежыць ад членаў сказа – кампанентаў словазлучэнняў, а звязваецца са сказам сэнсавай (суадноснай) сувяззю, якая выражаецца пры дапамозе інтанацыі. Аднак у некаторых сказах, пераважна пабуджальных і пыталых, зваротак можа ўступаць у граматычную суадноснасць з займеннікам ці з дзеясловам-выказнікам загаднага ладу або прошлага часу: *Калі ты вырасла, дачушка, калі паспела насталець?* (Грах.), параўн.: *Калі ж ты вырас, сыноч?* *Калі ж вы выраслі, дзеткі?* – суадноснасць з дзеясловам-выказнікам у форме ліку (у адзіночным ліку і ў форме роду), а з займеннікам – у форме ліку і склону.

Суадносныя са звароткам займеннікі могуць мець формы як назоўнага склону, так і ўскосных склонаў. Пры ўскосна-склонавай форме займенніка суадноснасць са звароткам выяўляецца толькі ў ліку, параўн.: *А я з тае пары цябе, матуля, даганяю* (А.П.).

Граматычная суадноснасць зваротка з членамі сказа адсутнічае, калі ён адносіцца да зместу ўсяго сказа: *Самотна памаўчым удвух, лясная Прыпяць* (Мят.).

Асноўнай формай выражэння зваротка з'яўляецца форма назоўнага склону назоўніка або субстантываванага частціны мовы (часцей за ўсё прыметніка ці дзеепрыметніка, радзей – займенніка ці лічэбніка): *Радзіма, твой прастор і межы я пакідаў за век не раз* (Кір.); *Табе складаю гімн, мой горад!* (М.Т.)

Зваротак можа выражацца былой формай клічнага склону назоўніка, сінанімічнымі спалучэннямі, метафарычнымі, метанімічнымі або перыфразычнымі выразамі, непадзельнымі словазлучэннямі: *Партрэт збіраешся, мой дружа, напісаць* (М.Т.); *Заўжды квітней, зямля Тараса, зямля маіх сяціёр, братоў!* (М.Т.); *Вітаю цябе, дваццаць першае стагоддзе!* (ЛіМ).

Паводле структуры звароткі бываюць неразвітыя і развітыя. *Неразвітыя* звароткі выражаюцца адным словам – назоўнікам назоўнага ці былога клічнага склону або субстантывам: *Ой, Дняпро! Прыгалубі, мілы, сінярусую дзяўчыну Прыпяць...* (Ч.)

Развітыя звароткі – гэта словазлучэнні, у якіх асноўны кампанент мае пры сабе неадасобленыя або адасобленыя дапасаваныя ці недапасаваныя азначэнні, прыдаткі, дапаўненні, акалічнасці, а таксама даданыя часткі: *Эх, дзяўчаткі-чараўнічкі, лепш на нас не пазіраць* (К-с); *Чым жа ты цяпер са мной падзелішся, Прыпяць, пачарнелая з тугі?* (Панч.); *Нерушранішні – матчына слова, мне, як бору, цябе засланыць!* (Барад.) Звароткі (неразвітыя і развітыя) могуць быць аднароднымі і звязвацца бяззлучнікавай або паратаксіснай сувяззю: *Не трашчыце, не шасціце, сухалесы, пус-*

тацветы! Мох, чарнобель, расхініся (Куп.); *Бывай, маё сэрца і шчасце, бывай!* (М.Т.);

Паводле ўжывання звароткі падзяляюцца на: а) адзіночныя: *Суровы і цвярозы век дваццаты, люблю цябе да скону і клянупу* (Бур.); б) паўторныя: *Кветка, кветка, выглянь смела!* (Куп.); в) групавыя: *Стройныя яблыні, грушы і вішні мае! Знаеце вы, дарагія, якое вам дадзена неба, сонца якое над вамі штодзённа ўстае...* (М.Т.)

Асобныя звароткі ў кантэксце страчваюць сваё канкрэтнае значэнне і паводле функцыі збліжаюцца з пабочна-кантактнымі словамі: *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (К-с); *Паедзем, дружа, ва Ушачы! Там зараз вясна ды вясна...* (Е.Л.)

Звароткі трэба адрозніваць ад адасобленых членаў: *Вітаю вас, пазнаных і падобных, без запаветаў гучных і прамоў* (А.П.), параўн.: *Вітаю вас, пазнаных і падобных*, а таксама ад канструкцый назоўнага ўяўлення, якімі абазначаюцца прадметы, з'явы, асобы з мэтай выклікаць пра іх уяўленне для ўспрыняцця, далейшага разважання, напамінання, пытання, параўн.: *Ах, роднае Палессе. Шчаслівая пара. Душа не знае плесені – уся, нібы зара, дзе далеч беласнежыцца, сцяжыны замяло, дзе Прыпяць, дзе Аснежыцы, палескае сяло* (Паш.).

Звароткі нельга змешваць з вакатыўнымі сказамі, якія хоць і ўтварыліся на базе звароткаў, аднак ужываюцца як самастойныя, не звязаныя з якім-небудзь сказам, выказванні, якія заўсёды змяшчаюць пэўнае дадатковае адценне: выражаюць здзіўленне, радасць, дакор, абурэнне, жах і г.д., параўн.: *Тата! – загаласіў Івась, заламаўшы ручкі* (К-с). і – *Вось, тата, не дасі веры* (К-с).

Адрозніваюцца звароткі і ад назоўнага ўяўлення, які называе згаданы і намалюваны ва ўяўленні таго, хто гаворыць, факт, прадмет, падзею і пад., пра што ў наступным сказе выказваецца пэўная думка, выражаецца пацудоўна: *Бацька! Ціхі, маўклівы, ён быў у сям'і, але ці пасмелі б яны так з ім гаварыць.* (Чарн.)

Назваючы асобы ці прадметы, да якіх звернута маўленне з мэтай прыцягнуць да выказвання ўвагу, пабудзіць слухача да дзеяння ці выклікаць яго адпаведную рэакцыю, звароткі як ускладняльныя кампаненты сказа выконваюць адметную, уласціваю толькі ім функцыю – намінацыйную (намінацыйна-звяртальную). Гэта асноўная функцыя звароткаў у мове, якую яны выконваюць, выступаючы як з прамым (нейтральным) лексічным значэннем, так і з пераносным значэннем.

Намінацыйная функцыя зваротка часта спалучаецца з ацэначна-характарыстычнай (эмацыйна-экспрэсіўнай) функцыяй. Эмацыйная ацэначнасць выказвання асабліва выразная, калі ў ролі звароткаў ужываюцца характарыстычныя назоўнікі, назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі або калі зваротак мае пры сабе выклічнікі і часціцы, ацэначныя азначэнні ці паўтараецца з мэтай эмацыйнага ўзмацнення: *Расці, сыночак, хутчэй расці...* (М.Т.); *Гэй, песні, гэі, звон Беларусі загнанай! Зайграйце пацехай на родным загоне...* (Куп.)

Звароткі могуць называць прадметы, з’явы, паняцці, якія непасрэдна не ўдзельнічаюць у зносінах. Такія звароткі выкарыстоўваюцца для выражэння пачуццяў, пэўных думак, аўтарскіх адносін да выказанага: *Ах ты мора, бяскрайняе мора, столькі хваль – не злічыць на вяку* (Сіп.).

Звароткі, якія суадносяцца з займеннікамі, раскрываюць іх рэальны змест і выконваюць удакладняльную (намінацыйна-ўдакладняльную) функцыю: *Дзе ты, маё шчасце, па нетрах якіх, па сцежках далёкіх блукаеш?* (М.Т.); *Ты пылай, пылай, пылай, дзень мой галубіны!* (Гіл.)

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Адасабленне

сэнсавае і інтанацыйнае вылучэнне, з дапамогай якога ў сказе падкрэсліваецца значэнне пэўнай словаформы або групы словаформаў (зварота) як носьбітаў дадатковага сэнсу ў выказванні (дадатковага паведамлення, удакладнення, паяснення).

Адасобленыя

члены сказа, якія выдзяляюцца сэнсава і інтанацыйна з мэтай узмацнення іх значэння.

члены сказа

Аднароднымі

называюцца два ці некалькі звязаных паратаксіснай сувяззю членаў сказа, якія абазначаюць аднатыпныя паняцці аб’ектыўнай рэчаіснасці, выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю (асноўная прымета аднароднасці), звязваюцца ў сказе з адной словаформай сувяззю падпарадкавання або каардынацыі.

Зваротак

гэта слова або спалучэнне слоў, што служаць для абазначэння асоб ці прадметаў, якім адрасуецца паведамленне.

Пабочныя

канструкцыі

гэта фармальна незалежныя ад сказа адзінкі, якія выражаюць адносіны моўцы да зместу выказвання; са сказам звязваюцца сэнсавай сувяззю, якая выражаецца пры дапамозе інтанацыі і пазіцыі гэтых адзінак.

Параўнальнымі канструкцыямі (параўнальнымі зваротамі)

называюцца моўныя адзінкі, якія праз супастаўленне (параўнанне) з падобнымі ў пэўных адносінах прадметамі і з’явамі раскрываюць або канкрэтызуюць змест розных членаў сказа.

Ускладнены сказ просты сказ, які ўтрымлівае дадатковыя неразгорнутыя выказванні да асноўнага выказвання, змешчанага ў прэдыкатыванай аснове, і які ў згорнутым выглядзе выражае дадатковую прэдыкацыю.

Устаўныя канструкцыі сінтаксічныя адзінкі, якія шляхам дапаўнення, паяснення, удакладнення сэнсу ўсяго сказа ці яго асобных членаў пашыраюць інфармацыйны змест выказвання; яны не ўключаюцца ў структуру сказа і фармальна-граматычна не звязваюцца з ім, а прымацоўваюцца пры дапамозе сэнсавай сувязі і вылучаюцца са сказа інтанацыйна.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. У чым сутнасць адасаблення? Што ляжыць у аснове адасаблення? Якія члены сказа могуць адасабляцца?

2. Якія ўмовы адасаблення дапасаваных і недапасаваных азначэнняў і правілы ўжывання знакаў прыпынку пры іх?

3. Якія ўмовы адасаблення прыдаткаў і правілы ўжывання знакаў прыпынку пры іх?

4. Чым характарызуюцца адасобленыя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі і адзіночнымі дзеепрыслоўямі? Якія значэнні могуць выражаць гэтыя акалічнасці?

5. Пры якой умове адасабляюцца акалічнасці, выражаныя прыслоўямі і склонавымі формамі назоўнікаў з прыназоўнікамі?

6. Якую сінтаксічную канструкцыю называюць параўнальным зваротам?

7. Якія члены сказа можа паясняць параўнальны зварот? Якую ролю ў сказе ён выконвае?

8. Чым адрозніваецца параўнальны зварот ад іншых сінтаксічных канструкцый з параўнальнымі словамі?

9. Якія віды параўнальных зваротаў можна назваць?

10. У чым заключаецца сутнасць аднароднасці членаў сказа?

11. Якім спосабам звязваюцца між сабой аднародныя члены сказа?

12. Якія адносіны між імі выражаюцца? Чым характарызуюцца аднародныя дзейнікі, выказнікі, дапаўненні, азначэнні? Якія спосабы іх выражэння?

13. У якіх выпадках азначэнні (дапасаваныя і недапасаваныя) з'яўляюцца аднароднымі, а ў якіх – неаднароднымі? Якія асноўныя правілы ўжывання знакаў прыпынку пры аднародных і неаднародных азначэннях?

14. Чаму некаторыя аднолькавыя члены сказа (два і болей), што адносяцца да агульнага для іх слова, не з'яўляюцца аднароднымі?
15. Якая роля абагульняльных слоў пры аднародных членах? Якія знакі прыпынку ўжываюцца ў сказах з абагульняльнымі словамі?
16. Калі паміж аднароднымі членамі сказа ставіцца кропка з коскай?
17. Што выражаюць пабочныя словы, спалучэнні слоў і сказы?
18. На якія групы падзяляюцца пабочныя словы і спалучэнні слоў па іх суадноснасці з часцінамі мовы?
19. На якія групы падзяляюцца пабочныя словы, спалучэнні слоў і сказы па значэнні?
20. Чым адрозніваюцца ўстаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы ад пабочных слоў, спалучэнняў слоў і сказаў?
21. Што называецца звароткам? Якая яго роля ў сказе?
22. Якімі часцінамі мовы і іх формамі можа выражацца зваротак? У якім стылі мовы ён больш часта ўжываецца?
23. Якія бываюць звароткі па структуры?
24. Чым адрозніваецца зваротак ад падобных да яго аднастаўных сказаў?
25. Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца звароткі?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ АЎДЫТОРНЫХ І САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Прачытаць, вызначыць адасобленыя члены сказа, растлумачыць умовы іх адасаблення.

1. Людзі, стомленыя, знясіленыя ад бяссоння і трывогі, адразу валіліся на зямлю і засыналі (І.М.). 2. Нахадзіўся і я за вайну і вярнуўся з паходу ўчора, і слязу першы раз праглынуў, неба роднага ўбачыўшы зоры (Таўл.). 3. Гудком працяглым паравоза усхваляваны наш састаў спакойную раку Бярозу, сустрэўшы, гарача вітаў (Грач.). 4. Бальшак з векавымі бярозамі прывёў нас да будынка, агароджанага высачэзным дашчаным плотам, з-за якога ледзь-ледзь відаць быў грэбень даха (Я.М.). 5. Поўны важкіх дум, ён задрамаў толькі пад досвітак, але і цяпер спаў нядоўга (І.М.). 6. Цімох устаў, шырокі, прысадзісты, і пайшоў следам за жонкай і Тамашом (Кр.). 7. З бакоў дарожкі спакойна, ніжэй толькі схіліўшы галовы-каласы, змочаныя расою, спала жыта (Гал.). 8. У той жа дзень, праз час каторы, прыйшоў сюды Марцін з каморы (К-с). 9. Там, дзе поле ўпіралася ў цёмную сцяну баравога лесу, на самай граніцы, ззяла, як люстэрка, пакручастая стужка вады (К-с). 10. Былі выпадкі, калі яго ноччу, толькі па голасе, пазнавалі ў пятай-дзесятай вёсцы (Б.). 11. Сад пачынаўся адразу ж за хлёўчуком і парканам зараснікамі малінніку, густога і высокага, на якім пераспявалі буйныя прывабныя ягады (Шам.). 12. Хто ішоў па дарозе ад Рэчыцы на Лоеў, той ведае, якая гэта сумная і цяжкая дарога,

асабліва ў летнюю спёку (Шам.). 13. А вакол так ціха-гожа, а паслухаеш – чутно, як расце трава і збожжа – нівак свежае руно (К-с). 14. Цёмна-залацістыя валасы, прыўзнятыя над прыгожым ілбом і пакрытыя белай хусткай, завязанай на патыліцы, надавалі твару нешта высакароднае (Пестр.).

2. Спісаць. Паставіць знакі прыпынку. Вызначыць адасобленыя прыдаткі, растлумачыць умовы іх адасаблення.

1. Не было на глухіх закутках Палесся ні газет ні тэлеграфаў ні тэлефонаў гэтых здабыткаў людскога розуму гэтых перадатчыкаў вестак аб падзеях на свеце (К-с). 2. Што ж прыстаў ты ў задуме дубе пушчаў уладар (Пестр.). 3. Выраслі хлопцы дзяўчаты дзеці ваеннай пары (Бял.). 4. Начальнік клуба батальёны камісар добрага сэрца чалавек палюбіў сваіх самадзейных артыстаў (Луж.). 5. Побач з дзядзькам сядзела задзіра Гануля яго дачка Васілёва равесніца (І.М.). 6. Увайшла сярэдняя дачка Саша зусім не падобная да сястры. Зараз жа за ёю ўвайшла і трэцяя сястра Ніна. Самая малодшая Вольга вучылася ў горадзе і яе цяпер не было дома (К-с). 7. Да захворванняў выкліканых парушэннем у абмене бялкоў адносіцца сываратачная хвароба або крапіўніца («Звязда»). 8. Вяселун і спявака кравец любіў песні (Кр.). 9. Цяпер яго хвалявала і радавала тое што і ён Аляксей Балаш чырвонаармеец другога батальёна трыста сорок чацвёртага палка мае непасрэднае дачыненне да сённяшніх падзей (Чыгр.). 10. Стараста Бабіч гэты ціхі лагодны чалавек які ўмее так добра слухаць цяпер строгі і зацяты (К-с). 11. У іх таксама нешта ж таілася у цудоўных вішнёва-чорных вачах (І.М.). 12. На кожным кроку на вочы трапляюць грыбы баравікі маслякі бабкі (В.В.). 13. Шуміць пад нагамі лісце. Як яны гараць гэтыя лісцікі (Шам.). 14. Тры кіламетры адлегласці да таго месца дзе стаіць шалаш схоў і прыпынак старога атамана (К-с). 15. Вось і май надышоў неўпрыкметкі зноў рассыпаны ля берагоў адуванчыкі рыжыя кветкі залатыя вяснушкі лугоў (Панч.). 16. У гісторыі навучальных устаноў асобае месца зойме гэты перыяд першыя пасляваенныя гады калі ва універсітэты і інстытуты прыйшлі вусатыя дзецюкі з шрамамі на мыліцах з пустымі рукавамі і многія з партыйнымі білетамі ў кішэнях (Шам.).

3. Спісаць, паставіць знакі прыпынку. Вызначыць адасобленыя акалічнасці і патлумачыць умовы іх адасаблення; адшукаць словы, да якіх гэтыя акалічнасці адносяцца. Адказаць, чаму ў некаторых сказах акалічнасці не адасабляюцца.

1. Вось-вось павінен быў прагнуцца ў збожжы першы жаўранак і атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага цёплага пер'я узняцца над полем абвяшчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня (Б.). 2. Нягледзячы на шматлікія перашкоды Максім Іванавіч [Гарэцкі] працаваў не пакладаючы рук (Ю.П.). 3. Зрабіўшы яшчэ адзін круг далей і выкінуўшы яшчэ адзін клубок самалёт пайшоў услед за першым (І.М.). 4. Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на госця (Бяд.). 5. Ездзячы юнаком па дровы ў Налібоцкую пушчу я не мог нават і блізка падумаць пра тое што іменна там за Нёманам у ельніку каля вёсачкі Антанёва знайду я, нарэшце, сваю стартавую пляцоўку (Б.). 6. Ядвіся і Габрыня пераглянуліся усміхнуўшыся (К-с). 7. Пад вечар снегам завірыў спазніўшыся кудлаты снежань (М.Т.). 8. Вось чаму тут за некалькі гадоў да майго прыезду быў адкрыты лесанарыхтоўчы ўчастак, і вёсачка хутка вырасла ў пасёлак (Чарн.). 9. Яхімаў воз ужо прыбралі каня на лейцы навязалі ў кустах альховых каля дуба дзе пагуляць было так любя (К-с). 10. Лыжнікі тым часам падраўняліся і сонечнай адліжнай вуліцай

пайшлі не завіхаючыся паціху захоўваючы як жураўлі строй ключом (Гр.). 11. На горцы ціхай невысокай каля засценка недалёка у бок дарогі у глыбі сада стаяла панская пасада (К-с). 12. І ў ноч на цёмныя парогі ў кожнае акно і дом упала вестка перамогі нібы раптоўны першы гром (Гл.). 13. Стары ласкава прыжмурыўшы вочы паглядзеў на Рудакі і уздыхнуўшы пачаў скручваць вуды (Бр.). 14. Людзі хутка ўстаюць спяшаючыся апранаюць сваё скуранае адзенне (Сам.). 15. Рыгор доўга шукаў выхад, а знайшоўшы весела ўсміхнуўся і выйшаў з кватэры (Ц.Г.). 16. Андрэй употайку насіў на засеяную мясціну попел і не шкадуючы рассяваў яго пакуль не пабачыў як густа і зелена ўсходзілі авёс і віка (К-с). 17. Калі выйшлі з балота і прайшоўшы крыху па лесе напаткалі глыбокі ручай Урбановіч узяў Зосю на рукі і паволі пабрыў па калена ў вадзе (Кар.). 18. У Сяргея былі свае ключы і позна вяртаючыся дамоў ён ціха адмыкаў дзверы не запальваючы святла распранаўся (Шах.). 19. Шаша перад намі набягае і набягае то выпучваючыся то ападаючы ўніз загінаючы то ўправа то ўлева ледзь паспяваючы паказваць свае падарожныя знакі (Скр.).

4. Выпісаць з мастацкіх твораў па пяць сказаў з адасобленымі азначэннямі, адасобленымі акалічнасцямі. Раствлумачыць сэнсавыя і граматычныя ўмовы адасоблення і правілы ўжывання знакаў прыпынку пры адасобленых членах сказа.

5. Спісаць, паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх. Адшукаць адасобленыя члены сказа і тыя словы, якія яны паясняюць.

Пачынала развідняцца.

Прыбярэжныя кусты ўсё больш і больш вырысоўваліся выплывалі з ранічнага змроку святлелі развясельваліся і шырэй разгортваліся прыгожыя краявіды поўныя радаснага спакою і маўклівага задумення.

Дарога павярнула ўлева пайшла грудамі шчыльней тулячыся да Нёмана дзе ён апісваў вельмі зграбную луку падыходзячы да лесу. Уся гэтая лука выглядала пышным старасвецкім садам дзе замест пладовых дрэў раслі разложыстыя дуплястыя з асмаленымі жараламі дубы убраныя чорнымі шапкамі буславых гнёздаў. Часамі гэтыя гнёзды заціснутыя ў развіліны стромкіх аголеных шпянёў высока ўзнятых над зялёнай каронаю дуба што пачынаў сохнуць зверху здаваліся нейкімі дзіўнымі падвескамі над дубамі. Не даходзячы да лукі выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю дугою Нёман забіраў управа пралёгшы роўнаю бліскучаю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплётшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смяляных карэнняў. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока узнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены цешачыся яе размахам і сакавітаю жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік і гэты лес і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу вырысоўваючы прыгожую вычварную лінію паваротаў разгортаючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахватваючы пясчанае поле дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім над гэтым ляжала цішыня і спакой раніцы. (К-с)

6. Вызначыць, у якіх выпадках словы *як*, *быццам* звязваюць даданыя сказы з галоўнымі, а ў якіх служаць для сувязі членаў сказа. Выпісаць сказы з параўнальнымі зваротамі. Адказаць, якую ролю яны выконваюць у тэксце.

1. Ён [Іван] гатоў быў прывеціць кожнага, каго б ні сустрэў (ці хто з Буднева быў, ці з якога другога сяла адтуль), яны цяпер былі яму як добрая, блізкая радня. Яго дзівіла, калі людзі не радаваліся сустрэчы з ім так шчыра і адкрыта, як ён сам. 2. Як толькі інстытут з яго пыльнымі калідорамі і шафамі, з хлопцамі і дзяўчатамі аставаўся недзе там, ззаду, ён з палёгкай уздыхаў. Івану мука была выседзець цэлы дзень за сталом; нават свой ужо гатовы «аб'ект» ён стараўся аформіць і адаслаць на зацвярджэнне як хутчэй. 3. Як у многіх негаваркіх людзей, схільных да самааналізу, у Івана была прывычка разважаць уголас з самім сабою, і ён не саромеўся гэтай сваёй слабасці. 4. Між ім і Верай было нешта такое, што не-не ды напамінала аб сабе. Яны не былі аднагодкі, яны ніколі не «дружылі», як дружаць вясковыя хлапчукі і дзяўчынкі – з перапіскай, з клятвам і «любіць вечна». Нічога гэтага між імі не было. Але між імі было другое – нявыказанае, да канца незразумелае, як дзіўная, прыгожая, даўняя казка. 5. Яшчэ сон звівае павекі, і галава яшчэ зусім не прачнулася, а ўжо радасць, што ты зноў дома, як быццам і не з'язджаў адсюль ніколі, радасць звароту ў самога сябе – ранейшага, малога, нейкага другога і разам з тым такога самага, як і цяпер, жыве ва ўсім целе. 6. Іван сумаваў па школе і радаваўся, што Верка ўважліва, як настаўніка, слухала яго... Яна глядзіць у печку, на агонь, мітуслівае полымя азарае яе твар, ён такі чырвоны, што здаецца, зараз і сам зоймецца агнём, і вочы ўспыхнуць, як вугалькі. Іван збоку печкі прыткнуўся на бярозавую калодачку. Калодачка тонкая, сядзець на ёй мулка, і Іван круціцца, мосціцца на ёй, як певень на спіцы. Шуміць, аж гудзе, полымя, пахне бярозавымі дрывамі, як у лазні, калі яе толькі пачынаюць паліць. Іван чуе, як сохнуць і наліваюцца цяплом яго шчокі. 7. «А што, як яны [паязды] зусім не сустрэнуцца?» – На Івана пазіраюць круглыя, як гузікі, вочы Веркі. 8. Лета. Іван – у белай з сінімі пасачкамі паркалёвай кашулі, надзетай на голае цела: на дварэ духата, як у печы. 9. Успомнілі пратое, як некалі, зусім яшчэ малымі, лазілі ў яблыкі. Цяпер гэта было даўняе і успаміналася, як нешта прыемнае, дураслівае. 10. Іван заўсёды ведаў, што валасы ў бацькі каляныя, а цяпер, папраўляючы іх, прыгладжваючы, ён бачыў, што яны зусім не каляныя, а мякенькія-мякенькія, нібы льяныя. 11. Ён [Ігар] ухітрыўся прайсці, ні разу не ступіўшы ў грязь, бо чаравікі яго блішчалі, быццам ён толькі што іх наглянцаваў. 12. У хаце было як у лядоўні. 13. Голас Васіля быў густы, грубы, гаварыў ён як у бочку. 14. Ішла па крузе [Вольга], узмахваючы рукамі ў такт песні, і ўслед за ёю, як кураняты за курыцаю, ішлі другія танцоры і таксама стукалі абцасікамі, размахвалі рукамі. 15. Увесь сённяшні дзень Іван быў як у тумане. 16. У дынаміку нешта зашумела, зашыпела, і, як званы, ударылі першыя гукі нейкага надта знаёмага старадаўняга вальсу. І пайшлі танцаваць. Закружыліся, замільгалі людзі, паплылі сцены, і сам Іван паплыў, быццам па рацэ. 17. Голас яе [Веркі] пацішэў. Паспрабавала ўсміхнуцца – нічога не выйшла, толькі ў куточках губ, як матылькі, трывожна затрымцелі маршчынкі. (Кудр.)

7. Адшукаць у тэксце аднародныя члены сказа, вызначыць словы, да якіх яны адносяцца, і характар сувязі аднародных членаў.

Адразу збоку грэбелькі млела дрыгва, зманліва зялёная, з буйной травой; ступі – і не выбаршся, зацягне, засмокча навек. Доўга ішлі то купы зараснікаў, то высокая

бурая трава, то чорнае, асклізлае ламачча. Балота, зялёная пагібель, як згледзець воку, на цэлыя кіламетры, да сіняй пасачкі кучаравага лесу.

Час ад часу балота змяняў лес. У ім яшчэ назольней лезла ў вочы, у вушы кама-рэча, што кідалася цэлымі хмарамі. Балота, мокры лес, зноў балота; выпачкі, нават пясчанья, былі рэдка, сыходзілі вельмі ж скоро.

Іншы раз лес абступаў пануры, чорны, з такімі зараснікамі, што сонца не магло прабіць, з такой густой навісцю ўгары, што не было відаць неба. Станавілася сярод белага дня цёмна, як увечары. Дарога была ўжо нібы не дарога, а пячора. Колькі ні бачыў такіх дарог, а чуў Апейка, як нешта сціскаецца і чарнее ў яго душы, як бярэ нейкая маркота, нейкая трывога. Калі ехаў з ім выканкомаўскі возчык Ігнат, Апейка заўважыў, што і ў таго прападае звычайная санліваць, у вачах паяўляецца неспакойны бляск. Азіраецца мімаволі.

Мала дзе даводзілася бачыць Апейку такія агромністыя алешыны, бярозы, асіны, часам дубы, што ціснулі бедную дарогу, прымушалі яе віляць і туды і сюды. То там, то тут каляіны прападалі ў лужынах, і вада ў іх была таксама чорная, як дзёгаць. І гадзіну, і другую ішлі, навісалі, ціснулі з абодвух бакоў магутныя камлі, галіны, здавалася, ніколі не будзе ўжо ні поля, ні сонца; але – нарэшце – наперадзе між дрэў выблісквала нешта вясёлае, а неўзабаве сляпілі вочы вольны прастор, радаснае неба, воблакі. (І.М.)

8. Спісаць, падкрэсліць аднародныя члены сказа, вызначыць іх сінтаксічную ролю ў сказе і ўмовы аднароднасці. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Павольна падалі сняжынкi на навакольныя палi на дарогу уквечвалi грыву каштанавага каня асядалi на шапку-вушанку Івана Кляшэвіча мiгцелi перад вачыма, за-сцiлаючы яму часам краявiд (Пестр.). 2. Зямля ж, ох, многа патрабуе i догляду i той ува-гi i, калi хочаце, павагi тады вас хлебам ушануе i малаком i пiрагамi... (К-с). 3. Выпус-цiўшы купку людзей i забраўшы тых, што чакалi, ён [трамвай] пабег насустрач Апейку лягчэй хутчэй з грукатам i звонам, якiя iмклiва няўхiльна раслi i дужэлi (І.М.). 4. Усе яны [палешукi] былi заўзятыя паляўнiчыя захоплiвалiся адным толькi выглядам стрэльбы i былi выдатнымi стральцамi (К-с). 5. Iшлi [рыбакi] па роснай атаве цераз кусты па пяс-чаных грывах брылi па нейкiм балоце i, нарэшце, спынiлiся ў прыгожай мясцiне пад разгалiстымi дубамi (Шам.). 6. Не на самоце на бязлюддзi i спазнаеш сэнс людскога брацтва (В.). 7. Глуха шэпча лес зялёны, i шумiць ён i шумiць. (К-с). 8. Рэкi i ручайкi прабiраюцца да Дзвiны кружным шляхам блукаюць сярод лясоў абмiнаюць гарбы i складкi што пакiнуў на зямлi старадаўнi ляднiк губляюцца у дрыгвянiстых балотах i зноў паяўляюцца больш паўнаводныя паспешлiва бягуць у стромкiх берагах, а потым, змораныя, адпачываюць на мяккiм улоннi паплавоў (Асiп.). 9. Хведар выбраўся на ўзле-сак ля старой знаёмай з дзяцiнства грушыны (В.Б.). 10. Толькi пад самы Новы год ма-разы скавалi зямлю як след i зiма стала ўладарыць адна засцiлала абшары новымi i но-вымi выбеленымi палотнамi абложвала хаты i хлявы гурбамi пераразала вулiцы белымi гарамi (І.М.). 11. Следам за iм выйшаў паляўнiчы, прысадзiсты мужчына сярэднiх год у суконнай куртцы i ў простае летняе кепцы (Гам.). 12. I сонца праменi i сцiожу марозаў i радасць уцехi i горкiя слёзы дзялiлi вы, разам у жыццi iдучы (Бр.). 13. Апейка цiха адзеў-ся абуўся стараючыся не плёскаць вадою памыўся пад кранам асцярожна ступаючы вый-шаў у калiдор (І.М.). 14. Маланкi паласавалi ўжо неба i ўдоўж i ўпоперак яны нагадвалi i белыя шаблi i блакiтныя стрэлы i зiгзагi i дугi (Хадк.). 15. Усюды i ў лесе i на балоце i

на беразе ракі ідзе жыццё напружанае суровае і таямнічае але багатае і цікавае для тых, хто навучыцца разумець яго сляды («Звязда»). 16. Апошні раз расступіўся лес, і перад вачамі настаўніка раскрылася шырокая круглая паляна, вясёлая і прыветная (К-с).

9. Спісаць, падкрэсліць аднародныя члены сказа прамой лініяй, а члены сказа, якія адносяцца да агульнага для іх слова, але не з'яўляюцца аднароднымі, – хвалістай. Раствлумачыць, чаму ў адным выпадку аднолькавыя члены сказа аднародныя, а ў другім – неаднародныя. Паставіць знакі прыпынку.

1. Мужчыны кідалі работу касьбу над рэчкай за кустамі і беглі шыбка каб часамі на лес дзе пчолкі не зляцелі. (К-с). 2. Кветак ніхто не рваў. Збіралі толькі добрае шчаўе і заечую капусту ды яшчэ смаржкі светла-карычневых грыбы (Асіп.). 3. Над маўклівым млынам над аціхлай вадой над стрэхамі лазовіцкіх хат пад дрэвамі кустамі і лугамі абапал Быстранкі над усім узвышалася ціхае зорнае неба а на ўсходзе над градою ўзгоркаў пакрытых пералескамі няпоўны месяц стаяў маўкліва і абыякава (Б.) 4. Уцёк не ўцёк а пабегчы можна (Пр.). 5. Пад адным з трох маладых раскідзістых дубкоў яшчэ голых без лісця што выступілі амаль на сярэдзіну палянкі стаяў як бы збіты стол на козлах (І.М.). 6. Неспакойна шуміць вецер над лесам надрыўна галосіць на апусцелым полі гудзе-вые ў голым вецці дзікіх груш і вярбін параскіданых сям-там на пажоўклых узмежках (К-с). 7. Часам лёгкі мітуслівы ветрык лашчыцца да стрэх (Маш.). 8. Наабапал дарогі ў фальварак амаль ад самага лесу цягнуліся густыя старасвецкія ліпавыя прысады (К-с). 9. Усе дзяліліся свежымі ўражаннямі, усе апавядалі адзін аднаму пра новыя цікавыя падзеі (Зарэц.). 10. Займаўся лагодны зусім не па-восеньску цёплы ранак (В.Б.). 11. На пчолкі вельмі шанцавала. Гул іх стаяў і ўдзень і ўночы (К-с). 12. Падае падае лісце жоўтае лісце бяроз (Маш.). 13. То там то сям паміж зялёных сакавітых галін доўгімі кудламі звисалі пасмы сівога моху (К-с). 14. Зорны сіні плашч адзеў на плечы і спакойна на сады ідзе беларускі цёплы добры вечар... (К.Б.). 15. Ужо добра сцямнела а снежавыя крупінкі ўсё сыпаліся і сыпаліся з хмарнага нізкага неба (В.Б.).

10. Выпісаць спачатку сказы з аднароднымі азначэннямі, потым – з неаднароднымі азначэннямі; падкрэсліць азначэнні і растлумачыць умовы іх аднароднасці. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. 1. На лясы апускаўся ранні зімовы змрок. Сыпаўся лёгкі пушысты густы і спорны снег (Чарн.). 2. Настаўнік з цікавасцю назіраў за палешуком. Яму падабалася паляшущая вопратка дзядзькі чорная выцвіўшая суконная світка, пашытая да стану, шырокі ў чырвоныя палоскі даматканы пояс і шапка-кучомка свайго вырабу (К-с). 3. Невялікі драўляны будынак гідрастанцыі ярка свяціўся сваімі шырокімі вокнамі (Шам.). 4. І заціхла ў полі на шырокім прыволлі праца дружных вясёлых брыгад (Р.). 5. Высокія тонкія бярозы мяшаліся з шэрымі стваламі хвоі і прыдавалі характар маркоты і засмучэння ўсяму малюнку (К-с). 6. На бляклым небасхіле ўдалечыні ўжо запалілася і ціха гарэла адзінокая самотная зорка (В.Б.). 7. Сонца хавалася за дрэвамі. Яно прабівалася праз галлё сосен кідаючы негарачыя чырванаватыя, як звычайна перад вечарам, прамені на гонкія бронзавыя ствалы на траву (І.М.). 8. Данік убачыў свае савецкія самалёты з такімі роднымі чырвонымі зоркамі на крылах (Шам.). 9. На кароткім тоўстым абрубку сядзіць грамозны шырокі чалавек з грознымі і жорсткімі вусамі з буйным рэзкім тварам (К-с). 10. Па грэблі шырокай трымайце кірунак да новых нядаўна збудованых

хат (Хвед.). 11. У кароўніку прыцішаны шумок. Так смачна жуюць зялёную жытнюю кошанку толькі што прыгнаныя з пашы адна у адну сівыя каровы, якіх называюць кастрамічкамі (Пестр.). 12. Дробныя белыя хмаркі высцілалі яму [месяцу] дарожку сваімі лёгкімі празрыстымі тканямі і расступаліся перад ім, скупануўшы ў яго бляску свае танкарунныя кудры (К-с).

II. 1. Здалёк віднеецца квадрат густой зялёнай руні (Бач.). 2. Цяжкія алавяныя хмары завалаклі далягляд і сеюць-сеюць, як на частае сіта, дробны асенні дождж (Саб.). 3. Здавалася тады, што стары пануры лес наўмысля развесіў тонкую празрыстую покрыўку сатканую сонцам і зямлёю з тысячы тысяч маладых кволых бледна-зялёных лісточкаў бярэзін і кустоў, росшых на ўскрайку лесу, каб упрыгожыць сябе гэтымі дарамі вясны і прыкрыць сваю панурасць (К-с). 4. У шэрай начной цемні, мільгаючы, сыпаў рэдкі дробненькі сняжок (В.Б.). 5. Песня рвецца і ліецца на раздолны вольны свет (Багд.). 6. Ён [Андрэй] падняўся са свае пахучай пасцелі на мяккім сене борздзенька адзеўся і падаўся на Нёман, каб у свежай чыстай празрыстай вадзе сагнаць сляды стомленасці пасля маласоннай начы (К-с). 7. Ля самага мора у засені густой паўднёвай зеляніны хаваюцца светлыя маленькія домікі (Хомч.). 8. Яна ўяўляла другое сапраўднае жыццё ў лесе, і ёй вельмі хацелася быць разам з гэтымі людзьмі (Шам.). 9. Вецер хутка гнаў цёмна-сінія дымныя хмары, засцілаючы імі ватныя клубістыя воблакі, што яшчэ нядаўна былі на небе (І.М.). 10. На высокай горцы стаяў прыземісты добра адбудаваны з замахам на хараво вятрак, адзінокі і нібы забыты (К-с).

11. Выпісаць спачатку сказы з пабочнымі словамі, спалучэннямі слоў і сказамі, потым – з устаўнымі. Вызначыць (вусна) розніцу паміж пабочнымі і ўстаўнымі сказамі. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Шумнаю гаманліваю грамадою а было тут чалавек пятнаццаць накіраваліся яны ў бок возера на дарогу што вяла ў Мікуцічы (К-с). 2. Але варта было падумаць пра начлег бо параход на Гомель як казалі яму будзе толькі раніцай (Шам.). 3. Хутарскою дарогаю нам трэба было выбрацца на гасцінец. Дарогі уласна кажучы не было была замеценыя... чыстапалосіца (Б.). 4. Плылі ў вясновую сіль за акно мяккія акорды уздыхала мора і можа заслухаўшыся гэтай музыкай вясны і надзей не падавалі свайго голасу гарматы (І.Н.). 5. Хоць дзядзька наш не паляўнічы ды меў ахвоту і да дзічы. І часам праўда вельмі рэдка я сам у гэтым буду сведка у лес надумае пайсці зайцоў крыху там патрасці зайцоў жа там было багата (К-с). 6. Некалькі грузавікоў замітусіліся на ўзбярэжжы відаць спадзеючыся праскочыць якім-небудзь бродам (Лыньк.). 7. Андрэй Церахаў так звалі пасажыра што сядзеў на заднім сядзенні не прасіў а проста такі маліў шафёра-таксіста: «Мілы чалавек уключайце трэцюю прашу як хутчэй» (ЛіМ). 8. І ў гэты час зусім нечакана як з неба спаў прыкаціў нарэшце дзядуля з Сібіры (Гар.). 9. Лясны жаваранак прылятае сюды начаваць і пэўна гэта каменю пье ён такія прыгожыя песні што душа замлявае (К-с). 10. На добры лад ёй ужо зусім не след было працаваць а яна такі ўсюды трапляла (Б.). 11. І каля століка пустога там не было цяпер нікога апроч бутэ-лечкі чарніла з шырокім донечкам без рыла сябры спыніліся маўкліва (К-с). 12. Як ужо выехалі на сярэдзіну Дняпра у вадзе холадна і чыста адбілася яснасць празрыстай восені Лясніцкі раптам успомніў пра тую дзіўную казку якую некалі расказваў яму дзед на пароме (Зарэц.). 13. Міхал навошта ўжо таіцца любіў-такі павесяліцца (К-с). 14. Мінут праз пяць Лялькевіч убачыў як з брамы дома насупраць дом стаяў у глыбіні двара

за парканам вокны яго былі закрыты высокім кустам бэзу і шыпшыны выйшаў Булатаў (Шам.). 15. Кожны расказваў сваё на яго погляд самае цікавае і незвычайнае (Пальч.). 16. Між тым на беразе сабралася некалькі соень параненых салдат («Звязда»). 17. Ну думаю тут можна як той казаў і галавой за праўду налажыць (Б.). 18. «Не такі ты аказваецца прасцячок якім я ўяўляў цябе дагэтуль», – падумаў тады пра Болеса (Гар.). 19. «Відаць дадому так спяшаецца а маці недзе чакае не дачакаецца», – з дакорам сказала старая (Шам.). 20. Я ведаю ён круціў мяне за вуха не за адламанае грабільна не такая гэта ўжо вялікая бяда ў гаспадарцы а за тое што хацеў яму зманіць (Пальч.). 21. Але як на тую бяду трамвай дзесьці доўга затрымаўся (Я.М.). 22. Хлопцы прыпыніліся ў лясным гушчары на паўдарозе да Раднікаў прыпыніліся і прысеўшы пад елкай хай хоць трохку адпачнуць ногі пасля трохкіламетровай хады пачалі згортваць цыгаркі (Тк.). 23. З пушчы гэтай вядома з лесніковага дома ёсць дарогі ў паселішчы твая (А.К.).

12. Складзі ці выпісаць з мастацкіх твораў сказы, у якіх словы *нарэшыце, напэўна, сапраўды, канечне, відаць, аднак, можа з'яўляюцца* пабочнымі, і сказы, у якіх гэтыя словы не выконваюць функцыі пабочных. Раствлумачыць розніцу ў сэнсавай нагрузцы гэтых слоў і ў вымаўленні іх пры чытанні ў сказах.

13. Выпісаць з мастацкіх твораў некалькі сказаў з пабочнымі і ўстаўнымі словамі, спалучэннямі слоў і сказамі, падкрэсліць гэтыя словы, спалучэнні і сказы, растлумачыць іх значэнне і ўжыванне пры іх знакаў прыпынку.

14. Прачытаць сказы, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначыць звароткі і даць ім поўную характарыстыку (спосаб выражэння, месца ў сказе, структура, сродкі, якія паказваюць на сувязь са сказам). Раствлумачыць ужыванне знакаў прыпынку пры зваротках.

1. Мы шчасце збудаваці, цвіці, мой родны край! (Маш.). 2. Радзіма, голас твой мяне спяваць вучыў, і ты мне аддала ад родных слоў ключы (Я.П.). 3. Краіна мая! Ты прайшла праз агонь, праз буры, руіны... (Гл.). 4. Разгарні ты, люд рабочы, сілу, волю ва ўсю шыр (К-с). 5. Ой, лясы-бары ды лугі-разлогі! Цераз вас ідуць пуцінкі-дарогі (Багд.). 6. Эх ты, жыццё, жыццё людское! Няма табе, няма спакою (К-с). 7. О Радзіма, табою напоўнена сэрца да краю (Панч.). 8. Зазвіні ты, песня, звонка ад мяжы і да мяжы, па-над роднаю старонкай перамогай задрывы (Маш.). 9. «Панас!» – вырваўся нямы крык з грудзей старога, і ён кінуўся да нерухлівай постаці свайго сына (К-с). 10. Сонца, сонца! З мірнаю зарою ты вярніся ў стэп з начных дарог (Вял.). 11. «Адзе ж, голубе, след гэтай дзічы?» – запытаў дзед Талаш (К-с). 12. І дзень у дзень для вас, сябры, бывалыя салдаты ў полі водзяць трактары, у сёлах ставяць хаты (Гл.). 13. Край ты, край наш дзівосны, дарагая Радзіма! Без тваіх ясных вёснаў жыць нідзе б не змаглі мы (Кір.). 14. Што ты маеш да маіх вачэй, Мартын? (К-с). 15. Прачнулася сэрца, не спіцца, выходжу на ганак: дзень добры, жыццё маладое і сонечны ранак! (Я.П.). 16. Ой, вёска, вёска пры гасцінцы! Пад ціхі гоман вербалоз яшчэ з гадоў свайго дзяцінства я пакахаў цябе да слёз! (Т.).

6. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ

6.1 Адасобленыя члены сказа

1. Адзначце правільнае: Адасабленне – гэта...

- а) сэнсавае выдзяленне пэўнага даданага члена сказа;
- б) інтанацыйнае выдзяленне даданага членаў у структуры сказа;
- в) сэнсавае і інтанацыйнае выдзяленне асобных членаў сказа як носьбітаў дадатковага зместу;
- г) інтанацыйнае выдзяленне членаў сказа з мэтай надання ім большай самастойнасці;
- д) удакладненне зместу асобных слоў ці словазлучэнняў у сказе шляхам параўнання.

2. Адзначце правільнае: Адасобленыя члены сказа, у адрозненне ад неадасобленых...

- а) нясуць дадатковую сэнсавую нагрузку;
- б) не нясуць дадатковай сэнсавай нагрукі;
- в) у вуснай мове не вызначаюцца своеасаблівай інтанацыяй і лагічным націскам;
- г) у некаторых выпадках збліжаюцца з прэдыкатыўнымі адзінкамі;
- д) утвараюць словазлучэнні са словамі, да якіх адносяцца.

3. Адзначце ўмовы (сродкі, спосабы), якія спрыяюць адасабленню членаў сказа:

- а) парадак слоў (інверсія);
- б) ступень развітасці члена сказа;
- в) наўмысны адрыв ад паяснёнага слова;
- г) адсутнасць дадатковай сэнсавай нагрукі;
- д) характар паяснёнага слова.

4. Адзначце правільнае: Адметнасць паўпрэдыкатыўных адасобленых членаў сказа выяўляецца ў тым, што яны...

- а) утрымліваюць дадатковае паведамленне;
- б) удакладняюць ці паясняюць значэнні папярэдніх членаў сказа;
- в) суадносяцца з даданымі часткамі складаных сказаў ці з самастойнымі прастымі сказамі;
- г) могуць быць толькі даданымі членамі сказа;
- д) могуць быць і галоўнымі, і даданымі членамі сказа.

5. Адзначце правільнае: Дапасаваныя развітыя азначэнні адасабляюцца...

- а) заўсёды, калі выражаны дзеепрыметнымі зваротамі;
- б) калі адносяцца да асабовага займенніка;
- в) у прэпазіцыі да паяснёнага слова, калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне (прычыны, уступкі, умовы і інш.);
- г) у прэпазіцыі да паяснёнага слова пры адсутнасці дадатковага акалічнаснага значэння;

д) пасля паяснёнага слова.

6. Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя дапасаваныя азначэнні трэба адасобіць:

а) *Атуленае садамі і прысадамі* яно [мястэчка] уяўляецца зялёным востравам сярод залацістага збожжавага разліву. (І. Н.)

б) *Пыльная, пабітая на калдобіны* вуліца ў гэтым месцы як бы разгаліноўваецца. (І.Н.)

в) Ваенны час *поўны неспакою і неспадзёвак* прымушаў іх трымаць вуха востра. (К-с)

г) Весялей зірнулі на свет *вызваленыя ад холаду* дрэвы. (К-с)

д) *Увесь насцярожаны* Хведар памалу ішоў цераз знаёмы да кожнага дрэўца лес. (В.Б.)

7. Адзначце сказы, дзе на месцы пропуску трэба ставіць коску:

а) З самай раніцы сеяўся шэры дождж_ надакучлівы і дробненькі, як камарыны піск. (Дайн.)

б) Абцяжараныя дажджавой вадой_ галіны дрэў цяжка нахіліліся да зямлі. (Дайн.)

в) Настаў дзянёк_ даўно чаканы. (К-с)

г) На дне пясочак_ жоўты, чысты, вадю згладжаны, зярністы. (К-с)

д) Малады рыбак Ясюня паказаў мне_ злоўленага ім вялікага шчупака. (В.В.)

8. Адзначце правільнае: Недапасаваныя азначэнні адасабляюцца, калі...

а) адносяцца да асабовага займенніка;

б) утвараюць рад аднародных членаў з адасобленымі дапасаванымі азначэннямі;

в) адносяцца да ўласнага назоўніка;

г) адносяцца да назвы асобы і абазначаюць дадатковае паведамленне;

д) адносяцца да агульнага назоўніка і па сэнсе цесна звязаны з ім.

9. Адзначце сказ з пунктуацыйнай памылкай:

а) Далікатны, тактоўны, з прыязнай усмешкай, ён увайшоў, як аказалася, не без прычыны. (Б.)

б) Без шапкі, у адной гімнасцёрцы, Васіль з усяе сілы працаваў вёсламі. (Шам.)

в) І тут Сцёпку прыйшла ў галаву смелая думка – прыстроіцца як-небудзь на поездзе і махнуць машынай! (К-с)

г) Стары, з вузкім пергаментным абліччам і сівымі, амаль да самых плячэй валасамі, у шэрай хламідзе, сядзеў на тапчане, закрыўшыся па пояс дзяружкаю і кажухом. (Коўт.)

д) У кароценькай ружовай сукенцы, з белым капронавым бантам на ўсю галаву, з гарэзлівымі чорнымі вочкамі Аленка страчае мяне цудоўнай заявай: «Я пайду да вас!». (А.В.)

10. Адзначце сказы, у якіх прыметнікі і дзеепрыметнікі не з'яўляюцца азначэннямі, а ўключаюцца ў склад выказніка:

а) Тут спрэс жылі знаёмыя людзі – старыя і маладзейшыя, працавітыя і не вельмі, добрыя, злыя, абыхавыя – яго колішнія аднавяскоўцы. (В.Б.)

- б) Тут хвалі светлы, срэбралітны, а беражкі – ну, аксамітны... (К-с)
- в) Жонка кладзе кампрэсы, ходзіць замаркочаная, сумная, як цень. (І.Н.)
- г) Усюды ляжаў снег, мяккі і белы. (Карам.)
- д) Апейка ведаў, адкуль гэта недавер’е, заскарузлае, учэпістае, як балотнае карэнне. (І.М.)

11. Адзначце пункт правіла, у адпаведнасці з якім адасабляецца прыдатак у сказе: Мясцовы майстар-ювелір Лазар Богша зрабіў для Ефрасінні свой славуты крыж – неацэнны помнік старажытнабеларускага ўжыткавага мастацтва. (У.А.)

- а) прыдатак адносіцца да ўласнага назоўніка і стаіць пасля яго;
- б) прыдатак адносіцца да займенніка;
- в) прыдатак стаіць перад паяснёным словам і мае адценне акалічнаснага значэння (прычыны, умовы, уступкі);
- г) развіты прыдатак адносіцца да агульнага назоўніка і стаіць пасля яго;
- д) у ролі адасобленага прыдатка выступае ўласны назоўнік, які мае ўдакладняльны характар і стаіць пасля агульнага назоўніка.

12. Адзначце сказы, у якіх трэба адасобіць прыдатак:

- а) У сваіх літаратурных творах Фёдар Янкоўскі выступае найперш як лінгвіст, які тонка і глыбока разумее сутнасць і адценні роднага слова. (Ш.)
- б) Як фельчар Шабовіч добра разумеў, што большасць гэтых людзей атрымае крупознае запаленне лёгкіх. (Шам.)
- в) Ігнат Дуброўскі паўстае тут як удумлівы і разважлівы вучоны-аграрнік і разам з тым як прыроджаны апавядальнік. (Ю.)
- г) Асаблівая каштоўнасць Бібліі як выдатнага помніка сусветнай літаратуры ні ў кога не выклікае сумнення. (Ю.Л.)
- д) Сцяпана як смелага салдата часта пасылалі ў разведку. (В.Б.)

13. Адзначце, чым могуць быць выражаны адасобленыя акалічнасці:

- а) адзіночнымі дзеепрыслоўямі;
- б) дзеепрыслоўнымі зваротамі;
- в) прыназоўнікава-склонавымі формамі;
- г) дзеясловамі;
- д) прыслоўямі.

14. Адзначце сказы, у якіх ёсць дзеепрыслоўныя звароты са значэннем спосабу дзеяння, часу або прычыны:

- а) Бабка Наста не спала, гаруючы аб Панасе і аб дзеду Талашу. (К-с)
- б) Полымя выраўнялася, выцягнуўшыся доўгім языком угору. (Ф.Ш.)
- в) Не пакарміўшы каня, многа не наарэш. (Пр.)
- г) Падняўшыся па мокрым асфальце на ўзгорак, Зыбін, нарэшце, убачыў у сасняку наперадзе цьмяныя, шэрыя абрысы камяніц. (І.М.)
- д) Ён зайшоў у хату, намерваючыся ціха ўзяць кошык. (Дан.)

15. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску ставіцца коска:

а) Гэтая яго затрымка пачала прыкметна трывожыць сяржанта, які_ стоячы на дне раўка і засунуўшы рукі ў кішэні старога шыняля_ усё пазіраў на абрыў. (В.Б.)

б) Садзілася [сонца] на хвалі велізарным чырвоным кругам, а_ сутыкнуўшыся з вадою, увачавідкі змяніла форму. (Кул.)

в) Яны павярнулі між соснаў управа і_ не выходзячы на ўзлесак, накіраваліся да чыгункі. (В.Б.)

г) Ён не гаварыў, а_ махаючы кулакамі, крычаў. (Пестр.)

д) Насустрач гасцям кінуўся сабака і ажно захліпаўся ад лютасці, баючыся_ аднак, набліжацца. (Шам.)

16. Адзначце сказы з пунктуацыйнай памылкай:

а) Раз-пораз стукалі, падаючы, спілаваныя дрэвы. (Гал.)

б) Сяргей ішоў не спяшаючыся. (Стр.)

в) І нечакана над самай галавою раскалоўся гром, затрашчала ломячыся дрэва. (Адамч.)

г) Радасці ў мяне вялікай не было і, ажаніўшыся. (Пташ.)

д) Азевіч прайшоў колькі крокаў у адзін бок, пасля засумняваўшыся спыніўся, павярнуў назад. (В.Б.)

17. Адзначце сказы, у якіх адасабленне выдзеленых акалічнасцей не мае абавязковага характару (залежыць ад месца акалічнасці ў адносінах да выказніка, наяўнасці дадатковай сэнсавай нагрукі і інш.):

а) *Дваццаць восьмага ліпеня*, у выніку абыходнага манеўра і баявой атакі, войскі Першага Беларускага фронту авалодалі Брэстам. (Кар.)

б) Чалавек быў няголены, і гэта надавала яму пажылы выгляд, *насуперак маладому позірку вачэй*. (І.М.)

в) Праўда, вочы яго, *нягледзячы на смех*, былі насцярожаныя. (Казьк.)

г) Як лёг [Ягор], дык, мусіць, і заснуў – *адразу і глыбока*. (В.Б.)

д) Бабка Маланка, *не зважаючы на свае семдзесят*, была ў руху, у клопатах, уся ў заўтрашнім дні. (Сіп.)

18. Адзначце сказ, у якім няма ўдакладняльна-паясняльных адасобленых членаў сказа:

а) Разведчыкі ідуць ланцужком, адзін за адным. (І.Н.)

б) Дарогу зусім занясло, ехалі не па шляху, паміж прысадзі, а збоку, па полі, дзе снегу было менш. (Шам.)

в) За апошняй фурманкай, з натугай выцягваючы ногі з гразі, неахвотна плялася рудая, у шэрых плямах, кароўка. (І.М.)

г) Сцепаніда заповоліла хаду, гатовая спыніцца, але не спынілася. (В.Б.)

д) Мабыць, гэта было самае небяспечнае – цяпельца. (В.Б.)

19. Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя канструкцыі паказваюць на выключэнне прадмета з групы іншых:

а) Прыродзе, *акрамя чалавека*, ніхто і нішто не супярэчыць. (Казьк.)

б) Напэўна, усё астатняе належала тут мінуламу, скоранаму тленам і небыццём. Усё, *апроч непадуладнай часу, цярплівай і негаваркоў чалавечай памяці.* (В.Б.)

в) Каменныя царкоўныя пабудовы XII ст., *апрача Полацка, існавалі і ў Віцебску, Наваградку, Тураве, Ваўкавыску, Гародні.* (Шт.)

г) У гэтых кнігах самае мажлівае было адзначана, бо ўсе яны, *акрамя дзвюх,* былі рукапісныя копіі. (Каратк.)

д) Яны нейкі час нічога не бачылі ля сябе, *апроч цьмянага снежнага поля.* (В.Б.)

20. Адзначце сказ, у якім адасоблены член сказа не з'яўляецца далучальным:

а) Імя Рагвалод... пашырана ў іншых славянскіх народаў, у прыватнасці ў чэхаў. (Ер.)

б) У беларускіх лясах гняздзіцца жаўна, або чорны дзяцел. (В.В.)

в) Два мільёны тутэйшых людзей, пераважна сялян, было сарвана ваеннай віхурай з родных мясцін. (Л.)

г) На твары яго адбіўся выраз тугі, нават болю. (В.Б.)

д) Гарадзілаў, канечне ж, адчуваў сваю адказнасць за групу як камісар, асабліва пасля гібелі Віткоўскага. (В.Б.)

6.2 Аднародныя члены сказа

1. Адзначце правільнае: Аднародныя члены сказа – гэта...

а) члены сказа, выдзеленыя сэнсава і інтанацыйна з мэтай надаць ім пэўную сінтаксічную самастойнасць;

б) члены сказа з аднолькавай сінтаксічнай функцыяй, якія адносяцца да таго самага слова ў сказе, адказваюць на аднолькавыя пытанні, характарызуюцца інтанацыйнай пералічэння ці супастаўлення;

в) граматычна не звязаныя са сказам словы, якія выражаюць адносіны гаворачай асобы да выказанай думкі;

г) словы, інтанацыйна адасобленыя ад асноўнай структуры сказа, якія ўносяць у сказ дадатковыя заўвагі, удакладненні, папраўкі;

д) граматычныя класы слоў, якія характарызуюцца адзіным абагульненым значэннем, агульнасцю граматычных катэгорый і словазмянення, агульнай функцыяй у сказе.

2. Адзначце правільнае: Паміж аднароднымі членамі сказа ўстанаўліваюцца адносіны...

а) пасесійныя;

г) размеркавальныя;

б) спалучальныя;

д) супастаўляльныя.

в) тэмпаральныя;

3. Адзначце правільнае: Аднародныя члены сказа звязваюцца злучнікамі...

а) мэтавымі;

г) спалучальнымі;

б) пералічальнымі;

д) падпарадкавальнымі.

в) супастаўляльнымі;

9. Адзначце сказы з аднароднымі выказнікамі:

- а) Былі часы, калі слава пра багацце і магутнасць горада лунала-шырылася далёка ў свеце. (Хадк.)
- б) Алень быў зусім свойскі, ані не баяўся людзей. (Сач.)
- в) Галасы чыстыя, маладыя, глыбокія. (Луж.)
- г) Адразу за вёскаю цягнуўся і цягнуўся па абодва бакі дарогі на некалькі кіламетраў сад. (Сач.)
- д) Мы пачалі рыхтавацца есці. (Гур.)

10. Адзначце сказы з аднароднымі акалічнасцямі:

- а) І днямі і начаі ўсё стыла на роўнай шкляной халадэчы. (І.М.)
- б) Шаша вяла ў Крашчанскія лясы, пад Камена, да былой пагранічнай заставы. (Пташ.)
- в) Восенню, зімою і раннай вясною ў хваёвых барах, у ельніках, у старых алешніках і дубровах мы часта бачым адзінокіх стракатых дзятлаў. (Бяс.)
- г) І тут жа нейкая сіла пацягнула яго ўніз, а пасля ўверх. (П.)
- д) У ім [Янку Брылю] таленавіта, шчасліва, зайздросна спалучаюцца актыўная, яркая чалавечая асоба і выдатны пісьменнік. (Стр.)

11. Адзначце правільны варыянт пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказе Анатоля Кудраўца:

- а) Тоўстыя чорныя з нізкімі навіслымі галінамі ліпы раслі ўсюды: і ў дварах, за высокім частаколам, і проста на вуліцы.
- б) Тоўстыя, чорныя, з нізкімі навіслымі галінамі ліпы раслі ўсюды: і ў дварах, за высокім частаколам, і проста на вуліцы.
- в) Тоўстыя чорныя, з нізкімі навіслымі галінамі ліпы раслі ўсюды: і ў дварах, за высокім частаколам, і проста на вуліцы.
- г) Тоўстыя, чорныя, з нізкімі навіслымі галінамі ліпы раслі ўсюды, і ў дварах, за высокім частаколам, і проста на вуліцы.
- д) Тоўстыя, чорныя, з нізкімі навіслымі галінамі, ліпы раслі ўсюды: і ў дварах за высокім частаколам і проста на вуліцы.

12. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць працяжнік:

- а) Вялікая паэтычная сіла твора, народнасць яго зместу і тых паэтычных сродкаў, пры дапамозе якіх створаны яркія выпуклыя вобразы, усё гэта абумовіла сабою доўгае жыццё «Слова». (Шкр.)
- б) Засценак Акінчыцы, хутар Ласток, сядзіба Альбуць, урочышча Смалярня, вёска Мікалаеўшчына – гэтыя змалку любыя яго слыху назвы гучалі і бачыліся яму ўсё жыццё. (Віт.)
- в) Будынак, парк і агароджа – было ўсё слаўна і прыгожа. (К-с)
- г) Усё было ахутана асеннім змрокам. (Гал.)
- д) Вецер усё мацнеў, і хутка ўсё: неба, і дарога, і чэзлыя балотныя хмызнякі – патанула ў снежнай завірусе. (К-с)

13. Адзначце сказы з аднароднымі дзейнікамі:

- а) Даволі доўгі час мне думалася, што Цішка Гартны і Змітрок Жылуновіч – два чалавекі. (Скр.)
- б) Дарогі, дарогі, дарогі... (Сіп.)
- в) Удар, яшчэ ўдар. (І.М.)
- г) З маленькіх крынічак пачынаюцца Прыпяць і Ясельда, Сож і Бярэзіна. (В.Ш.)
- д) Хвалі, вялізныя, варухлівыя горы, рушаць адна за адной да берага. (І.М.)

14. Адзначце сказы з некалькімі радамі аднародных членаў:

- а) Утраіх паселі вакол кучы баравікоў і ў тры нажы пачалі харашыць іх, адрэзваць карэньчыкі ад шапак і ўкладваць шчыльней у свае кошыкі. (М.Л.)
- б) Наперадзе цэлы суботні вечар, такой сенакоснай парой цёплы, цёмны, з трывожным шапаценнем лісця і мяккім сакатаннем, з напружаным чаканнем чагосьці вялікага і незвычайнага. (Кудр.)
- в) Спявалі і гаманілі шпакі, берасцянкі, ластаўкі. (Б.)
- г) Мы спыніліся на паляначцы, поўнай нейкага зацішнага, паэтычнага характава. (Скр.)
- д) Тварыць, мысліць – гэта быў сродак перамагчы хваробу, самога сябе. (М.В.)

15. Адзначце сказы з моўнымі памылкамі:

- а) Бацькі, сястра Волька і я стаім на ганку. (Пальч.)
- б) Ужо некалькі пакаленняў людзей, успамінаючы сваё маленства і жыццё, не абмінаюць добрым словам пісьменніка, які адкрыў ім сваімі кнігамі цэлы свет. («Народная газета»)
- в) Цяжка было дастаць андаракі і гарсэцікі для дзяўчат, нагавіцы і верхнюю вопратку для хлопцаў. (Мядз.)
- г) Маладыя выкладчыкі мовы і літаратуры распытвалі ў аўтара «Людзей на балодце» пра лёс Ганны і Васіля, Яўхіма і Міканора, пра Глушакоў і Апейку. (Грах.)
- д) Падзеі Вялікага Кастрычніка, героіка вайны, выхаванне новага чалавека – вось тэмы, якія хвалявалі паэтаў і пісьменнікаў і вырашаліся імі ярка, з майстэрствам. («Звязда»)

МОДУЛЬ 4 «АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ. НЯПОЎНЫЯ СКАЗЫ»

1. СХЕМА БЛОК-СІСТЭМЫ Вывучэння матэрыялу

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Віды аднасастаўных сказаў.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
2.	Няпоўныя сказы. Тыпы няпоўных сказаў.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
3.	Дзеяслоўныя і іменныя аднасастаўныя сказы. Няпоўныя сказы.	Паглыбленне і сістэматызацыя ведаў, папярэдні кантроль	Практыкум	2

2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

2.1 Лінгвістычны статус аднасастаўных сказаў. Адрозненне аднасастаўных і няпоўных сказаў.

У пачатку XX ст. у беларускай лінгвістыцы не вылучаліся сказы аднасастаўныя, бо разглядаліся яны, як правіла, у межах няпоўных двухсастаўных, паколькі да няпоўных адносіліся сказы, у якіх няма дзейніка і выказніка, але яны мяркуюцца. Але ўжо бліжэй да сярэдзіны стагоддзя нароўні са сказамі двухсастаўнымі, што маюць абодва галоўныя члены, сталі адрозніваць і сказы толькі з адным галоўным членам – аднасастаўныя. Размежаванне паняццяў двухсастаўныя / аднасастаўныя сказы было праведзена А. Шахматавым у кнізе «Синтаксис русского языка» (1925). З яго канцэпцыі вынікала, што аднасастаўныя сказы – гэта асобныя канструкцыі, прэдкатыўную аснову якіх утварае адзін галоўны член, падобны ці да выказніка, ці да дзейніка двухсастаўнага сказа. «Аднасастаўныя сказы з’яўляюцца па сваёй структуры сказамі зусім закончанымі, што не патрабуюць папаўнення адсутнага члена. Гэтым яны адрозніваюцца ад няпоўных сказаў з прапушчаным дзейнікам або выказнікам» (С. Рысіна).

Разам з тым і на сённяшні дзень лінгвісты не маюць адзінага погляду на тэрміналагізацыю самога прэдкатыўнага цэнтра аднасастаўных сказаў.

У беларускай сінтаксічнай навуцы выразна акрэсліліся дзве пазіцыі ў да-чынненні да сінтаксічнай характарыстыкі граматычнай асновы такіх сказаў.

Згодна з адной з іх, прэдыкатыўная аснова аднасастаўных сказаў, ус-лед за А. Шахматавым, тэрміналагізуецца як *галоўны член*, бо ён адзін ар-ганізуе прэдыкатыўную аснову сказа, не прыстасоўваючы сваю форму ні да якога члена сказа, хаця і прыпадабняецца фармальна да дзейніка ці вы-казніка. «Аднак паводле значэння галоўны член аднасастаўнага сказа не мо-жа быць атаясамлены ні з дзейнікам, ні з выказнікам двухсастаўнага сказа: ён абазначае незалежную адзнаку ці сцвярджае наяўнасць прадмета, але не выражае адносінаў прадмета і адзнакі, як дзейнік і выказнік двухсастаўнага сказа» (Бурак, 1987). Больш таго, некаторымі лінгвістамі катэгарычна за-значаецца, што, «характарызуючы структуру дзеяслоўных аднасастаўных ска-заў, трэба карыстацца тэрмінам *галоўны член* (аднасастаўнага сказа)», «на-зываць такі член *выказнікам* няправільна» (Бандарэнка, 1986).

Процілеглую пазіцыю абгрунтавала рускі мовазнавец Е. Галкіна-Фе-дарук, якая ў многім дапоўніла і пашырыла вучэнне Шахматава пра адна-састаўныя сказы. «Зыходзячы з таго, што дзейнік і выказнік з'яўляюцца цэнтрамі, якія арганізуюць сказ, то неабходна і канструкцыі з адным галоў-ным членам аналізаваць у адпаведнасці з гэтымі цэнтрамі-арганізатарамі» (Галкіна-Федарук, 1959). Акрамя таго, у апошні час выказнік разглядаецца як член сказа, што азначае не прымету дзейніка, а прэдыкатыўную прыме-ту прадмета маўлення, якая можа быць і не названая ў дзейніку, што тэарэ-тычна апраўдвае выкарыстанне тэрміна *выказнік* (Бабайцава 1988). Гэтага пункту гледжання трымаюцца ў беларускай-сінтаксічнай навуцы М. Яўне-віч, П. Сцяцко, В. Абабурка, Л. Антанюк і інш. лінгвісты, таму аднасастаў-ныя сказы імі падзяляюцца на дзве групы – дзейнікавыя і выказнікавыя.

Нярэдка навукоўцы карыстаюцца абодвума тэрмінамі як сінаніміч-нымі паняццямі дзеля таго, каб пазбегнуць тэрміналагічнага разрыву ў кур-се вышэйшай школы і ў школьнай практыцы.

Спецыфіка аднасастаўных сказаў з пункту гледжання іх фармальнай арганізацыі ў тым, што: 1) гэта асобны семантыка-структурны тып проста-га сказа, які арганізуецца на аснове адзінага галоўнага члена; 2) адсутнасць другога галоўнага члена – не паказчык яго структурнай непаўнаты; 3) калі ў двухсастаўных сказах прэдыкатыўныя адносіны выражаюцца аналітыч-на, праз адносіны дзейніка і выказніка, то галоўны член займае абсалютна незалежную пазіцыю і прэдыкатыўнасць выражаецца праз пазіцыю аднаго члена сказа – сінтэтычна.

Аднасастаўныя сказы варта размяжоўваць з няпоўнымі.

2.2 Няпоўныя сказы. Тыпы няпоўных сказаў.

Няпоўнымі з'яўляюцца сказы з лексічна незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі, г.зн. «у якіх фармальна адсутнічае адзін або некалькі членаў сказа, што падказваюцца абставінамі размовы, кантэкстам ці ўласнымі лексіка-граматычнымі сродкамі сказа» (Лапаў, 1966).

Апушчаныя члены сказа лёгка ўзнаўляюцца з кантэксту, але ў большасці выпадкаў пастаноўка іх на свае пазіцыі ў структуры сказа парушае яго лаканічнасць і выразнасць, а ў некаторых выпадках выяўляе ненатуральнасць маўлення, напр.: *За тыдзень «Масквіч» застаяўся пад соснамі, застыў. **Не заводзіцца.*** (Б.) (у другім і трэцім сказах прапушчаны дзейнік).

Няпоўнымі лічацца сказы з пункту погляду іх структурнай арганізацыі пры супастаўленні з поўнымі мадэлямі; у сэнсе ж перадачы інфармацыі яны паўнаwartасныя, камунікацыйна дастатковыя адзінкі (калі абапіраюцца на кантэкст ці маўленчую сітуацыю), напр.: *За дуброваю на Панскім возеры жаласна енчылі **кнігаўкі. Лёталі і плакалі*** (Карам.); *«Адзін **ільготны, калі ласка**»* (у касе метро).

Апускацца могуць як даданыя, так і галоўныя члены ў двухсастаўных і аднасастаўных сказах. Самымі разнастайнымі паводле граматычнага складу з'яўляюцца няпоўныя сказы ў дыялагічнай мове, бо шмат якую вербальную інфармацыю дапаўняюць або замяняюць пазамоўныя фактары: міміка, жэсты, самі абставіны. Таму ў склад няпоўных сказаў уваходзяць толькі тыя кампаненты, якія падтрымліваюць і разгортваюць далейшае паведамленне, напр.: *«Куды, кума, едзеш?» – «За трыдзесяць зямель, у трыдзесятае царства». – «Чаго?» – «Там, кажучь, курэй і каршунны не дзяруць...» – «А бараны ў тым царстве ёсца?» – аблізнуўся воўк. – «Ды імі там хоць гаць гаці!»* (Казка).

У залежнасці ад сферы выкарыстання адрозніваюць дзве разнавіднасці няпоўных сказаў: кантэкстуальныя і сітуацыйныя, «паколькі кантэкст і сітуацыя абумоўліваюць непаўнату саставу сказа і разам з тым дапамагаюць зразумець гэтыя сказы, нягледзячы на пропуск тых ці іншых членаў» (Бандарэнка, 1986).

Кантэкстуальнымі называюцца няпоўныя сказы з неназванымі членамі сказа, якія згадваліся ўжо ў папярэднім кантэксте: *Шчодро **цвіў гэтай вясною сад. Спачатку вішні і грушы, потым – яблыні*** (І.М.) – апушчаныя выказнікі; *У нас цяпер **яблыкаў** няма куды дзяваць. Сыплюцца, гніюць. Свінням па кашы носім* (А.Ж.) – у 2-м сказе прапушчаны дзейнік, у 3-м – дапаўненне.

Сітуацыйнымі называюцца няпоўныя сказы з неназванымі членамі, якія падказваюцца акалічнасцямі ў пэўных абставінах, яны зразумелыя толькі з самой сітуацыі. У такіх сказах маўленчая сітуацыя кампенсуе пропуск, а форма наяўных членаў сказа ўказвае на граматычную сувязь з імі, напр.: «*На вакзал, калі ласка!*» – «*Не. У парк еду.*» – «*Калі ласка!*» – «*Сядайце.*» (А.Ж.); «*Ваш праязны!*» (у трамваі).

Пераходную групу паміж поўнымі і няпоўнымі сказамі займаюць **эліптычныя** сказы, у якіх адсутнічае дзеяслоў-выказнік, нахталт: *У канверце два лісткі* (Янк.); *На сталах рознакаляровыя карты, турыстычныя часопісы, рэкламныя буклеты* (Л.Л.). У адрозненне ад няпоўных сказаў, сэнс якіх вынікае толькі з кантэксту ці пэўных абставінаў, эліптычныя сказы – адзінкі сэнсава і сінтаксічна самастойныя, змест якіх зразумелы са структуры саміх сказаў. Пры адсутнасці выказніка ў сказ абавязкова ўваходзяць даданыя члены з яго складу (звычайна акалічнасці месца), значэнне якіх якраз і кампенсуе пропуск выказніка, напр.: *На сталах тры экзэмпляры кніжкі* (Янк.); *Пад вокнамі* – бэз (Карам.).

На сучасным этапе сінтаксічнай навукі ўсё больш прыхільнікаў набывае гіпотэза, згодна з якой шахматаўскі падзел сказаў на адна- і двухсастаўныя ўжо неактуальны. Так, Г. Золатава адзначае, што вылучэнне аднасастаўных сказаў было прагрэсіўным крокам для ўпарадкавання сінтаксічных канструкцый, але зараз, калі размяжоўваюцца паняцці мовы і маўлення, яно вычарпала сябе, таму што за аднасастаўныя сказы 1) прымаліся маўленчыя рэалізацыі двухсастаўных мадэляў з кантэкстным ці сітуацыйным эліпсісам (*Пишу письмо; Сёння выдадуць стыпендыю; У газеце пішуць пра новае павышэнне цэн; Дзе будзеце сустракаць свята?*) і 2) не было пераадолена марфалагічнае абмежаванне ва ўяўленнях аб спосабах выражэння дзейніка (ён можа быць не толькі ў назоўным склоне). А таму, зыходзячы з таго, што сказ служыць акту мыслення (значыць, суб'ект і прэдыкат думкі-суджэння павінны адпавядаць яго двум граматычным цэнтрам), лінгвісты прапануюць разглядаць дзейнік не толькі ў назоўным, але і ва ўсіх астатніх склонах. Так, французскі лінгвіст М. Гіро-Вэбер прапанавала тэрмін *сінтаксічны дзейнік* у дачыненні да іменнага кампанента ў любым склоне, які спалучаецца з выказнікам прэдыкатыўнай сувяззю і ўтварае правільнае і граматычна дастатковае выказванне: *Бацькі не было; Мне пананцавала; Часу не хапае*. Польская даследчыца Д. Вячорэк прапануе тэрміналагізаваць такога кшталту дзейнікі як *непрамыя* (*ускосныя, ненамінабельныя*) і дыферэнцыруе іх так: генітыўны: *Цудаў на свеце не бывае*; да-

тыўны: *Мне нездаровіцца*; акузатыўны: *Хворага нудзіць*; інструментальны: *Ударыла громам*; *З хворым дрэнна*; лакатыўны: *На акіяне штарміла*.

У дадзеным выпадку, як бачна, на ролю дзейніка прапануецца семантычны суб'ект, і тым самым сумяшчаюцца фармальны і семантычны аспекты сказа (дзеянік / семантычны суб'ект і выказнік / семантычны прэдыкат).

2.3 Дзеяслоўныя аднастаўныя сказы

У сучаснай лінгвістыцы пры вылучэнні тыпаў дзеяслоўных аднастаўных сказаў кіруюцца структурна-семантычным прынцыпам, сутнасць якога ў тым, што пры дыферэнцыяцыі «неабходна ўлічваць семантыку сказа па ступені пэўнасці дзеяння і суадносінаў гэтай семантыкі з формай выражэння галоўнага члена» (Бандарэнка, 1986).

Пэўна-асабовыя – такія аднастаўныя сказы, якія абазначаюць дзеянне непасрэдных удзельнікаў маўлення – моўцы ці яго суразмоўцы, таму галоўны член выражаецца дзеясловам 1-й ці 2-й асобы адзіночнага (радзей) множнага ліку цяперашняга або будучага часу абвеснага, а таксама загаднага ладу: *Табе складаю шчыры свой санет, прапрадзедкаў маіх жывая мова...* (Е.Л.); *Ну, дзядзька Паўлюк, бывай і ліхам не памінай* (Зарэц.).

У такіх сказах акцэнтуюцца само дзеянне, а значэнне канкрэтнай асобы перадаецца асабовымі канчаткамі дзеяслова (дзеянік *я, ты, мы, вы* тут з'яўляецца збытковым). Лаканічнасць і дынамізм пэўна-асабовых сказаў спрыяе іх актыўнаму выкарыстанню ў афіцыйна-справавым стылі, эпістальным жанры, у гутарковай мове і творах мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі.

Няпэўна-асабовыя – аднастаўныя сказы, якія абазначаюць дзеянне няпэўнай або невядомай асобы, галоўны член іх выражаецца дзеясловам у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга, будучага ці прошлага часу, напр.: *У хаце спявалі. Спявалі ціха* (Янк.); *Стварылі нам усе ўмовы, Каб адвучыць ад роднай мовы* (Грах.).

Няпэўна-асабовыя сказы выкарыстоўваюцца ў трох выпадках: калі суб'ект дзеяння вядомы, але няма патрэбы яго называць (магчымыя ўдзельнікі падказваюцца характарам самога дзеяння і акалічнасцю месца); суб'ект дзеяння невядомы; суб'ект дзеяння знарок апускаецца. Такія сказы амаль не выкарыстоўваюцца ў навуковым і афіцыйна-справавым стылі (праз сваю семантыку няпэўнасці), за выключэннем аб'яў, а пашыраны ў размоўным і мастацкім.

Традыцыйна ў беларускім мовазнаўстве сярод групы асабовых сказаў вылучаюць **абагульнена-асабовыя** сказы. Аднак паводле свайго граматычнага выражэння галоўны член такіх сказаў цалкам супадае ці з формай, якую мае галоўны член аднасастаўнага пэўна-асабовага сказа (дзеяслоў у форме 2-й ці 1-й асобы адзіночнага або множнага ліку цяперашняга, будучага часу ці загаднага ладу) або (значна радзей) з формай, якую мае галоўны член няпэўна-асабовага сказа (дзеяслоў у форме 3-й асобы). Адрозненне т.зв. абагульнена-асабовых сказаў ад названых тыпаў заключаецца ў іх семантыцы: яны абазначаюць дзеянне, што ў аднолькавай ступені можа адносіцца да любой асобы, да кожнага: *Добрага чалавека не перахваляйш* (Лыньк.); *Любіце і шануйце родную мову!* (К-с); *Забілі зайца не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (К-с).

Семантычная асаблівасць такіх сказаў у тым, што яны адлюстроўваюць назіранні, якія звязаны з абагульняльным характарам жыццёвых з’яў і сітуацый. Падкрэсліваюць, што гэтыя назіранні датычацца не канкрэтнага чалавека, а любога, калі ён сутыкаецца з падобнымі праявамі (гэтым абумоўленыя і граматычныя адрозненні ад пэўна-асабовых сказаў, што выражаюць аднесенасць да канкрэтнай асобы). Абагульняльны характар дзеяння і суаднесенасць яго з многімі асобамі дазваляюць перадаваць у такіх сказах паведамленні, якія ўспрымаюцца як выснова або заключэнне адносна розных з’яў і фактаў рэчаіснасці: *Працуй як трэба, то будзеш спаць, хоць шылам калі* (К-с); *Увесь час варушымся, збіраем, канца патрэбам тым не маем* (К-с).

Таму, зыходзячы з іх асноўнай семантычнай прыметы – абагульненасці, абсалютна неправамерна і немэтазгодна вылучаць іх толькі ў групе аднасастаўных асабовых сказаў, таму што такая семантыка ўласціва і інфінітыўным, і безасабовым, а таксама двухсастаўным сказам, параўн.: *Справіцца з бядою можна грамадою* (К-с); *Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не гасцем, каб душою не ачарсцвець, каб не страціць святое штосьці* (Барад.). Такім чынам, больш карэктна і мэтазгодна гаварыць пра **сказы з абагульненым значэннем** як у дачыненні да розных тыпаў аднасастаўных сказаў, так і ў адносінах да сказаў двухсастаўных.

Безасабовымі з’яўляюцца аднасастаўныя сказы, якія называюць працэс або дзеянне ці стан, што адбываюцца незалежна ад актыўнага дзеяча: *Прыкметна неяк развіднела* (В.Б.); *А на душы, бы ў склепе, сыра...* (Барад.).

Паводле марфалагічнай выражанасці галоўнага члена адрозніваюць безасабовыя сказы з галоўным членам, які прадстаўлены:

1) безасабовым дзеясловам: *Чуць марозіла* (Шам.); *Вечна чалавеку нечага бракуе* (Кудр.);

2) асабовым дзеясловам у форме безасабовасці (форма 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу або ніякага роду для прошлага часу): *Пахла свежаўскапанай зямлёй* (Дайн.); *Часу катастрафічна не хапае* (Кудр.);

3) прэдыкатывам (са звязкай ці без): *Пуста без цябе* (Грах.); *Ціха зрабілася ў наваколлі* (Барад.).

Часта прэдыкатывы выкарыстоўваюцца ў спалучэнні з інфінітывам: *Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не госцем...* (Барад.);

4) дзеепрыметнікам залежнага стану (са звязкай ці без): *У маленькім пакойчыку было моцна накурана* (Ар.);

5) фразеалагічнымі канструкцыямі: *Наўсцяж ад гумна было рукой падаць да нізенькай і нейкай адзінокай пры хлеўчуку хацінкі* (В.Б.).

Спецыфічна беларускамоўнымі з'яўляюцца безасабовыя сказы, га-лоўны член якіх:

1) выражаны адмоўным словам *няма*: *Няма вяртання і не будзе* (Гіл.);

2) утвораны на аснове ўстойлівых спалучэнняў дзеясловаў тыпу: *брацца, збірацца, хіліцца, ісці* і пад. з прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўніка: *Хілілася да восені. Ужо моцна хілілася.* (Каратк.); *На дождж верне* (Іп.); *Бралася на трэцюю гадзіну дня* (Ягоў.); *Збіраецца на дождж* (Гр.);

3) арганізаваны спалучэннямі адмоўя, інфінітыва і займенніка ці прыслоўя: *У нас цяпер яблыкаў няма куды дзяваць* (А.Ж.); *Гаварыць больш не было аб чым. І маўчанне рабілася нясцерпным...* (Каратк.); *Цяпер ужо не было як заставацца ў хаце. Богша выйшаў* (Асіп.);

4) выражаны словамі *відаць, чуваць і відно, чутно* ў сцвярджальных ці адмоўных сказах: *У чорных вокнах не відаць было і чырванаватых водсветаў газнічак* (В.Б.).

Безасабовыя сказы ў структуры тэксту ўжываюцца тады, калі патрабуецца адлюстраваць рэальнасць, у якой адбываюцца стыхійныя, некіруемыя чалавекам працэсы і з'явы, перадаць мімавольнасць і некантралюемасць пэўнага фізічнага ці псіхалагічнага стану асобы, непазбежнасць у ажыццяўленні пэўных дзеянняў, іх магчымасць ці немагчымасць. Паводле семантыкі вылучаюць наступныя тыпы безасабовых сказаў, якія ўказваюць на:

а) змену часу сутак: *Развіднялася. Чуліся людскія галасы, конскі храп...* (Карам.); *На вуліцы вечарэе* (Гр.);

б) атмосферна-метэаралагічныя з’явы прыроды і змену надвор’я: *Было ветрана, сцюдзёна, снег, аднак, не ішоў. Можна, нават падмарожвала, але толькі ледзь-ледзь* (В.Б.); *Над Гарадком грывела і бліскала* (Карам.);

г) праявы стыхійных прыродных сіл: *Па разбітай дарозе машыну кідала з аднае ямы ў другую* (М.Л.); *Страху рве з хаты* (Пташ.);

д) стан чалавека: фізічны: *Як касой рэзала бок* (І.М.); *Ва ўсіх добра круціла ў жываце ад голаду* (Каратк.); псіхічны: *На душы ў капітана было тужліва і распачна, як толькі і можна быць пасля пахавання* (В.Б.);

е) дзеянні міфічнай сілы: *Пашчасціла ж людзям. Куды яго панесла? Яму рупіла пабачыць кветку;*

ж) мадальна-валявыя значэнні: *Сёння нельга жыць душою квольмі* (Зак.); *Трэба змагацца за самога сябе з самім сабою* (Б.);

з) сцвярджэнне ці адмоўе: *Коням ёсць дзе пасвіцца, воку ёсць куды глядзець* (Каратк.); *Не было ні надзей, ні ратунку, ні выйсця, а пакут і разлук назаўжды – цераз край* (Грах.).

Інфінітыўныя сказы – аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны незалежным інфінітывам; яны абазначаюць дзеянне магчымае, немагчымае, неабходнае ці пажаданае: *Старадаўняй Літоўскай Пагоні не разбіць, не спыніць, не стрымаць* (Багд.).

Яны вылучаныя як асобны тып (толькі ў другой палове ХХ ст.), бо і структурай, і семантыкай яны адрозніваюцца ад сказаў безасабовых. (Булахаў, 1959; Гурскі, 1962; Бурак, 1987; Анічэнка, 1998 і інш.). Так, у безасабовых сказах інфінітыў – складнік галоўнага члена, залежыць ад прэдыкатыва; у інфінітыўных – ён адзін займае пазіцыю галоўнага члена і не залежыць ні ад якога слова.

З дапамогай інфінітыўных сказаў перадаюцца разнастайныя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні, якія немагчыма выразіць у сказах безасабовых, таму што ў іх дзеянне абстрагавана ад актыўнага дзеяча, а ў інфінітыўных яно скіравана да нейкай канкрэтнай асобы ці групы людзей. Семантыка інфінітыўных сказаў уключае спектр значэнняў – ад нерашучасці да грубага загаду. У залежнасці ад мадальных адценняў вылучаюць шэраг іх функцыянальных тыпаў (Булахаў, 1959). Гэта сказы, у якіх выражаецца:

- павіннасць і неабходнасць, напр.: *Ехаць заўтра. Ледзь свет* (А.К.);
- непазбежнасць або прадвызначанасць наступлення пэўнай падзеі кшталту: *Быць бядзе!*;

- немагчымасць дзеяння (з выкарыстаннем часціц *не* або *ці*), напр.: *Каму, як не табе, паслухаць жывую музыку вясны?* (Хадк.);

- пажаданаць а жыццяўленьня дзеяння кшталту: *Дастаць бы кусок зямлі, пабудоваць сваю хату і жыць, нікога не баяцца, нікому не гнуцца* (К-с);
- пабуджэнне (загад, дазвол і інш.), напр.: *Закрыць дарогу на суткі!* (В.Б.);
- нерашучасць, роздум, сумненне ў неабходнасці выканання дзеяння, напр.: *Ісці ці не ісці?* (Панч.) і інш.;
- намер высветліць штосьці, меркаванне або запытанне (выкарыстоўваюцца розныя пыталыныя сродкі), напр.: *Ён маўчаў. Што сказаць ёй?* (А.К.).

2.4 Іменныя аднастаўныя сказы

У лінгвістычнай літаратуры да гэтага часу няма адзінага падыходу да класіфікацыі іменных сказаў. Адны за аснову класіфікацыі бяруць іх семантыку, што вельмі пашырае межы такіх сказаў (сюды ўключаюцца назоўны ўяўленьня, назыўныя канструкцыі), іншыя абмяжоўваюцца толькі намінатыўнымі.

Намінатыўнымі з'яўляюцца аднастаўныя сказы, у якіх сцвярджаюцца наяўнасць, існаванне прадметаў ці з'яў, напр.: *Лістапад. Млявы восеньскі дзень з кроплямі начной вільгаці на голым счарнелым галлі прывакзальнай плошчы* (Скр.). Галоўны член у іх прадстаўлены назоўнікам у форме назоўнага склону, аднак яго пазіцыю могуць займаць і колькасна-іменныя спалучэнні: *Памор'е. Польшча. Год трыццаць дзевяты* (Зар.).

Між тым далёка не кожны назоўнік у назоўным склоне можа ўтварыць такога кшталту сказы. Лексемны тыпу *студэнцтва, адхіленні, прамежак, меншасць, тып* і пад. не маюць такой здольнасці, і асноўная прычына – у семантыцы слова. Намінатыўныя сказы арганізуюцца на аснове лексем, якія намінуюць сабой 1) з'явы, дзеянні і станы, што мысляцца ў часвай працягласці: *дождж, холад, снег, спякота, цішыня, пагоня* або прама ўказваюць на час: *лета, полудзень, ноч* і інш.; 2) прадметы, што заключаюць у сабе значэнне прасторы ці размяшчэння ў прасторы: *стол, кнігі, млын, пляц, вакзал, дарогі* і інш. (Міхневіч, 1969). А таму намінатыўныя сказы лексічна абмежаваныя словамі, якія здольныя перадаваць значэнне быццёвасці.

Граматычныя прыметы намінатыўных сказаў: а) галоўны член сумяшчае ў сабе функцыю наймення прадмета / з'явы і ідэю яго існавання, быцця; б) яны толькі сцвярджалыныя; в) няма прэдыкатыўных адносінаў, а значэнне прэдыкатыўнасці выражаецца інтанацыйнай канстатацыі; г) маюць

толькі рэальную мадальнасць і значэнне цяперашняга часу, а значыць, не валодаюць мадальнымі мадыфікацыямі.

Большасць сінтаксістаў сярод семантыка-функцыянальных тыпаў намінатыўных сказаў вылучаюць два асноўныя: **быццёвыя** (апісальныя, экзістэнцыяльныя) і **ўказальныя** (Гурскі, 1962; Гаўрош, 1975; Бандарэнка, 1986). Калі апісальныя сказы сцвярджаюць быццё пэўнай з'явы, напр.: *Позняя ноч. Цішыня. Старонкі добрай кнігі* (Б.), то ўказальныя, акрамя паведамлення пра існаванне з'яў, прадметаў, указваюць на іх пры дапамозе ўказальных часціц *во, от, вот, вунь* (унь), напр.: *Вось старая хатка, садзік невялічкі. Малады алешнік на краях крынічкі* (К-с).

Акрамя названых тыпаў, некаторыя даследчыкі вылучаюць эмацыянальна-ацэначныя і пабуджальна-пажадальныя намінатыўныя сказы (Бурак, 1987; Бурака, 1989). **Эмацыянальна-ацэначныя** сказы, паводле меркавання навукоўцаў, сумяшчаюць у сабе канстатацыю быцця, існавання і яе эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку. Н. Гаўрош і інш. кваліфікуюць іх як **ацэначна-быццёвыя** аднастаўныя сказы, бо ў іх значэнне быцця, існавання – на другім плане ў параўнанні са значэннем ацэнкі, якаснай характарыстыкі, што складае асноўны змест такіх сказаў (Гаўрош, 1975): *Ну зіма! Ну пагодка!* (Б.). Структурная асаблівасць такіх сказаў у наяўнасці эмацыянальна-экспрэсіўных часціц *ну і, ай ды, што за*, а таксама прыметнікаў *які, якая, якія* ў функцыі часціц: *Ну і сонца! Які незвычайны дзень! Што за дзяўчына! Што за натура!* Да **пабуджальна-пажадальных** адносяць сказы са значэннем волевыяўлення і пажадання: *Пад'ём!* (Лыньк.) (Бурак, 1987).

Большасць лінгвістаў указвае на неабходнасць размежавання шэрага сінтаксічных канструкцый, што фармальна супадаюць з намінатыўнымі сказамі. Перадусім гэта датычыцца канструкцый назоўнага тэмы.

Назоўны тэмы, ці *назоўны (намінатыўны) уяўлення*, – канструкцыя – аналаг намінатыўнага сказа паводле формы: У якасці асобай канструкцыі яе ўпершыню вылучыў рускі лінгвіст А. Пяшкоўскі: *Маці... Колькі яна перанесла, пагаравала; колькі перацягала яе плечы нягод і цяжару ў жыцці – і колькі яшчэ пяшчоты ў вачах* (Пташ.).

Такія канструкцыі маюць пэўныя адрозненні ад намінатыўных сказаў: а) пазбаўлены значэння існавання, быцця (а значыць, і катэгорыі прэдыкатыўнасці); яны толькі называюць прадметы ці з'явы, уяўленне пра якія ўзнікла ў моўцы; б) інтанацыйная і семантычная незавершанасць канструкцыі; в) лексічная неабмежаванасць: любы назоўнік можа выкарыстоўвацца ў якасці тэмы; г) інтанацыя незакончанасці, клічная ці пытальная;

д) функцыя – падкрэсліць, вылучыць той прадмет думкі, інфармацыя пра які будзе толькі ў наступных сказах.

Не з'яўляюцца разнавіднасцю намінатыўных сказаў і назвы кніг, часопісаў, карцін, надпісы на шыльдах, этыкетках і пад. Між тым у беларускім мовазнаўстве іх вылучаюць у асобны тып аднастаўных іменных сказаў, т.зв. **назыўныя** (Бурак, 1987; Сцяцко, 1994). Але пераважная частка беларускіх сінтаксістаў увогуле не надае ім статуса сказаў, а кваліфікуе як: канструкцыі, што супадаюць па форме з намінатыўнымі сказамі (Бандарэнка, 1986; Яўневіч, Сцяцко, 1981; Бурака, 1989 і інш.).

Развітыя намінатыўныя сказы трэба адрозніваць ад поўных і няпоўных двухсастаўных сказаў. Цяжасці размежавання датычацца ў асноўным двух выпадкаў: з наяўнасцю ў іх складзе дапасаванага азначэння ці акалічнасці або недапасаванага азначэння.

Калі пры галоўным члене выкарыстоўваецца дапасаванае азначэнне, то кваліфікацыя сказа як адна- ці двухсастаўнага залежыць ад парадку слоў і інтанацыі: *Снежная пустыня. Цішыня* (Шам.) але: *Вецер парывісты і вільготны. Адліга* (Сам.); Варта, аднак, улічваць і лагічны націск пры маўленні: калі прыметнік лагічным націскам не вылучаецца, то і ў постпазіцыі ён можа быць азначэннем, а не выказнікам, параўн.: *Ноч глухая, цьма, завая, не відно ні свету* (К-с); *Плот і весніцы. Хаты сонныя. У небе досвітка. У сэрцы рань* (Хадк.). Калі ж выдзеліць гэтыя прыметнікі націскам, то сказы мусім разглядаць як двухсастаўныя (Яўневіч, Сцяцко, 1987; Бурак, 1987).

Калі ж пашырэнне галоўнага члена адбываецца праз недапасаванае азначэнне ці акалічнасць, нахштальт: *Над горадам смог і Смог над горадам*, то кваліфікацыя сказа як адна- або двухсастаўнага залежыць ад мэты выказвання. Калі мэтай выказвання ў абодвух выпадках ёсць паведамленне пра месца, то тады іх правамерна разглядаць як двухсастаўныя няпоўныя. Калі ж мэта – канстатацыя быцця прадмета, то адбываецца інтанацыйнае зліццё даданага члена з галоўным, і такі сказ разглядаецца як намінатыўны (Булахаў, 1959; Бандарэнка, 1986; Бурак, 1987; Міхневіч, 1987; Яўневіч, Сцяцко, 1987; Рагаўцоў, 2001).

У тыповых жа намінатыўных сказах не можа быць даданага членаў, якія адносяцца да саставу выказніка – дапаўненняў і акалічнасцей. Калі яны ёсць, то гэта сведчыць пра непаўнату сказа, адсутнасць выказніка, параўн. у адным кантэксце: *Асенні дзень. Маркотны сад. І далеч у сівым тумане* (Маеўс.). Традыцыйна апошні сказ кваліфікуецца як двухсастаўны няпоўны (Т. Бандарэнка, А. Міхневіч, Л. Бурак, М. Яўневіч, П. Сцяцко і інш.), а дакладней, эліптычны.

Паводле формы галоўнага члена супадаюць з намінатыўнымі сказы вакатыўныя, што складаюць асобны тып аднастаўных сказаў (Л. Бурак, Н. Гаўрош, Т. Бандарэнка, Н. Бурака).

Вакатыўныя – аднастаўныя сказы, якія выражаюць нерасчлянёныя думкі, пачуцці, волевыяўленні да асобы, названай галоўным членам гэтых сказаў (назоўнік ці займеннік у назоўным склоне). Вылучыў іх як асобны тып аднастаўных сказаў А. Шахматаў.

У адрозненне ад намінатыўных, гэтыя сказы не сцвярджаюць існаванне асобы, а перадаюць адносіны моўцы да яе: «*Валошка!*» – *грымнуў дырэктараў бас* (Карам.). Пры сваёй блізкасці да зваротка, яны адрозніваюцца і ад яго: зваротак не з’яўляецца самастойнай камунікацыйнай адзінкай, бо, называючы адрасата маўлення, не ўваходзіць у структуру сказа. Вакатыўны сказ не толькі называе асобу, да якой звяртаюцца з маўленнем, але і перадае ўвесь аб’ём інфармацыі, змест паведамлення (у мастацкіх творах характар інтанацыі, што перадае змест сказа, вызначаецца аўтарскімі рэмаркамі ці сітуацыяй): «*Вы?! – здзіўся Вадзім, пазнаўшы ў жанчыне, якая стаяла каля матчынай магілы, сваю першую бальнічную сястрычку. – Вы?! Тут?! Я не разумею*» (Т.Б.).

Адзначаюць тры тыпы вакатыўных сказаў, якія выражаюць: 1) заклік, просьбу ці патрабаванне адгукнуцца, адказаць; 2) эмацыянальную рэакцыю на слова і дзеянне суразмоўцы (часта з мэтай спыніць выказванне); 3) пачуцці, што ўзнікаюць у момант пазнавання ці прыпамінання (Бандарэнка, 1986; Гаўрош, 1975), напр.: *Бацька спалохана павярнуўся і, убачыўшы яе, выпусціў з рук сетку і раму. «Таня?..і Ты?..» – здзіўлена і радасна прашаптаў ён* (Шам.).

Варта таксама адмяжоўваць **генітыўныя** сказы ад намінатыўных, хача некаторыя даследчыкі разглядаюць іх як разнавіднасць апошніх.

Генітыўныя – аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны назоўнікам у родным склоне, характарызуе прадмет у колькасных адносінах: *А дарог жа, дарог, ды прасторных якіх!..* (К-с)

Як асобны тып гэтыя сказы вылучаны ў Граматыцы-86 і ў падручніках Л. Бурака, Л. Антанюк, але часцей яны ўвогуле не разглядаюцца, таму што не ўкладваюцца ў звычайныя рамкі дзейнікава-выказнікавых сказаў. Некаторыя сінтаксісты лічаць іх разнавіднасцю безасабовых сказаў (параўн.: *Вакол ні гуку. Мора народу*).

Незалежнасць сінтаксічнай пазіцыі такога генітыва дае падставы сучасным рускім лінгвістам трактаваць яго як дзейнік (Ю. Касцінскі, Г. Золатова і інш.): *Клопатаў – на горла! Ягад – хоць прыгаршчамі збірай*. Тут коль-

каснае значэнне выражана фразеалагічным спалучэннем: *Грошай – кот наплакаў; Рыбы – хоць рукамі лаві*. Але з фармальна-граматычнага боку іх нельга прызнаць за двухсастаўныя, бо дзейнік традыцыйна вызначаецца толькі ў назоўным склоне.

Аднасастаўныя іменныя сказы неабходна размяжоўваць са сказамі бес-састаўнымі, якія называюць часцей нячленнымі ці словамі-сказамі.

Нячленныя, ці **нерасчлянёныя**, **сказы** (Граматыка-86) або **словы-сказы** (Граматыка-66) – непадзельныя сінтаксічныя адзінкі з аднаго слова або ўстойлівага спалучэння слоў, якія выражаюць станюўчы ці адмоўны адказ на чыё-небудзь выказванне, эмацыянальную, мадальна-экспрэсіўную ацэнку, пабуджэнне да чаго-небудзь, запытанне.

Калі двухсастаўныя сказы маюць састаў дзейніка і састаў выказніка, аднасастаўныя – толькі састаў галоўнага члена, то нячленныя сказы – увогуле бессастаўныя. Яны прадстаўлены марфалагічна нязменнымі і сінтаксічна непадзельнымі кампанентамі, якія не могуць быць ні галоўным, ні даданым членам сказа, бо не перадаюць сінтаксічных адносінаў. Але такія канструкцыі інтанацыйна аформленыя і выражаюць закончаную думку (у межах пэўнага кантэксту): «*У звярынцы служыш?*» – «*Ага!*» – «*То добра*» (Карп.); «*Месца для хаты ўжо выбраў?*» – «*А як жа*» (В.К.).

Спецыфіка нячленных сказаў заключаецца ў: а) немагчымасці расчлянэння іх фармальнага саставу (галоўная структурная асаблівасць і сінтаксічны крытэрыі для адмежавання іх ад іншых тыпаў сказа); б) кантэкстуальнасці, максімальнай абумоўленасці іх сэнсавага значэння моўнай сітуацыяй; в) яны не намінуюць сабой сітуацыі ці з’явы рэчаіснасці, а толькі адлюстроўваюць мадальна-экспрэсіўныя адносіны: сцвярджэнне, адмаўленне, запытанне, пабуджэнне, эмацыянальную ацэнку, што абумоўлена не толькі іх функцыянальным прызначэннем, але і марфалагічнай прыродай: яны арганізуюцца са слоў, якія не маюць намінацыйнай функцыі.

Паводле марфалагічнай прыметы адрозніваюць нячленныя сказы, выражаныя:

- часціцамі: *так, не, ну, хіба, няўжо* і інш.;
- мадальнымі словамі: *вядома, праўда, безумоўна, канечне* і інш.;
- непадзельнымі спалучэннямі: *Ды ўжо ж! Вось табе і на! Дзіва што* і інш.;
- формуламi ветлівасці: *дзякуй, калі ласка, бывай*. (Праўда, іх адносіць да слоў-сказаў Граматыка-66, але ўжо ў Граматыцы-86 толькі ўказваецца на блізкасць іх да такіх сказаў, бо ў формуле ветлівасці, як зазначае

Л. Бурак, няма ні сцвярджэння, ні адмаўлення, ні экспрэсіўна-эмацыянальнай ацэнкі.)

Нерасчлянёныя сказы разам з тым неправамерна разглядаць як няпоўныя, бо, па-першае, іх утвараюць непадзельныя спалучэнні, якія не з'яўляюцца ні галоўным, ні даданым членам сказа, і ў іх адсутнічае граматычная сувязь з папярэднімі сказамі; па-другое, у пэўным кантэксце і ў адпаведнай сітуацыі такія сказы выражаюць закончанае выказванне. Інтанацыя надае ім сэнсавую закончанасць і суадносіць іх змест з рэчаіснасцю, а значыць, служыць сродкам выражэння мадальнасці.

Такім чынам, сферай выкарыстання нячленных сказаў найчасцей выступае дыялагічная (гутарковая) мова.

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Аднасастаўныя сказы	гэта асобныя канструкцыі, прэдыкатыўную аснову якіх утварае адзін галоўны член, падобны ці да выказніка, ці да дзейніка двухсастаўнага сказа; па сваёй структуры з'яўляюцца сказамі закончанымі, што не патрабуюць папаўнення адсутнага члена.
Абагульнена-асабовыя сказы	аднасастаўныя сказы, якія абазначаюць дзеянне, што ў аднолькавай ступені можа адносіцца да любой асобы, да кожнага; галоўны член такіх сказаў супадае ці з формай галоўнага члена аднасастаўнага пэўна-асабовага сказа (дзеяслоў у форме 2-й ці 1-й асобы адзіночнага або множнага ліку цяперашняга, будучага часу ці загаднага ладу) або (значна радзей) з формай, якую мае галоўны член няпэўна-асабовага сказа (дзеяслоў у форме 3-й асобы).
Безасабовыя сказы	аднасастаўныя сказы, якія называюць працэс або дзеянне ці стан, што адбываюцца незалежна ад актыўнага дзеяча.
Вакатыўныя сказы	(ад лац. <i>vocativus</i> клічны склон) – аднасастаўныя сказы, якія выражаюць нерасчлянёныя думкі, пачуцці, волевыяўленні да асобы, названай галоўным членам гэтых сказаў, які выражаны назоўнікам ці займеннікам у назоўным склоне.
Генітыўныя сказы	(ад лац. <i>genitivus</i> родны склон) – аднасастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны назоўнікам у родным склоне, характарызуе прадмет у колькасных адносінах.
Інфінітыўныя	аднасастаўныя сказы, галоўны член якіх

сказы	выражаны незалежным інфінітывам; яны абазначаюць дзеянне магчымае, немагчымае, неабходнае ці пажаданае.
Кантэкстуальныя няпоўныя сказы	сказы з неназванымі членамі сказа, якія згадваліся ўжо ў папярэднім кантэксте.
Назоўны тэмы (назоўны (намінатыўны) уяўлення)	канструкцыя інтанацыйна і семантычна незавершаная, лексічна неабмежаваная – аналаг намінатыўнага сказа паводле формы, пазбаўленая значэння існавання, быцця (а значыць, і катэгорыі прэдыкатыўнасці); толькі называе прадметы ці з’явы, уяўленне пра якія ўзнікла ў моўцы, вылучае той прадмет думкі, інфармацыя пра які будзе толькі ў наступных сказах.
Намінатыўныя сказы	аднасастаўныя сказы, у якіх сцвярджаецца наяўнасць, існаванне прадметаў ці з’яў; галоўны член у іх выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону або колькасна-іменным спалучэннем.
Няпоўнымі	з’яўляюцца сказы з лексічна незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі, у якіх фармальна адсутнічае адзін або некалькі членаў сказа, што падказваюцца абставінамі размовы, кантэкстам ці ўласнымі лексіка-граматычнымі сродкамі сказа.
Няпэўна-асабовыя сказы	аднасастаўныя сказы, якія абазначаюць дзеянне няпэўнай або невядомай асобы, галоўны член іх выражаецца дзеясловам у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга, будучага ці прошлага часу.
Нячленныя (нерасчлянёныя, бессастаўныя) сказы, словы-сказы	непадзельныя сінтаксічныя адзінкі з аднаго слова або ўстойлівага спалучэння слоў, якія выражаюць станоўчы ці адмоўны адказ на чыё-небудзь выказанне, эмацыянальную, мадальна-экспрэсіўную ацэнку, пабуджэнне да чаго-небудзь, запытанне.
Пэўна-асабовыя сказы	такія аднасастаўныя сказы, якія абазначаюць дзеянне непасрэдных удзельнікаў маўлення – моўцы ці яго суразмоўцы, таму галоўны член выражаецца дзеясловам 1-й ці 2-й асобы адзіночнага (радзей) множнага ліку цяперашняга або будучага часу абвеснага, а таксама загаднага ладу.
Сітуацыйныя няпоўныя сказы	сказы з неназванымі членамі, якія падказваюцца акалічнасцямі ў пэўных абставінах, яны

Эліптычныя сказы

зразумелыя толькі з самой сітуацыі. У такіх сказах маўленчая сітуацыя кампенсуе пропуск, а форма наяўных членаў сказа ўказвае на граматычную сувязь з імі.

адзінкі сэнсава і сінтаксічна самастойныя, у якіх адсутнічае дзеяслоў-выказнік, змест іх зразумелы са структуры саміх сказаў; у сказ абавязкова ўваходзяць даданыя члены з яго складу (звычайна акалічнасці месца), значэнне якіх якраз і кампенсуе пропуск выказніка.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Якія сказы называюцца аднастаўнымі? Якія віды аднастаўных сказаў можаце назваць?

2. Якія сказы адносяцца да пэўна-асабовых, абагульнена-асабовых і няпэўна-асабовых? Чым у іх выражаецца галоўны член?

3. Якія сказы адносяцца да безасабовых? Чым можа быць выражаны галоўны член у безасабовых сказах?

4. Чым характарызуюцца інфінітыўныя сказы?

5. Якія сказы адносяцца да намінатыўных? Чым гэтыя сказы адрозніваюцца ад іншых простых сказаў? Якія вылучаюць разнавіднасці намінатыўных сказаў?

6. Якія сказы адносяцца да няпоўных? Чым яны характарызуюцца?

7. Якія разнавіднасці няпоўных сказаў паводле структуры можна вылучыць?

8. Чым адрозніваюцца няпоўныя сказы ад падобных да іх іншых сказаў?

9. Чым характарызуюцца словы-сказы? У чым іх адрозненне ад іншых сказаў?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ АЎДЫТОРНЫХ І САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Вызначыць тыпы аднастаўных сказаў (самастойных і ў саставе складаных сказаў). Спісаць, падкрэсліць галоўны член у аднастаўных сказах і растлумачыць, чым ён выражаны. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Дарэктар слухаў з захапленнем дзівіўся розным тут здарэнням: як барсука ў Парэччы білі як тут куніц тхароў лавілі... (К-с) 2. Ні ў полі ні ў лесе віхру не спыніцца (Р.). 3. Сцежку замяло. Спускацца ў роў было нязручна і страшна. Здавалася што спаў-заеш уніз як у магілу што замяло снегам (Асіп.). 4. У кожным дрэве чую родны дух прыемна ехаць аж займае дух... (А.К) 5. Ляцім доўга. Як бы тут добра ні было а на зямлі сябе адчуваеш куды спакайней і лепш (Грах.). 6. Так, гэта трэба зрабіць бо ўжо даўно час брацца за навучанне дзяцей (К-с). 7. Страшна ў навальніцу! Недзе прытуліцца ў грозным гушчары. Лівень. Гром. Вятры (Агн.). 8. Студзень 1945 года. Вісла. На другім беразе – вораг. Доты, дзоты, траншэі... іх трэба ўзяць («Звязда»). 9. Добра быць у дарозе якую ты сам сабе выбіраеш! (К-с) 10. Трое сутак гула мяцеліца гнала ў полі доўгімі пакручастымі пасмамі снег панамятала гурбы каля хат і парканаў гула скавытала і выла паперамятала дарогі што ні прайсці ні праехаць (Грах.). 11. Тут не было ні салдат ні ваенных машын не было ні акапаў ні бліндажоў не было фабрык заводаў не было нічога акрамя жанчын, старых ды малых (Кр.). 12. У лесе яшчэ цёмна чакаеш покі добра развіднеецца каб першаму агледзець грыбныя мясціны (К-с). 13. Зноў весялосць і шум і го-ман (М.К.). 14. Вецер знік. Цішыня. Ад машынных стаянак цягне нафтай, і мятаю цягне з нізін (Жаўр.). 15. Хутарскою дарогай нам трэба было выбрацца на гасцінец значна правей ад гарадка каб па гасцінцы пераскочыць да вёскі Мокрае (Б.). 16. На справазначна-выбарчым сходзе Валю выбралі сакратаром камсамольскай арганізацыі (Кар.). 17. Глянуць бы на гэты край схіліцца ў сыноўскай любові перад ім цалаваць бы зямлю на якой у маленстве зрабіў першы крок (Хадк.). 18. Пасажыраў у вагоне было нямнога і Лаба-новіч пераходзіў ад аднаго акна да другога каб разгледзець гэтую мясцовасць і хоць прыблізна адгадаць дзе яго новая школа (К-с). 19. Цяжка на сэрцы было і не хацелася паказваць свайго гора другім (Пальч.). 20. Неба зацягнула нізкімі хмаркамі заходні ве-цер даносіў той няўлоўны своеасаблівы пах снегу які адчуваецца ў адліжныя дні (Шам.). 21. «Гэй там, спыніць гаворку! – і потым [лейтэнант] нязменна дадаваў: – Не расцягвацца!» (Хадк.). 22. «Мора і бераг, – кажу я начальніку заставы. – Пустка, адна-стайнасць. А ў такую пагоду зусім сумна. На сухапуці яно цікавей» (Хадк.).

2. Выпісаць пэўна-асабовыя, потым – няпэўна-асабовыя і нарэшце – абагуль-нена-асабовыя сказы (простыя і ў саставе складаных); ахарактарызаваць іх, звяр-таючы ўвагу на падабенства і адрозненне між імі, на спосаб выражэння галоўнага члена. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Люблю цябе мой Нёман родны мая любімая рака (Р.). 2. Гляну праз акенца я на прыгуменца гляну ў прыволле на шырока поле (Т.). 3. А паспрабуйце зірнуць у глы-біню лесу і вы ўбачыце цуды якіх не перадасць ні адзін мастак (Чарн.). 4. Яно скварку добрую ўбярэш тады і сякерай у ахвоту намахашся і любы краж зваліш (Лыньк.). 5. Стройна яснавалася дзяўчынка спявала некалькі разоў яе выклікалі і зноў пры-мушалі спяваць (Сам.). 6. Танкісты маскіравалі машыны галлём... Сляды гусеніц заця-рушвалі дробным веццем (І.М.). 7. Любоўна агледзеўшы краявід Лабановіч сказаў: «І нідзе ты ў падручніках па геаграфіі не знойдзеш больш-менш сталага апісання Бела-русі» (К-с).

3. Выпісаць спачатку безасабовыя сказы, потым – інфінітыўныя (у тым ліку з саставу складаных сказаў) і даць ім поўную характарыстыку. Падкрэсліць выказнікі і растлумачыць спосаб іх выражэння. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Ужо вечарэла. З Нёмана пацягнула цёплым струменем вільгаці (Пестр.). 2. Магчыма што прастор двару надавала незвычайная чысціня навокал: нідзе не валялася ні парушынкі усюды чыста падмецена пасыпана чыстым пяском (Шам.). 3. У першую хвіліну з трэску і гулу нельга было вылучыць ні сухіх вінтовачных стрэлаў ні шалёных захлёбистых кулямётных чэргаў ні паспешлівай траскатні аўтаматаў (Кар.). Не пазнаць Беларусь цябе сёння! (К-с). 5. Вуліца была ў парадзелых поцемках. За ноч пахаладала і зямля пад нагамі стала цвярдзейшая як падмарозіла (Чыгр.). 6. Ой, шырокі ж край ты наш палескі, і канца прасторам не відаць (Р.). 7. Адны другім так моцна рады! Няма ні хітрыкаў ні здрады ні гэтай фальшы ні падкусы. (К-с). 8. Змрок радзее святлее цяпер за работу пара (А.К.). 9. На дварэ выпагадзілася. Пачало па-сапраўднаму марозіць (Чарн.). 10. Ліло як з рэшата дажджом, раўняла нізкі дол з узгоркам (Куп.). 11. У нашых бязмежных, радзімых прасторах і казак і казачных дзеяў нямала... (У.Д.) 12. І па далінах па ўзгорках зялёных хочацца з ветрам вяці карагод (Маш.). 13. Паўліку сёння не да лыжаў і не да лясных гісторый (Кр.) 14. Давер'е заслужыць не лёгка не проста і не хутка (Чарн.). 15. На дварэ разгулялася лютаўская завіруха засвістала за акном завыла ў коміне (Шам.). 16. І паглядзець было цікава як дзядзька шчыра і ласкава касу на рынку выбірае (К-с). 17. Трэба падкормліваць рыбу трэба ачысціць сажалкі ад лішняй травы і іншага зеля ўмацаваць некаторыя дамбы падрамантаваць шлюзы і застаўкі (Чарн.). 18. Нам лётаць высока ісці нам далёка вучыцца на праўдзе суровай (Панч.). 19. Добра ў садзе хадзіць сустракаючы сонечны ранак чулым сэрцам лавіць звонкі голас дзявочых вясяняк (Панч.). 20. Светла было на таку весела ад шпаркіх рухаў ад гонкай ударнай работы (Сам.). 21. Нікуды не хацелася спяшацца. Так бы сядзець маўчаць і глядзець на зачараваны азёрны прастор (Грах.). 22. Холадна золка пуста і глуха (К-с). 23. Нада мной нахілілася маці... І дзіўна! Стала дыхаць лягчэй з воч сагнала смугу (Луж.). 24. Пакуль Ігналь выйшаў за вёску увесь яго кажух шапку твар і нават кісці рук пакрыла снегам (Лупс). 25. Каб ведаць усё што трэба ведаць сапраўднаму чалавеку не хапіла б і соцень гадоў (Б.). 26. Не спалася ў гэту ноч Міколу (К-с). 27. І кмінам і смажанай рыбай і ветрам падула з гары адтуль дзе пад сонечнай ліпай канчаюць пліту печуры (А.К.). 28. Было даволі холадна хоць у апошнія дні пацяплела і снег растаў (Шам.). 29. З'яўляцца ж на возеры днём было небяспечна і Крамнёў аб'явіў прывал (Шашк.).

4. Да безасабовых сказаў падабраць (вусна) сінанімічныя ім асабовыя сказы. Вызначыць розніцу ў структуры асабовых і безасабовых сказаў і сэнсавага падабенства між імі.

1. Паваяла ранішнім халадком (К-с). 2. Вёсцы не дрэмлецца (Барад.). 3. Яму хацелася стварыць... ціхі, утульны сямейны куток (Чарн.). 4. Усе лужыны ўночы зацягнула шклістым лёдам (Маш.). 5. У тую ноч мне спалася соладка (Чарн.). 6. Было росна. Пахла медуніцай і дзяцелінай, якая пачынала ўжо цвісці (Асіп.). 7. Будучыня! Ці не для цябе нам так хораша хочацца марыць? (Скр.) 8. Жылося яму ў чужой сям'і дрэнна (Гар.). 9. Калі мне пішацца, тады – такі багаты, што ўсе ракфелеры і форды не раўня (Панч.). 10. Андрэю часова прыйшлося замяніць брыгадзіра шостаі брыгады, які паехаў адпачываць на поўдзень (Чарн.) 11. Пахам мядовым дыхнула ад дрэў (Прых.).

12. «Збілі! Збілі!» – хацелася закрычаць мне ад радасці (Шам.). 13. Пярэднія два ганкі адразу ж ахутала дымам (Лыньк.). 14. І як прыемна пахла мёдам! (К-с). 15. «Блізкімі сябрамі з ім не будзем», – падумалася Лабановічу з першага знаёмства з Анцыпікам (К-с).

5. Выпісаць са зборнікаў беларускіх прыказак і прымавак 15 аднаасотаўных сказаў (няпэўна-асабовых, абагульнена-асабовых, безасабовых, інфінітыўных). Рас-тлумачыць спосаб выражэння галоўнага члена ў іх.

6. Спісаць, падкрэсліць намінатыўныя сказы і даць ім поўную характарыстыку. Назваць сказы, падобныя да намінатыўных, і растлумачыць іх адрозненне ад намінатыўных. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Цішыня. Над туманнай лагчынай як браты абняліся дубы (Зв.). 2. Памор’е. Польшча. Год трыццаць дзевяты. Я пехацінцам радавым служу (Зар.). 3. На галаве вянок з барвінка трывога і радасць у вачах (Барад.). 4. Вось і лес і стажок сена каля лесу (К-с). 5. Гарачы чэрвеньскі поўдзень. Духата. Ціша. Здаецца што ў вёсцы нікога няма (Я-М.). 6. Неба чыстае трава вельмі росная ветру амаль няма – па ўсім відаць што будзе пагодлівы і пякотны дзень (Лупс). 7. Хмельны сад цвіце. Салаўіны свіст (М.Т.). 8. Якуб Колас... Упершыню ён падаў аб сабе голас вась гэтымі радкамі: «Край наш бедны, край наш родны! Лес, балоты і пясок» (ЛіМ). 9. Балота мокры лес зноў балота; выпачкі нават пясчаныя былі рэдка, сыходзілі вельмі ж скоро (І.М.). 10. Сонца мароз і вецер. Эх завірыў разгуляўся (Б.). 11. Мароз зіма снягі вакол і спіць трава пад снегам дол. Мяцеліца. Вятры гудуць дубы ў лугах шумяць равуць... (К-с) 12. Тут жменька нас – салдат марской пяхоты. Ляжым. Не спіцца. Ноч. Імжыць імжа. Налева мора уперадзе мяжа (Зар.). 13. Вечар вясенні. Месяц пад гаем (М.Т.). 14. Вунь і ўзлесе. Асеннія ўсталі яліны (Зар.). 15. Вось старая хатка садзік невялічкі. Малады алешнік па краях крынічкі (К-с). 16. Вось і брама ўся ў вянках выстаўка адкрыта (Бр.). 17. Насустрач маці выбегла з-за ліп у даматканай выцвілай кашулі. «Сыночак!..» – І ў тым крыку столькі было што можа здрыгануцца і сцяна (Кір.). 18. Ноч чорная. Лес чорны. Я адзін. Але страху няма ніякага (Я.М.). 19. Хлеб? Зарудны яго нясе ў мяшэчку дарожным (А.К.). 20. Гамонка і смех. Жарты і кпіны і галасістая пераклічка песень (Хадк.). 21. Цемра нічога не бачна (Лупс.). 22. Вечар. Свята ў клубе. Дзень шахцёра (Зв.).

7. Спісаць, падкрэсліць няпоўныя сказы (уключаючы эліптычныя), вызначыць іх від і структуру. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. У жыцце ветру шлох а жыта як чарот (Маш.). 2. На школьным ганку пачуліся крокі, а потым асцярожны стук у дзверы (К-с). 3. Возера зноў зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай (К-с). 4. На плошчы шум, нібы ў час парада, і сэрца зачараваны стук (Вял.). 5. Наўкола сталі відаць адзінокія дрэвы дзе-нідзе шнуркі вінаграднікаў з пахіленымі калочкамі ў кожным кусце (В.Б.). 6. Сонейка высокае поіць травы сокамі, а кусты над доламі росамі мядовымі (Я.П.). 7. Што ёсць у Мартына? Стрэльба рыбацкая снасць ды прыгожая постаць (К-с). 8. З Новым годам з новым шчасцем дарагія сябры! 9. Тры гады Лемяшэвіч партызаніў. У першы дзень злучэння партызан з часцямі Савецкай Арміі стаў салдатам-пехацінцам і пайшоў вызваляць Еўропу (Шам.). 10. Палез Антось перш па драбінах з драбін цярэбіцца ў галінах. Сяк-так прыладзіў сіта крышку абрус адсунуў бярэ лыжку і толькі чуць крануўся рою, гудзе пчала над галавою

(К-с). 11. Шчаслівай дарогі таварыш любімы, заўсёды усюды з табою Радзіма! (У.Д.) 12. Слава гераічным савецкім воінам партызанам і падпольшчыкам Вялікай Айчыннай вайны! («Звязда») 13. Вітанне вам палеткі нівы вітанне роднаму сялу! (Гл.) 14. Данік, лейцы! (Шам.) 15. На коней. Хутчэй (Ч.). 16. Сымон вярнуўся ў хату і нечакана для сябе зразумеў што нікому ён цяпер не патрэбен. Сядзеў не запальваючы святла (Чарн.). 17. Хутчэй! Варушыся! (Шам.) 18. «Я да партызан пайду». – «Калі? Зараз?» – здзівілася Тацяна (Шам.). 19. Лёг араатай на свежую мяккую раллю быццам на падушку. Не вытрымаў ды заснуў (Бяд.). 20. На вышэйшых пясчаных месцах рос хваёвы бор на ніжэйшых гушчар з ельніку алешніку бярозы рознага хмызняку (Я.М.). 21. На дварэ сіль. Паветра снег неба усё заліта сінню. А на ўсходзе чырвань (Чарн.). 22. Дай зірну ў сваё аконца – снег і снег вакол. Зіма (К-с). 23. Яраш перапыніўшы расказ падняў галаву. Здзівіўся: «Раніца?» (Шам.). 24. «Вы паляўнічы?» – «Без стажу. Гады два як стрэльбу маю» (Шам.). 25. Веньямін не паверыў вачам нагнуўся падняў грыб. Сумненняў не магло быць – рыжык! «Варлен, – гукнуў Веньямін. – Алюрам сюды. Рыжыкі» (І.Н.). 26. Ірка любіла восень. Можа таму што ў Бярозаўцы тады было ціха-ціха. Цішыня плыла недзе адтуль з Паліка з пушчы плыла па рэчцы (Пташ.).

8. Спісаць, падкрэсліць няпоўныя сказы і вызначыць, якія члены сказа ў іх «апушчаны». Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Травы пахнуць кветкамі кветкі пахнуць зорамі зоры над палеткамі лесам і азёрамі (Гл.). 2. Здаецца тут не сонца свеціць, і ружы полымем сваім! (Бач.) 3. Сідар затросся. Яго ахапілі такія пачуцці, якіх ён дасюль не ведаў. І жаласць і злосць і крыўда і удзячнасць (Чарн.). 4. У цёмным небе хараводы сіняватых зорак (Багд.). 5. З краю лес высокі; тут жа каля хаты дзве старыя вербы дуб каржакаваты (К-с). 6. Ён у абход, а я цераз паркан – і толькі мяне бачылі (Пальч.). 7. Зорнае неба над светам. Мора ледзь чутна шуміць (М.Т.). 8. «Вы хочаце гэта ведаць?» – падкрэсліваючы слова «гэта» запытаў Нявідны. «Так, гэта» (К-с). 9. На скрыжаванні палявых дарог здаўна стаіць сяло Чырвоны Лог. На ўсход падковай векавечны бор на захад край імшараў і балот... (М.Т.). 10. «Камандзір ты што скончыў?» – «Аўтадарожны тэхнікум» (Шам.). 11. Навокал бязмежныя нашы прасторы абапал прысады палеткі азёры (У.Д.). 12. Вось ужо нешта мільгае між дрэў, вялікае чырвонае. Усё выразней выразней... «Зубр» – у адзін голас крыкнулі хлопцы (Я.М.). 13. Міхал хватае дубальтоўку і хоча выстраліць у воўка. А потым стрэльбу апускае і воўка зблізку разглядае (К-с). 14. Не будзеш плакаць ты ад крыўды і ад болю. Прэч войны прэч аматараў разбою! (Луж.) 15. «Хто ты і як тваё прозвішча?» – было першае пытанне. «Рэвалюцыянер. Прозвішча ў мяне няма» (К-с). 16. Дзядзька смяецца над кнігай, і мы таксама (Б.). 17. Слава інжынерам і вучоным, што праклалі ў космас першы след! (Панч.) 18. «Рукі ўгору!» крыкнуў дзед Талаш (К-с). 19. Справа непадалёк віднелася вёска за ёю рэдкія бярозавыя прысады злева нядаўна ўзаранае глянцавата-чорнае поле (У.М.). 20. «Вам далёка?» – запытаў ён Лабановіча. «У Верхань», – адказаў Лабановіч (К-с).

9. Выпішыце з тэксту аднаасастаўныя сказы, вызначце іх тыпы, падкрэсліце галоўныя члены.

Кіеў быў зусім малады. Полацк трохі старэйшы. Осла не было. Масквы не было. Ні Берліна, ні Нью-Йорка, ні Рыгі – нічога гэтага яшчэ не было. Не было Францыі, а была толькі Франкская дзяржава. А ён (дуб) ужо рос.

І наўрад ці быў намнога меншы, калі чалавек з вачыма хітруна і аматара пагуляць, з сэрцам, у якім жыла... гарачая любоў да сваёй беларускай зямлі, Крывашапка, стаяў пад ім і клікаў на паўстанне беларускіх сялян, сваіх братоў. Палалі вогнішчы. Польшы іхняе адбівалася на лёзах кос, на вострых іглах вілаў, у глыбокіх вачах, чырванела на кары Вечнага Дрэва. Яно скакала недзе высока уверсе на ягоных галінах. А сярод людзей, магчыма, быў продак у дванаццатым калене нашага дзеда.

Не ведаю, ці адпавядае дрэву імя «цар-дуб». Назва «дуб Крывашапкі» адпавядае больш, хаця і яна не з лепшых...

Ён быў сведкам усёй пісанай нашай гісторыі. Сведкам канца радавога строю, сведкам з'яўлення князёў і ўвядзення хрысціянства, сведкам разгрому беларусамі татарскай навалы, сведкам паўстанняў семнацатага стагоддзя і сведкам апошняй вайны.

Крый божа стаць яму сведкам вайны атамнай, сведкам канца чалавецтва і сваёй смерці разам з ім. Гэтага не павінна быць. (Каратк.)

10. Спісаць. Падкрэсліць словы-сказы і словы ці спалучэнні слоў, якія сінтаксічна не аформлены як сказы; вызначыць іх сэнсавую нагрузку. Паставіць, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Хомка спытаў: «Дык ты цяпер на Баханы?» – «Ага» (Чыгр.). 2. «Максім яшчэ не вярнуўся?» – «Не» (К-с). 3. «Ша», – адказаў аднекуль з цёмнага кутка камісар (Шам.). 4. «Бабуля!» – паклікала з печы дзяўчынка. – «Ну» (Б.). 5. Дзень добры, як ты цяпер Сымонка будзеш адзін (Чарн.). 6. «Не ведаеш як многа тут палякаў?» – «Многа!» – панізіў голас Панас (К-с). 7. «Ат», – махнуў ён рукой (Б.). 8. Гэ панічыку вы яшчэ маладзенькі мала на свеце жылі (К-с). 9. Гэй ты сонца гары ад зары да зары (Куп.). 10. «Але аднае стрэльбы яшчэ мала... мала браце аднае нават добрае стрэльбы!» – «Праўда», – кіўнуў галавою Мартын (К-с). 11. Ах, вось што! Значыцца ты хлусіш што не ведаў (Шам.). 12. Не я не буду плакаць я хачу бачыць усё (К-с). 13. Ну вось і ўсё покі што (К-с). 14. Ну добра. Мы цябе прымаем але памятай – слухаць павінен (К-с). 15. Нічога заплоцяць... (Шам.) 16. «Ну дык што?» – і Максім недаверліва паглядзеў на Саўку (К-с). 17. Вось іменна... і мяне гэта турбуе, Даніла Платонавіч (Шам.). 18. «Здароў!» – коротка адказвае Пракоп (К-с). 19. «Ну і госць! І сапраўды госць!...» – радавалася Агата (Бр.). 20. Эх бары былі бары (К-с). 21. Ой віхор у полі вее без спачынку (Агн.). 22. «Ты гэта ні разу не была там?» – спытала гаспадыня. – «Не» (Чыгр.). 23. «Гм! так, так! Помню», – рэзюмаваў успаміны пра былое Цімох (К-с). 24. «Ясна то ясна...» – усміхнуўся Аржанец (Б.). 25. Эге ж хлопча: не забыта тая праўда на зямлі (К-с). 26. Так дзядзька Сцяпан: жыццё не стаіць на месцы і ўсё на свеце змяняецца (К-с). 27. «Праясняецца», – сказаў я. – «Ага. К вечару будзе лётная пагода», – зазначыў Сеня (Шам.).

6. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ

6.1 Аднасастаўныя сказы

1. Адзначце правільнае: Аднасастаўны сказ – гэта...

д) безасабова-прэдыкатыўным словам.

8. Адзначце правільнае: Галоўны член абагульнена-асабовага сказа выражаецца...

- а) дзеясловам 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу;
- б) дзеясловам 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу;
- в) безасабовым дзеясловам;
- г) дзеясловам 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу;
- д) дзеепрыметнікам незалежнага стану.

9. Адзначце правільнае: Галоўны член безасабовага сказа выражаецца...

- а) дзеясловам 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу;
- б) дзеясловам 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу;
- в) безасабова-прэдыкатыўным словам;
- г) дзеепрыметнікам залежнага стану;
- д) спалучэннем безасабова-прэдыкатыўнага слова і інфінітыва.

10. Адзначце правільнае: Галоўны член інфінітыўнага сказа выражаецца...

- а) словам катэгорыі стану;
- б) незалежным інфінітывам;
- в) дзеепрыметнікам залежнага стану;
- г) дзеепрыметнікам незалежнага стану;
- д) дзеясловам *быць* у безасабовым значэнні з адмоўем.

11. Адзначце намінатыўныя сказы:

- а) Масква, Масква!.. Шмат паэтаў уславілі цябе – велічную і простую, прыгожую і таленавітую, мудрую і смелую. (Сав.);
- б) Гаворка, смех – усё злівалася ў адзін прыглушаны гул. (Пальч.);
- в) Цёплая чэрвеньская ноч. (Савіц.);
- г) Прарэзлівыя, кароткія птушыныя крыкі ўначы. (Карам.);
- д) Верас на ўзлеску. (Сіп.).

12. Адзначце пэўна-асабовыя сказы:

- а) Пачынала віднець. (В.Б.);
- б) Апейку было лёгка і радасна. (І.М.);
- в) Гляджу на водсвет маскоўскіх агнёў. (Сав.);
- г) Маці аж свеціцца ад шчасця. (Грах.);
- д) Часта з захапленнем думаю аб слаўнай жыццёвай дарозе. (М.Т.).

13. Адзначце няпэўна-асабовыя сказы (у тым ліку ў межах складаных):

- а) Ёй колькі б год ні налічылі, яна [Беларусь] здаецца маладой. (Хадк.);
- б) Часта проста выгаворвалі сваё набалелае. (І.М.);
- в) Здалёку бачу высокую драўляную будыніну. (А.Д.);
- г) Адступілі ў глыб лесу. (Чыгр.);
- д) У нашым свеце так цалуюць рукі толькі маці. (Б.).

14. Адзначце абагульнена-асабовыя сказы:

- а) Не лічыце кветачкі ўвесну, палічыце ягадкі ўвосень. (Пр.);
- б) Чужую бяду і пальцам развяду. (Пр.);
- в) Чалавека слухай, а свой розум май. (Лыньк.);
- г) Не злічыш дароў тваіх, верасень, сёлета. (Вял.);
- д) Мне было прыемна хадзіць у адзіноце. (Шам.).

15. Адзначце безасабовыя і інфінітыўныя сказы:

- а) Піць крынічную ваду – асалода. (Віт.);
- б) Як пры сустрэчы цябе і пазнаць, сястра? (Гл.);
- в) Эх, быць бядзе, ну, быць бядзе... (К-с);
- г) Каб добра пазнаць чалавека, трэба пабываць у яго дома. (Граж.);
- д) У іх сваіх дзяцей не было. (Рам.).

6.2 Няпоўныя сказы

1. Адзначце правільнае: Няпоўны сказ – гэта...

- а) разнавіднасць сказа, у якім часткі звязаны паміж сабой падпарадкавальнымі злучнікамі ці злучальнымі словамі;
- б) сказ, у якім даданая частка адносіцца да ўсёй галоўнай, а апошняя выступае як структурна закончаная і не патрабуе абавязковага разгортвання за кошт даданай часткі;
- в) сказ, у якім адсутнічае канструкцыйна неабходны галоўны або даданы член сказа, відавочны з папярэдняга кантэксту або сітуацыі;
- г) сказ, граматычную аснову якога складае адзін галоўны член з залежнымі ад яго словамі або без іх;
- д) сінтаксічна-стылістычная адзінка, што складаецца з групы цесна ўзаемазвязаных сказаў.

2. Адзначце асноўную прыкмету няпоўнага сказа:

- а) сэнсавая непаўната;
- б) асобая інтанацыя;
- в) інфармацыйная закончанасць;
- г) граматычная непаўната;
- д) мадальнасць.

3. Адзначце разнавіднасці няпоўных сказаў паводле структуры:

- а) пабуджальныя;
- б) ускладненыя;
- в) маналагічныя;
- г) няўскладненыя;
- д) пыталыя.

4. Адзначце разнавіднасці няпоўных сказаў паводле характару зносін:

- а) сітуацыйныя;
- б) маналагічныя;
- в) апавядальныя;
- г) дыялагічныя;
- д) апісальныя.

5. Адзначце сказ з варыянтнай пастаноўкай знака прыпынку:

- а) Радзіме_ нашы сэрцы. (Гл.);

- б) Так зрабіўся Міколка кулямётчыкам, а дзед Астап_ кавалерыстам. (Лыньк.);
- в) Як лёгкі ветрык_ па траве, прабегла па натоўпе гамонка. (Крап.);
- г) Напісалі ўсе па-рознаму. Хто_ пра бацькоў, хто_ пра першае знаёмства з горадам, пра любімую кнігу, пра шчырых сяброў. (У.Д.);
- д) Над галавой_ з галін жывы шацёр. (Багд.).

6. Адзначце ўрыўкі з твораў, дзе ёсць кантэкстуальныя няпоўныя сказы:

- а) Міжвольна пачалі ўспамінацца мне некаторыя малюнкi з маіх даўно мінулых вёснаў. (Кул.);
- б) Ужо шмат гадоў Нёман падмываў круты правы бераг, а пакаты левы ўсё ўразаўся далей у раку. (Пальч.);
- в) Прыгожы горад Віцебск. (Пятр.);
- г) Бацькам, выхавацелям, настаўнікам важна памятаць, што заўсёды на вачах: дзеці ў нас, мы – у дзяцей. (Віт.);
- д) Але здалося, нібы Кавалевіч загадваў:
 - Наперад, хлопцы! На жалезку!
 - На жалезку! На жалезку! – шматгалосае водгулле пакацілася па ўзлессі. (І.М.).

7. Адзначце ўрыўкі з твораў, дзе ёсць сітуацыйныя няпоўныя сказы:

- а) – Глядзі, як прырода сустракае нас! – сказаў аднойчы Колышаву Гогаберыдзе. – Прыбралася, як дзяўчына.
 - Не, таварыш лейтэнант. Лепш – як маці, якая сустракае сыноў. (І.М.);
- б) – Як жа цябе завуць, хлопчык?
 - Пятрусь. (Кул.);
- в) – А якое ў вас заданне было? – спытаў Пяркоўскага Мітрафан Нарчук.
 - Спярша мы павінны былі цягнік узарваць на чыгунцы. Ну, а пасля пачаць дзейнічаць на свой погляд і на сваю рызыку. (Чыгр.);
- г) Плошча возера – восемдзсят квадратных кіламетраў. Найбольшая глыбіня – трыццаць пяць метраў. (В.В.);
- д) Так, вочы ў вочы, яны глядзелі адно на аднаго некалькі імгненняў – чалавек і звер. (Асіп.).

8. Адзначце эліптычныя сказы:

- а) І вось мы ў бурных хвалях. (Шушк.);
- б) У Дняпра сухі дол з высокім правым берагам. (Жд.);
- в) Колькі жыцця пад вусатым калоссем! (Б.);
- г) Над полем цішыня і золак. (М.Т.);
- д) Злева ад вёскі – зямля нашых сяброў-латышоў. (Паўл.).

9. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць працяжнік:

- а) Гэта старадаўні інстынкт, які мае шмат агульнага з сучаснымі відовішчамі: футболам, баскетболам, хакеем. (І.Н.);
- б) Сашко глянуў уперад і ўбачыў, што да вялікага і старога саду з аднаго боку падступіўся лес, а з другога Прыпяць і лугі. (Кап.);

- в) На рэдкіх палянах буслы ля берагоў ручаін, дзічкі, падобныя на дубы, на зялёныя, у палову неба, хмары. (Каратк.);
- г) Пчолам пільны догляд. (Мік.);
- д) Наліецца ў паходах бронзай цела, сталлю мускул. (Вял.).

10. Адзначце сказы, пунктуацыя якіх не мае варыянтаў:

- а) Следам за возам ішлі вучні: хто нёс глобус, хто – чарніліцы, хто – кнігі. (Пальч.);
- б) І ўсюды попел, попел і попел. (Сіп.);
- в) Творчасць – найбагацейшая крыніца радасці. (Карп.);
- г) Маладзечанцы памятаюць і старанна даглядаюць кожную мясціну, звязаную з жыццём і творчасцю вялікага беларускага Гусяра, а найбольш – Вязынку. (Ках.);
- д) А ў паветры – драпежныя птушкі. (В.В.).

11. Адзначце поўныя сказы:

- а) І зноў цішыня. (М.Б.);
- б) Ва ўсіх на твары – радасць, шчасце. (Пальч.);
- в) У цудоўнай ліпеньскай красе – зялёная мірная Зямля. (І.М.);
- г) Над лесам – поўны таямнічы месяц. (Б.);
- д) Першая зорка ў вышыні, празрыста-сіняе неба над густа-сіняй зямлёй. (Каратк.).

12. Адзначце ўрыўкі, у якіх ёсць сказы з прапушчаным дзеясловам-выказнікам, які не ўзнаўляецца з кантэксту:

- а) Тры кругі зрабіла жыццёвая лодка паэта: першы – рэвалюцыйнае падполле ў Заходняй Беларусі, другі круг – Вялікая Айчынная вайна, трэці, самы высокі, – сучаснасць. (У.К.);
- б) За сорок вёрст ад Наваградка – фальварак Завоссе. (К.Т.);
- в) У кожнага сапраўднага мастака сваё творчае шчасце. (Гіл.);
- г) Апошні раз стаяць разам неразлучныя школьныя сябры: Міця, Валодзя, Коля, а побач з імі – Соня з доўгімі косамі. (Пальч.);
- д) У вёсцы ўрачыстая цішыня. (А.Ж.).

13. Адзначце сказы з прапушчаным галоўным членам:

- а) У садзе растуць яблыні, грушы слівы, вішні, а з самага краю – кусты маліны, парэчкі, ружы. (Кап.);
- б) Абапал дарогі – канавы. (Бяд.);
- в) Над намі – жураўліны вырай. (М.Т.);
- г) З аднаго боку шашы – ельнік, пануры, цёмны, з цёплымі капцамі мурашніку. (Адамч.);
- д) У гэтым урочышчы забаронена рэзаць дрэвы і паляваць. (Хадк.).

14. Адзначце двухсастаўныя сказы:

- а) Прафесія настаўніка не з лёгкіх. (Ерм.);
- б) Над Прыпяццю ясная, сонечная раніца. (В.В.);
- в) З музея іду на месца археалагічных раскопак (В.В.);

г) Над галавой, на старых ліпах, што ўзвышаюцца над станцыйным будынкам, –
птушынае вяселле. (Шам.).

д) На тумбачцы – радыёпрыёмнік і кубачак кавы. (Карп.).

15. Адзначце, у якіх функцыянальных стылях (і падстылях), як правіла, ужываюцца няпоўныя сказы:

а) афіцыйна-справавы;

г) мастацка-публіцыстычны;

б) гутарковы;

д) стыль мастацкай літаратуры.

в) размоўны;

МОДУЛЬ 5 «СКЛАДАНЫ СКАЗ»

1. СХЕМА БЛОК-СИСТЭМЫ ВЫВУЧЭННЯ МАТЭРЫЯЛУ

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Складаназлучаны сказ. Складаназалежны сказ.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
2.	Бяззлучнікавы складаны сказ. Складаны сказ камбінаванай будовы.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
3.	Сінтаксічны аналіз розных відаў складанага сказа.	Паглыбленне і сістэматызацыя ведаў, папярэдні кантроль	Практыкум	2

2. АСНОВЫ НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫХ ВЕДАЎ ПА МОДУЛІ

2.1 Паняцце пра складаны сказ. Прынцыпы класіфікацыі складаных сказаў.

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

У беларускай лінгвістыцы ХХ ст. існавалі два пункты гледжання на прыроду складаных сказаў, што па-рознаму раскрываюць іх сутнасць. Адно меркаванне грунтуецца на тым, што складаны сказ – гэта свайго роду «счапленне» двух (ці больш) простых сказаў: «Складаныя сказы – гэта адзіная сінтаксічная і сэнсавая адзінка, якая ўтвараецца з двух і больш простых сказаў» (Анічэнка, 1998). Такі пункт гледжання ўласцівы ўсім мовазнаўцам першай паловы стагоддзя: Я. Карскаму, Б. Тарашкевічу, Я. Лёсіку, Л. Рохкінду, Ц. Ламцёву, а ў сучасны момант адлюстраваны ў шэрагу дапаможнікаў для ВНУ і школы.

Другі падыход заснаваны на тым, што кампанентамі складанага сказа ёсць не сказы, а прэдыкатыўныя часткі, паколькі сваё інтанацыйнае, сэнсавое і граматычнае афармленне яны атрымліваюць выключна ў структуры ўсяго складанага сказа, а таму іх «толькі ўмоўна можна называць сказамі» (Клюсаў). Мовазнаўцамі між тым канстатуецца факт, што «да гэтага часу сустракаецца тэрмін «сказ» (параўн.: галоўны сказ, даданы сказ) для абазначэння састаўных частак складаназалежнага сказа. Недакладнасць у тэрмі-

налогіі стварае ілюзію тоеснасці частак адзінага сінтаксічнага цэлага – складаназалежнага сказа – і асобнай адзінкі – простага сказа» (Шуба, 1972). Значыць, выкарыстоўваць тэрмін «сказ» у дачыненні да прэдыкатыўных частак складанага сказа некарэктна і неправамерна, чаго і пазбягаюць у сваіх публікацыях П. Шуба, Г. Ключаў, Л. Бурак, Т. Бандарэнка, А. Міхневіч, Я. Адамовіч, М. Яўневіч, П. Сцяцко і інш.

Такім чынам, **складаны сказ** – гэта структурна-сінтаксічнае і сэнсавое цэлае, што ўтвараецца ў выніку аб’яднання дзвюх і больш прэдыкатыўных частак.

Прэдыкатыўныя часткі складанага сказа – такія сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць фармальную і сэнсавую арганізацыю, уласціваю простым сказам, але не валодаюць камунікацыйнай цэласнасцю і прызначаня для функцыянавання ў якасці частак складанага сказа. Значыць, у адрозненне ад простага сказа прэдыкатыўныя часткі складанага пры сваім фармальным падабенстве не маюць: інтанацыйнай завершанасці; не валодаюць сэнсавай цэласнасцю; уключаюць у сваю структуру такія элементы, якія ніяк не могуць выступаць у тоеснай функцыі ў простым сказе (падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы).

Разам з тым просты сказ мае пэўныя адрозненні ад складанага, якія грунтуюцца на тым, што складаны сказ – адзінка больш высокага ўзроўню (хаця ў яе аснове і ляжаць мадэлі пабудовы простых сказаў). Разыходжанні датычацца: а) значэння, б) структуры, в) сродкаў сувязі.

Просты сказ выражае адну катэгорыю прэдыкатыўнасці, што і ёсць яго граматычным значэннем; складаны ж сказ мае некалькі такіх комплексаў (у залежнасці ад колькасці частак), і граматычнае значэнне складаных сказаў – гэта семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж яго прэдыкатыўнымі часткамі.

Складнікамі простага сказа з’яўляюцца сінтаксемы і словазлучэнні (непадзельныя, фразеалагізаваныя), а структуру складанага сказа ўтвараюць прэдыкатыўныя часткі.

Калі ў простым сказе асноўнымі граматычнымі сродкамі сувязі выступаюць сінтаксічныя формы слоў (канчаткі і прыназоўнікі), то ў складаных – прэдыкатыўныя часткі звязваюцца інтанацыяй і карэлятамі, з дапамогай злучнікаў і злучальных слоў.

Падсумоўваючы вышэйсказанае, можна зазначыць: складаны сказ, як і просты, – таксама адзінка шматаспектная. У фармальна-структурным аспекце ён характарызуецца поліпрэдыкатыўнасцю і разгорнутым наборам канструкцыйных элементаў для сувязі прэдыкатыўных частак. У семантыч-

ным аспекце – гэта семантычна цэласная адзінка, значэнне якой не ёсць сума значэнняў яго прэдыкатыўных частак, а толькі сэнсавыя адносіны паміж імі. Паводле камунікацыйнага аспекту складаны сказ характарызуецца адзінствам камунікацыйнага задання і інтанацыйнай закончанасцю.

Класіфікацыя складаных сказаў сінтаксістамі праводзіцца, зыходзячы з розных крытэрыяў, а таму ў цяперашні час у беларускім мовазнаўстве паралельна суіснуюць дзве адрозныя канцэпцыі.

Прыхільнікі першай пры класіфікацыі складаных сказаў бяруць за аснову тып сэнсавых адносінаў паміж іх прэдыкатыўнымі часткамі – злучэнне ці падпарадкаванне. А ўжо потым зыходзяць з прынцыпу афармлення гэтых адносінаў – «чыста інтанацыйна або і інтанацыйна, і марфалагасінтаксічна» (А. Міхневіч). У такім разе бяззлучнікавыя сказы разглядаюць і ў групе складаназлучаных, і ў групе складаназалежных, не вылучаючы іх у асобны тып. Такое меркаванне абапіраецца на той факт, што бяззлучнікавыя сказы паводле сваіх сэнсавых адносінаў ніяк не адрозніваюцца ад злучнікавых складаных сказаў.

Розніца датычыцца сродкаў сувязі: ёсць яны ці іх няма. Названая канцэпцыя бярэ свой пачатак з прац Я. Карскага, Б. Тарашкевіча, Я. Лёсіка, Ц. Ламцёва, але сваё пераканальнае абгрунтаванне атрымала толькі ў публікацыях А. Міхневіча.

Складаныя сказы			
складаназлучаныя		складаназалежныя	
злучнікавыя	бяззлучнікавыя	злучнікавыя	бяззлучнікавыя

Другая канцэпцыя ў сваёй класіфікацыі абапіраецца перадусім на фармальныя паказчыкі сувязі – злучнікавая ці бяззлучнікавая, а потым ужо бярэцца пад увагу тып адносінаў паміж прэдыкатыўнымі часткамі – злучэнне і падпарадкаванне.

Складаныя сказы				
злучнікавыя			бяззлучнікавыя	
складаназлучаныя	складаназалежныя	пераходныя	адкрытай структуры	закрытай структуры
з рознымі відамі сувязі				

Такі падыход зафіксаваны ў беларускай лінгвістыцы і выкарыстоўваецца ў практыцы школы і ВНУ з выхадам у свет «Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (1959), дзе аўтарам прапанаванага раздзела быў

Л. Бурак. Да прыхільнікаў такога меркавання можна далучыць. С. Яўневіча, П. Сцяцко, Т. Бандарэнку, Л. Антанюк і інш.

2.2 Складаназлучаны сказ

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Складаназлучаны сказ – такі тып складанага сказа, прэдыкатыўныя часткі якога звязваюцца злучальнымі злучнікамі. Яны характарызуюцца адноснай раўнапраўнасцю прэдыкатыўных частак і наяўнасцю злучальных злучнікаў, якія займаюць замацаваную пазіцыю паміж прэдыкатыўнымі часткамі.

Пра адносную раўнапраўнасць прэдыкатыўных частак складаназлучаных сказаў гаворыцца таму, што сэнсава яны, як правіла, узаемаабумоўленыя, і пра гэта сведчыць наяўнасць пэўных моўных элементаў у іх структуры. Такімі сродкамі сувязі прэдыкатыўных частак, акрамя злучальных злучнікаў і інтанацыі, з’яўляюцца:

1) анафарычныя элементы ў другой частцы (займеннікавыя словы, што адсылаюць да папярэдняй: *ён, сам, той, гэты, там, туды* і пад.): *Душа ў Андрэя была адыходлівая, і ён ужо не злаваў на брата* (Карам.); *Скажы, Мікола, папраўдзе: а табе не страшна было там?..* (Кудр.);

2) злучнікавыя элементы (сінтаксічна спецыялізаваныя словы: *толькі, зноў, таму, значыць, усё-такі, усё роўна, тым не менш* і пад.): *Колькі дзён пабылі маразы – і зноў цяплынь распарыла зямлю* (Карам.); *Сяло спала, і толькі у некалькіх хатах гарэла святло* (Кудр.);

3) суаднесенасць часава-трывальных формаў і мадальных планаў выказнікаў: *Прарваўся, аглушаючы, гром, і лівень хлынуў на лес* (Пестр.);

4) наяўнасць дэтэрмінанта ў першай частцы – агульнага кампанента для абедзвюх частак: *Здаецца, бялейшыя сталі гнуткія бярозы і яшчэ вышэй падаліся стромкія хвойкі ды елкі* (Лыньк.);

5) непаўната другой прэдыкатыўнай часткі: *Маладая ігумення напрасіла бацьку прыслаць да яе малодшую сястру ў навучанне грамаце, а потым таемна пастрыгла здольную вучаніцу ў манахі* (У.А.);

б) лексіка-тэматычнае кола слоў: *Спалі ўсе на падлозе ў гасцінай, а займаліся на кухні* (У.Д.);

Класіфікуюцца складаназлучаныя сказы паводле двух параметраў: а) характару злучнікаў; б) адкрытасці / закрытасці структуры.

Характер злучніка (спалучальнага, супастаўляльнага, размеркавальнага, далучальнага) матывуе тып сэнсавых адносінаў паміж прэдыкатывымі часткамі.

У сказах **са спалучальнымі злучнікамі** (*і, ды* (у значэнні 'і'), *ні...ні*, *таксама* выражаюцца адносіны пералічэння:

а) адначасовасць: *Ля берагу рака была травяністая, і да чыстай плыні вяла кладка з вялікіх камянёў* (Марц.);

б) паслядоўнасць; *На бярозах, на многіх іншых дрэвах пачалі трэскацца пупышкі, і з'яўляліся светла-зялёныя, кволяя лісточкі* (У.Д.);

в) адмоўнае пералічэнне: *Ні мы не наймалі чужых, ні нашы не аддавалі дзяцей у людзі* (Янк.);

г) прычынна-выніковыя: *Дзень толькі пачынаўся, і спяшацца не было куды* (Карам.).

У сказах з **супастаўляльнымі злучнікамі** (*а, але, ды* (у значэнні 'але'), *аднак, затое*) выражаюцца адносіны:

а) супастаўлення: *Я ўжо быў гатовы ісці на нараду, але да пачатку яе заставалася яшчэ з гадзіну* (Янк.);

б) супрацьпастаўлення: *Выжыць – гэта любой цаною, а жыць гэта ўсё-такі менш ці больш сумленна* (Б.);

в) саступальныя: *Астатнія тры Давідовічы зямлю хоць мелі, але лесу ў іх не было* (С.Д.);

г) замены, кампенсацыі: *Пятка следу была вузенькая, клінам, затое «пальцы», кіпцюры шырока растапырваліся на падталым снезе* (С. Давідовіч).

У сказах з **размеркавальнымі злучнікамі** выражаюцца адносіны:

а) узаемавыключэння, несумяшчальнасці, выбару (злучнікі *ці, або, альбо*): *Шуміць вецер, або ідзе дождж* (Гал.);

б) чаргавання (злучнік *то... то; ці... ці*): *Марознай зорнай ноччу на шашы то прасунуцца ціхія сані, то зноў прамчыцца машына* (Б.);

в) неадрознення, няўпэўненасці, меркавання (злучнікі *не то...не то; ці то... ці то*): *Не то загукала сава, не то прапішчаў заяц* (Я.М.).

У сказах з **далучальнымі злучнікамі** (*і, ды і, ды, а, але і, і таму, і да таго ж, і ўсе ж, і толькі*) выражаюцца адносіны далучэння – дадатковага тлумачэння, заўвагі, высновы, паведамлення і пад.: *Вясковыя дзеці бачылі фактычна толькі адны школьныя падручнікі, ды і тых было небагата: кніга для чытання, задачнік і «закон Боскі»* (Карам.).

Паняцце адкрытай / закрытай структуры складаназлучаных сказаў звязана з семантыка-структурнай арганізацыяй прэдыкатыўных частак і характарам злучніка.

Складаназлучаныя сказы **адкрытай структуры** маюць прэдыкатыўныя часткі, якім уласціва аднатыпная будова, значэнне адначасовасці, спалучальныя ці пералічальныя адносіны між імі, наяўнасць (неабавязкова) агульнага даданага члена ці агульнай прэдыкатыўнай часткі: *Ці драч падасць голас з рэчкі, з поплаву, ці крыкне па-дзіцячы жаласлівым голасам сава, ці прагнеца зязюля...* (Карам.).

Складаназлучаныя сказы **закрытай структуры** характарызуюцца наяўнасцю толькі дзвюх прэдыкатыўных частак, якім уласцівы структурная рознааформленасць, семантычная абумоўленасць (сэнсавая залежнасць адной часткі ад другой), супастаўляльныя, выніковыя ці далучальныя адносіны паміж імі: *Хмары хутка плылі па небе, а з імі ўцякаў і дождж з далёкімі раскатамі грому* (Пестр.).

2.3 Складаназалежны сказ

За аснову раздзела ўзяты матэрыял падручніка М. Яўневіч, П. Сцяцко «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы».

Пры апісанні тыпаў складаназалежных сказаў можна згадаць структурна-семантычную і функцыянальную ці традыцыйную класіфікацыю. Зыходным пунктам **структурна-семантычнай** класіфікацыі з'яўляецца характар суадносінаў паміж галоўнай і даданай часткамі: толькі да аднаго слова ці цалкам да прэдыкатыўнай асновы галоўнай часткі «прымацоўваецца» залежная. Класіфікацыя прадстаўлена ў «Беларускай граматыцы» (1986), раздзел напісаны К. Скурат, у дапаможніку Т. Рамзы. Больш пашыранай і прымальнай застаецца **традыцыйная**, якая ўлічвае перш за ўсё сінтаксічную функцыю даданай часткі ў адносінах да галоўнай. Паводле гэтай класіфікацыі даданыя часткі падзяляюцца на тыпы адпаведна членам сказа – на даданыя дзейнікавыя, выказнікавыя, дапаўняльныя і г.д. (Бурак; Яўневіч, Сцяцко; Адамовіч і інш.).

Пры вызначэнні тыпу даданай часткі трэба ўлічваць сінтаксічную ролю ўказальнага слова ў галоўнай частцы, бо даданая частка выконвае тую самую сінтаксічную функцыю, што і ўказальнае слова. Такім чынам, указальныя словы даюць магчымасць дакладна ўстанавіць тып даданай часткі. Калі ўказальнага слова няма, то сінтаксічная функцыя даданай часткі не заўсёды выразная і даданая частка можа быць аднесена да розных тыпаў:

Часта бывае (так), што праўда кладзе непраходную сцяну між найлепшымі сябрамі (К-с). Без указальнага слова *так* даданая частка можа разглядацца і як дзейнікавая, і як спосабу дзеяння.

Злучальныя словы і злучнікі могуць быць аманімічныя: *што, калі, як, чым* і інш. Часам іх цяжка бывае адрозніць. Пры размежаванні злучальных слоў і злучнікаў трэба мець на ўвазе наступнае: 1) злучальныя словы не толькі звязваюць даданыя часткі, але і выконваюць ролю члена сказа ў даданай частцы (захоўваючы значэнне займенніка ці прыслоўя); 2) лагічны націск могуць мець толькі злучальныя словы (бо гэта самастойныя часціны мовы – займеннікі ці прыслоўі); 3) злучнікі часта можна апусціць, ператварыўшы складаназалежны сказ у бяззлучнікавы (бо злучнікі не выконваюць ролі членаў сказа). Параўн.: 1 *Я знаю, што цяжка і горка свой дом пакідаць і сяло* (Астр.) і *Я знаю: цяжка і горка свой дом пакідаць і сяло*. 2. *Тамды яны ведалі, што іх чакае* (Гр.). Перабудова тут немагчымая.

Трэба памятаць, што словы *хто, які, чый, каторы, дзе, куды, адкуль, чаму, чаго, колькі, наколькі* выступаюць у сказе толькі як злучальныя словы. Не бываюць злучальнымі словамі, а выконваюць ролю толькі злучнікаў словы *чым – тым, няхай (хай), адкуль, раз, таму што* і інш.

Пры разборы даданых частак па членах сказа ў некаторых выпадках няправільна вызначаецца сінтаксічная роля злучальных слоў *які, чый, каторы*; тут нярэдка бачаць толькі адну функцыю гэтых слоў – быць азначэннем. На самай справе словы *які, чый, каторы* могуць субстантывавацца і выконваць у сказе ролю дзейніка, выказніка, дапаўнення і акалічнасці: 1. *Вось і хата, каторую часта ён сніў* (Бр.). Тут слова *каторую* – дапаўненне (ужыта замест слова *хатку*). 2. *Гэта чалавек, які можа нам дапамагчы* (Крап.). Злучальнае слова *які* выступае дзейнікам (ужыта замест *чалавек*). 3. *Які размах, такі і палёт* (Пр.). У даданай частцы слова *размах* – дзейнік, а *які* – выказнік. 4. *Каля ямы быў высокі пагорак, з якога было далёка відаць* (К-с). Тут з *якога* – акалічнасць месца.

Даданая дзейнікавая частка або напаўняе канкрэтным зместам дзейнік галоўнай часткі, выражаны ўказальным займеннікам *той* ці азначальнымі *кожны, усякі, усе, усё*, або выконвае ролю дзейніка, калі яго няма ў галоўнай частцы: *Той не можа быць другам, хто ў бядзе абыдзе кругам* (Пр.). *Усё, пра што нам марыцца, збываецца ў жыцці* (Хвед.).

Даданую дзейнікавую частку, якая адносіцца да ўказальнага займенніка галоўнай, лёгка адрозніць ад іншых даданых. Калі ўказальнага слова няма і даданая дзейнікавая частка адносіцца да выказніка галоўнай, то яе можна не адрозніць ад іншых даданых, асабліва даданай дапаўняльнай:

злучнікі і злучальныя словы ў іх часта аднолькавыя. Для адрознення такіх даданых дзейнікавых ад дапаўняльных трэба кіравацца наступным.

1. У галоўную частку, якая з'яўляецца няпоўным сказам (па форме яна супадае з безасабовым сказам), можна ўставіць указальнае слова *тое*, сінтаксічная функцыя яго ў галоўнай частцы пакажа на тып даданай: 1. *З усіх газетных матэрыялаў відаць (тое), што аўтары іх ведаюць, як весці размову з вясковым людам (С.А.)*. Даданая (са злучнікам *што*) – дзейнікая: указальнае слова (*тое*) выступае дзейнікам. 2. *Раней, за кіпучай працай, не думалася (пра тое), што жыве ён без сям'і (Лыньк.)*. Даданая частка – дапаўняльная: яна адносіцца да дапаўнення (*пра тое*) і раскрывае яго сэнс.

2. Даданыя дзейніковыя часткі нярэдка паясняюць выказнік галоўнай, выражаны кароткім прыметнікам (формай прыметнік супадае з безасабова-прэдыкатыўным словам): *Ды відно было, што Вера ўмее трымацца і валодае сабой не наіграна, а зусім натуральна і проста (Кул.)*. *Ніхто не супраць цёплых вясновых дажджоў, але ж не надта прыемна, калі яны размываюць дарогі, робяць столькі гразі (Кул.)*. Калі ўставіць указальнае слова *тое*, то прыметнік у ролі выказніка будзе каардынавацца з ім; параўн.: *не надта прыемна тое (прыемныя тыя), відно тое (відна тая)*.

3. Выклікае цяжкасць і вызначэнне склону ўказальнага слова *тое*, калі яно адказвае на пытанне *што?* – назоўны ці вінавальны? У гэтым выпадку выкарыстоўваюць метады падстаноўкі: на месца даданай часткі ставіцца даданы член сказа, па сінтаксічнай ролі якога і вызначаецца тып даданай часткі: 1. *Сёння без перабольшання можна сказаць, што ў беларускім апаэзіі існуе школа Брыля (Стр.)*. Даданая частка – дапаўняльная: адпавядае дапаўненню вінавальнага склону (*праўду*). 2. *Чутно было, як баяніст прабуе лады (Хадк.)*. Даданая – дзейнікая, бо можна сказаць: *чутна была проба ладоў*.

4. Калі даданая частка адказвае на пытанне *што?* і адносіцца да зваротнага дзеяслова галоўнай часткі, то яна з'яўляецца дзейнікавай, бо зваротныя дзеясловы не могуць мець пры сабе прамога дапаўнення: *Працавіттыя пчолкі, усялякія мушкі гулі тут, і здавалася, нібы ліпа гэта нейкі дзіўны інструмент (К-с)*.

Даданая дапаўняльная частка або канкрэтызуе дапаўненне галоўнай, выражанае субстантывавным указальным займеннікам *той* ці азначальнымі займеннікамі *кожны, усякі, усе, усё*, або выконвае ролю дапаўнення да выказніка галоўнай часткі: *Чулае матчына сэрца адгадвала тое,*

чаго так часта не можа прадбачыць нават сталы розум (К-с). Толькі ў сэрцы і можна адчуць, колькі багаццяў даў табе край (Кір.).

Даданыя дапаўняльныя часткі сваёй структурай і сродкамі сувязі з галоўнай часам надта блізкія да даданых дзейнікавых. Адрозніваюцца яны функцыянальна, сінтаксічнай роляй. Пры даданай дапаўняльнай указальнае слова галоўнай часткі стаіць ва ўскосных склонах (пры адсутнасці яго можна ўставіць) і выконвае ролю дапаўнення: *Што пасееш, тое і пажнеш* (Пр.). Тут *тое* – прамое дапаўненне, даданая частка – дапаўняльная.

Даданая выказнікавая частка канкрэтызуе значэнне выказніка галоўнай, выражанага займеннікамі *такі, гэтакі, той, усё ў* форме назоўнага (зрэдку творнага) склону: *Які размах, такі палёт* (Пр.). *І гэта ўсё, што вы змаглі прывесці ў доказ?* (Гр.).

Даданую выказнікавую частку трэба адрозніваць ад дзейнікавай, азначальнай і даданай меры і ступені (з азначальным адценнем); яны, адказваючы на тыя самыя пытанні, што і даданая выказнікавая (хто іменная? што іменная? які іменная?), адносяцца да ўказальных слоў, якія выконваюць у галоўнай частцы функцыю дзейніка, азначэння ці акалічнасці меры і ступені: 1. *Сягоння мы ўжо не тыя, што калісь хадзілі ў яслі, і словы патрэбны такія, якія б ніколі не згаслі* (Я.П.). Першая даданая – выказнікавая, яна паясняе выказнік *тыя*; другая – азначальная, яна канкрэтызуе азначэнне *такія*. 2. *Настала ноч такая слаўная, якой і ў маладосці не было* (Кір.). Даданая частка – меры і ступені (з адценнем азначальнасці); яна паясняе ўказальнае слова *такая*, якое паказвае на ступень прыметы.

Да даданых выказнікавых адносяцца і такія даданыя часткі, якія паясняюць састаўны выказнік галоўнай часткі, раскрываючы сэнс указальнага займенніка ў ім: *Не такі ён чалавек, каб не сказаць праўды* (Гр.).

Складаназалежныя сказы з даданымі выказнікавымі часткамі трэба адрозніваць ад простых сказаў падобнай канструкцыі, выказнік у якіх далучаецца да дзейніка пры дапамозе падпарадкавальнага злучніка: *Летняя ноч як матчына ласка: прыемная і цёплая, спакойная і жаданая* (Лупс.). Гэта просты сказ. Складаназалежны сказ з даданай выказнікавай часткай павінен абавязкова мець у галоўнай частцы ўказальны займеннік у функцыі выказніка.

Да простых трэба адносіць і сказы з займеннікавымі спалучэннямі *не хто іншы як; не што іншае як: Гэта было ўжо не што іншае, як здрада* (ЛіМ). *Было не што іншае, як здрада* – выказнік.

Даданая азначальная частка часцей за ўсё адносіцца да назоўніка галоўнай часткі і абазначае яго прымету, радзей яна паясняе ўказальныя

словы – азначэнні *той, такі, гэтакі*, напаўняючы іх канкрэтным зместам: *Хвалюемса, пачуўшы ў мностве моў, народжаных самохаць чалавецтвам, і мову нашу, тую, дружа мой, якая беларускаю завецца* (М.К.).

Са злучальных слоў, якія звязваюць даданыя азначальныя часткі з галоўнымі, найбольш пашыраныя *які і што*, радзей ужываюцца *чый і каторы*: *Як многа сумясіў ён у сабе, гэты ўсеабдымны геній, чыё дыханне мы адчуваем кожную хвіліну поруч з сабой* (К-с). *За сталом былі мужчыны і стары між імі, у каторага маршчыны злеглі пад вачыма* (К-с).

Злучальныя словы *дзе, куды, адкуль* звязваюць з галоўнымі тыя даданыя азначальныя часткі, якія маюць дадатковае прасторавае значэнне (месца і кірунку); гэтыя даданыя звычайна паясняюць у галоўнай частцы назоўнік з прасторавым значэннем ці ўказальны займеннік пры ім: *Зямлі вось гэтай мужным сынам гатоў заўжды сябе ўявіць, дзе край свой родны, край Айчыны, вось так умеюць бараніць!* (Кір.) Даданыя азначальныя, якія паясняюць у галоўнай частцы назоўнік з часавым значэннем ці ўказальнае слова пры ім і звязваюцца з ёю злучальным словам *калі* або злучнікам *як*, маюць дадатковае адценне часу: *Гэта было ці не той ноччу, калі азарылі нябёсы чыёсьці сэрца і ў белай сукенцы Марыля выйшла ў сваё бяссмерце* (Е.Л.). Даданыя азначальныя са злучнікам *каб* маюць адценне пажадання і мэты: *Заспявай жа мне песню такую, каб маланкай жахала яна* (К-с). Даданыя азначальныя са злучнікамі *як, як бы, нібы, быццам* выражаюць дадатковае адценне параўнання, а са словам *што* – меры і ступені, выніку: *Ёлаццы зялёнай сённа сняцца сны, быццам вее з бору водарам лясным* (Я.П.).

Даданыя азначальныя часткі трэба адрозніваць ад даданных далучальных; апошнія хоць фармальна і нагадваюць даданыя азначальныя, алё сваім зместам непасрэдна не звязаны з галоўнай часткай, яны не з’яўляюцца разгорнутым азначэннем да назоўніка ў ёй, а змяшчаюць дадатковыя звесткі: *З насення таго вырас цэлы лес, дзе і спачываў гэты хітры і злы вецер* (К-с).

Даданыя азначальныя часткі функцыянальна блізкія да адасобленых азначэнняў; у шэрагу выпадкаў яны выступаюць як сінанімічныя канструкцыі. У стылістычных мэтах даданыя азначальныя часткі могуць быць заменены адасобленымі азначэннямі, выражанымі дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі словазлучэннямі (апошнія больш уласцівыя пісьмова-кніжнай мове).

Даданыя месца, як правіла, раскрываюць у галоўнай частцы акалічнасць месца, выражаную прыслоўямі *тут, там, туды, адтуль, адсюль, усюды, скрозь, адусюль*; радзей даданыя месца непасрэдна адносяцца да выказніка галоўнай часткі: *Дзе ляжалі радком снарады – дзіцяня бескла-*

потна спіць (Панч.). Звязваюцца даданыя месца з галоўнай часткай пры дапамозе злучальных слоў *дзе, куды, адкуль*.

Даданыя часу звычайна паясняюць выказнік галоўнай часткі; у галоўнай частцы могуць быць суадносныя словы *тады, заўсёды, датуль* ці цэлыя спалучэнні – *у той час, да таго часу, пасля таго* і інш.: *Сядзі, грыбе, пакуль на цябе хто надыбе* (Пр.). Канструкцыі з суадноснымі словамі больш пашыраныя ў кніжнай мове. Спалучэнні *у той час, з той пары, пасля таго* і пад., калі на іх не падае лагічны націск, аб'ядноўваюцца са злучнікамі як у адзін састаўны злучнік і ўваходзяць у склад даданай часткі: *З той пары як пайшлі на аблаву, цягнецца іх паляванне да сённяшніх дзён* (А.К.). Ролью злучнікаў тут могуць выконваць і некаторыя часціцы – *толькі, ледзь, чуць, ледзь толькі, абы толькі* ці часціцы разам са злучнікамі – *як толькі, чуць што, толькі што: Як толькі запалка чмыхнула і засвяціла, каля сподачка я ўбачыў той самы калючы клубочак* (Б.).

Часткі складаназалежных сказаў з даданымі часу могуць аб'ядноўвацца лексічна-сінтаксічнымі сродкамі: першая мае спалучэнне тыпу *не паспелі, не скончылі, не прайшло, не мінула* (часам з часціцай *яшчэ*), якое цесна аб'ядноўваецца са злучнікамі другой часткі *як*, утвараючы ўстойлівы зварот *не паспелі... як, не прайшло... як* і г.д. У першай частцы гаворыцца пра дзеянне, якое адбывалася, але не закончылася; яно было перапынена, затрымана іншым дзеяннем, пра якое паведамляецца ў другой частцы: *Не паспелі яшчэ на нарачанскіх лугах выстраіцца купчастыя стагі сена, як недалёка на ўзгорках запалавела жыта* (Хадк.).

Такія сказы часам адносяць да сказаў з узаемным падпарадкаваннем: фармальна залежнай выступае другая частка – са злучнікамі *як*, а з сэнсавага боку яна галоўная, ад яе ставіцца пытанне да першай часткі.

Даданыя ўмовы звычайна звязваюцца з галоўнымі часткамі пры дапамозе злучнікаў *калі, як, каб і раз*. Даданыя ўмовы могуць мець дадатковыя адценні часу, прычыны, пажадання (мэты). Вельмі часта значэнне ўмовы пераплятаецца са значэннем часу. Асабліва ярка праяўляецца адценне часу, калі ў галоўнай частцы ёсць суадноснае слова *тады*: *Не страшны тады дні суровыя, калі рады сталёвыя* (Пр.). Часам цяжка бывае аддаць перавагу аднаму са значэнняў – часу ці ўмовы, і толькі канкрэтнае значэнне сказа або больш шырокі кантэкст дазваляюць размежаваць гэтыя значэнні, лічыць адно з іх галоўным, а другое – дадатковым. Прычыннае адценне маюць даданыя ўмовы са злучнікамі *раз*, адценне пажадання, мэты набываюць даданыя ўмовы, калі яны звязваюцца з галоўнай часткай злучнікамі *каб і абы*.

Даданыя прычыны (абгрунтавання, падставы) звязваюцца з галоўнай часткай у асноўным пры дапамозе злучнікаў *бо, таму што*, іншыя злучнікі ўжываюцца рэдка і, як правіла, уласцівы кніжнай мове (жывая гутарковая мова часцей карыстаецца ў такім выпадку бяззлучнікавымі канструкцыямі).

Да складаназалежных сказаў з даданымі прычыны адносяцца і канструкцыі, у першай частцы якіх ужываюцца у ролі выказніка эмацыянальна-ацэначныя словы тыпу *маладзец*, а другая частка змяшчае падставу, абгрунтаванне такой ацэнкі: *Маладзец, Ігнат, што сказаў* (Лыньк.).

Даданыя мэты звязваюцца з галоўнай часткай пры дапамозе злучніка *каб*. *Зямлёю ж твой розум нямала заняты, каб выгляд надаць ёй другі* (К-с). Састаўныя злучнікі *для таго каб, з тым каб* і іншыя не маюць пашырэння. Спалучэнні *для таго, з тым* могуць уваходзіць у галоўную частку і выконваць ролю ўказальных слоў, тады на іх прыпадае лагічны націск; гэта бывае часцей за ўсё, калі ў галоўнай частцы ёсць узмацняльныя ці абмежавальныя часціцы, адмоўе ці мадальныя словы: *Не для таго мы гадавалі дзяцей, каб яны пад старасць нам не памагалі* (Гр.).

У гутарковай мове сустракаюцца канструкцыі, у якіх даданая частка мэты звязваецца з галоўнай пры дапамозе злучніка *абы*; у такім выпадку даданая частка набывае дадатковае абмежавальнае адценне: *Усміхнешся... і дасі абяцанне любое, абы крыку таго не чуць* (Гл.).

Даданыя ўступальныя адказваюць на пытанне *нягледзячы на што?* і падпарадкоўваюцца галоўнай частцы звычайна пры дапамозе злучніка *хоць*; радзей ужываюцца злучнікі *(ня)хай* (гутарковы стыль), *нягледзячы на тое што*: *Ды жыцця не спыняць, не скуюць маразы, хоць зямлю пакрые тоўстай коўдрай снег* (Вас.). *Хай там будзе сонца ці туман, цеплаход мяне больш не трывожыць* (Панч.).

Уступальныя часткі могуць звязвацца з галоўнай і пры дапамозе злучальных слоў у спалучэнні з часціцай *ні* (*куды ні, хто ні, дзе ні* і інш.); тады даданыя ўступальныя маюць абагульняльны характар з адценнем узмацнення: *Дзе б ні быў я Мінскам ганаруся; дзе б ні жыў, а сэрца маё тут* (Неп.).

Даданыя выніку адносяцца да галоўнай часткі ў цэлым і стаяць пасля яе, паказваючы на вынік таго, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы; звязваюцца яны пры дапамозе непадзельнага састаўнога злучніка *так што*: *У маім жыцці многа цяжкага і страшнага было, так што мяне не спалохаеш* (Маш.). Часам да выніковых адносяць і даданыя часткі са злучальнымі словамі і злучнікамі *таму, то, дык, у выніку чаго*: *Відаць, ута-*

міўся за ўчарашні дзень і вечар, таму і заснуў так моцна (Лыньк.). Мы ўсе адзін аднаго павінны трымацца, дык гуртам і выйдзе нешта (К.Ч.).

Даданыя спосабу дзеяння раскрываюць у галоўнай частцы змест указальнага слова *так*, якое выконвае ролю акалічнасці спосабу дзеяння; зрэдку яны адносяцца непасрэдна да дзеяслова-выказніка галоўнай часткі: *Усё стараўся рабіць так, як рабіў бы беларус (Б.).*

Даданыя спосабу дзеяння могуць мець дадатковыя адценні выніку, параўнання, пажадання і мэты, што абумоўліваецца зместам даданай часткі і сродкамі сувязі (злучнікамі). Даданыя спосабу дзеяння з адценнем выніку звязваюцца з галоўнай часткай злучнікам *што*: *Так уцякалі паны, што пагублялі жупаны (Пр.).* Даданыя спосабу дзеяння са злучнікам *каб* маюць дадатковае адценне мэты, пажадання: *Ён прыладзіў ружжо між галін так, каб яно было напаятове (Хадк.).* Калі даданыя спосабу дзеяння звязваюцца з галоўнай часткай пры дапамозе злучнікаў *як*, *як быццам*, *нібы* і інш., яны маюць дадатковае адценне параўнання: *«Няма такога Беразоўскага, не думайце! Псеў-да-нім!» – Яна пастаралася гэтыя слова прамовіць так, як яго прамовіла наборшчыца Валя, раздзельна і манерна (М.Л.).*

Даданыя меры і ступені раскрываюць, канкрэтызуюць у галоўнай частцы змест указальных слоў са значэннем меры і ступені – прыслоўяў *так*, *столькі*, *настолькі*, *займеннікаў такі*, *гэтакі* або *спалучэнняў да такой меры*, *да такой ступені*, *да таго*: *Трапляецца такая цвёрдая зямля, што і рыдлёўка не хоча браць (М.Т.).*

Даданыя меры і ступені часта маюць дадатковае адценне выніку, а таксама спосабу дзеяння, мэты і азначальнае, што звязана са зместам даданай часткі і з семантыкай злучнікаў і ўказальных слоў. Пры ўказальных словах *такі*, *гэтакі* да асноўнага значэння меры і ступені далучаецца адценне выніку і азначальнае: *Раптам рвануў вецер і перайшоў у такую буру, што зямля закурылася пылам (К-с).* Адценне выніку маюць і даданыя меры і ступені з дадатковым значэннем спосабу дзеяння, параўнання: *Я так вывучыў гэту сцэжку, што мог ісці па ёй заплюшчыўшы вочы (Сач.).* Дадатковае адценне пажадання (мэты) набываюць даданыя меры і ступені са злучнікам *каб*: *Колькі перажыў і перадумаў тады чалавек, каб вы толькі ведалі (Саб.).*

Значэнне меры і ступені без дадатковых адценняў звычайна выступае тады, калі даданыя звязваюцца з галоўнай часткай пры дапамозе слоў *наколькі*, *колькі* і інш.: *На маёй радзіме з лесу выцякаюць дзве ракі. Колькі кропель у іх, столькі там маіх сяброў (Бр.).*

Даданыя параўнальныя характарызуюць змест галоўнай часткі шляхам параўнання і звязваюцца з ёю пры дапамозе параўнальных злучнікаў як, як бы, быццам, нібы, чым і інш.: *На вуліцах няпэўнае святло аўтамабільных фар, быццам распаўзлося ў тумане мноства жаўткаў* (Вял.). *І гасне дзень у задуменні, як гаснуць жыцця летуценні* (К-с).

Даданыя супастаўляльныя характарызуюць змест галоўнай часткі шляхам супастаўлення ў адносінах часу ці колькаснай прыметы. Даданыя супастаўляльныя з **часавым** адценнем звязваюцца з галоўнай часткай пры дапамозе састаўных злучнікаў у той час як, тады як, між тым як: *Вось і цяпер ён спакойна спіць, у той час як яна сціскае на грудзях рукі, быццам жадаючы гэтым не выпусціць сэрца* (Бр.). Даданыя супастаўляльныя з колькасным адценнем; яны звязваюцца з галоўнай часткай падвойнымі злучнікамі чым – тым, як – так, як – гэтак: *Я, знаеш, чым глыбей ныраю ў просінь, тым адчуваю больш тваё цяпло* (Барад.).

У складаназалежных сказах з даданымі супастаўляльнымі ў кожнай з частак могуць паўтарацца словы ці словазлучэнні; яны могуць знаходзіцца ў сінанімічных ці антанімічных адносінах: *І чым больш набліжаўся штаб Васіля Іванавіча да Мінска, тым усё больш мірныя, грамадзянскія становіліся яго функцыі* (Лыньк.).

Даданыя далучальныя змяшчаюць дадатковыя звесткі да зместу галоўнай часткі і звязваюцца з ёю звычайна пры дапамозе злучальнага слова што ў форме назоўнага і ўскосных склонаў (без прыназоўніка і з прыназоўнікамі); галоўная частка тут мае большую сэнсавую самастойнасць, яна не патрабуе тлумачэння з боку даданай, і апошняя далучаецца як бы да ўжо аформленага сказа: *У тоне Сцёпкавага адказу была пашана да стрэлачніка, што таму вельмі спадабалася* (К-с). Канструкцыі з даданымі далучальнымі надта блізкія да складаназлучаных сказаў, часткі якіх аб'яднаны словамі і гэта, і ад гэтага і г.д. Гэтым словам у складаназалежным сказе з далучальнай часткай адпавядаюць злучальныя словы што, чаго, ад чаго і інш. Параўн.: *Галаву Волькі акаймляў чорны шаль, ад чаго твар яе выглядаў як у рамцы карціны* (Пестр.) і *Галаву Волькі акаймляў чорны шаль, і ад гэтага твар яе выглядаў, як у рамцы карціны*.

Далучальная частка можа звязвацца з галоўнай і пры дапамозе прыслоўяў дзе, куды, адкуль; такія складаназалежныя сказы набліжаюцца да складаназлучаных, другая частка якіх пачынаецца словамі і там, і тут, і туды, і сюды, і адтуль. Параўн.: *І тады яны апынуліся раптам на невялікай палянцы, дзе і адпачылі трохі; І тады яны апынуліся раптам на невялікай палянцы, тут і адпачылі трохі*.

2.3.1 Шматчленныя складаназалежныя сказы

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Шматчленныя складаназалежныя сказы маюць у сваім складзе больш за дзве даданыя прэдыкатыўныя часткі. У залежнасці ад тыпу адносінаў паміж галоўнай і даданымі часткамі адрозніваюць сказы з паслядоўным, сузалежным і змешаным падпарадкаваннем.

Паслядоўнае падпарадкаванне прэдыкатыўных частак прадугледжвае паслядоўную залежнасць адной часткі ад другой (наступнай ад папярэдняй; на ўзор звёнаў ланцужка), напр.:

¹Мець шчаслівае дзяцінства – гэта тое самае, ²што мець запасны сонечны аэрадром, ³куды можна ў думках апусціцца, ⁴каб адпачыць душой і целам, калі ўжо няма ніякіх сіл вытрымліваць крутыя віражы дарослай дарогі (М.Д.).

[¹...], (²што ...), (³куды ...), (⁴каб ...), (⁸калі ...).

Сузалежнае падпарадкаванне прэдыкатыўных частак прадугледжвае адначасовую залежнасць дзвюх (ці больш) даданых частак ад галоўнай, напр.:

¹Змяркалася, ²калі ўсе, свае і госці, параз'ехаліся, ³калі Лісань патнула ў цішыні адвячорка (Карам.).

[¹...], (²калі ...), (³калі ...).

Сузалежнае падпарадкаванне можа быць:

• **аднароднае**, калі прэдыкатыўныя часткі адказваюць на адно і тое ж пытанне, адносяцца да аднаго і таго ж слова ў галоўнай ці яе ўсёй, звязваюцца з ёй адным і тым жа злучнікам ці злучальным словам, з'яўляюцца аднатыпнымі паводле будовы і значэння (таму самі могуць звязвацца злучнікамі *і, або, ці*), напр.: *¹Часам Лабановічу здавалася, ²што школа адстае, ³што вынікі дасягнуты нязначныя і ⁴што наогул ён няважны настаўнік (К-с).*

[¹...], (²што ...), (³што ...) і (⁴што ...).

• **неаднароднае**, калі прэдыкатыўныя часткі адказваюць на розныя пытанні, звязваюцца рознымі злучнікамі ці злучальнымі словамі, адносяцца да розных тыпаў паводле значэння, хаця могуць тлумачыць адно і тое ж слова з галоўнай часткі ці яе ўсю, напр.: *¹Калі яны выйшлі на вуліцу, ²было цёмна, ³хоць на небе і высыпалі буйныя белыя зоркі (Кудр.).*

(¹калі ...), [²...], (³хоць ...).

Змешанае падпарадкаванне прэдыкатыўных частак прадугледжвае адначасовую наяўнасць і паслядоўнай, і сузалежнай сувязяў, напр.: ¹Я ўдзячны лёсу, ²што з усіх краёў ён выбраў для мяне наvekі гэты, ³дзе бальшакі прастуюць між гаёў, а ⁴на сцяжынках коцяцца ранеты, ⁵дзе Нарач мае сінія шаўкі і ⁶п'юць з Дняпра паўдзённыя вясёлкі, ⁷дзе з салаўямі дражняцца ішпакі і ⁸не змаўкаюць перапёлкі (Бур.).

[¹...], (²што ...), (³дзе ...), а [⁴...], (⁵дзе ...) і (⁶...), (⁷дзе...) і (⁸...).

2.4 Бяззлучнікавы складаны сказ

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Бяззлучнікавы складаны сказ – такі тып складанага сказа, прэдыкатыўныя часткі якога звязваюцца інтанацыяй, без злучнікаў ці злучальных слоў. Прыметамі такіх сказаў з'яўляюцца адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў, дыфузнасць, недастатковая выразнасць семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж прэдыкатыўнымі часткамі.: *Маланкі прапальваюць неба, ад іх робіцца празрыста-светлай самая цёмная ноч. Жыхае маланка, жоўта-залатое святло расцячэцца па небе, па зямлі, па халоднай шыбе* (Дайн.).

Побач з інтанацыяй можна вылучыць наступныя сродкі сувязі прэдыкатыўных частак у бяззлучнікавым складаным сказе:

1) апорныя словы – размешчаныя ў першай прэдыкатыўнай частцы дзеясловы, прэдыкатывы, ацэначныя словы, якія пашыраюцца ў наступнай: *Думаў: недзе пасівеў чалавек ад думак, ад перажыванняў* (Кудр.); *Было ясна: прайсці па горадзе да станцыі нам не ўдасца* (Сач.);

- указальныя словы (*усё, так, такі, яно, нішто* і інш.), што выкарыстоўваюцца ў першай частцы і патрабуюць свайго тлумачэння: *Усё навокал было знаёмае і звычайнае: даверліва шапацелі грушы, дрымотна чарнелі на могільках купы вербаў і акацый, шарэў ледзь відна ў цемры туман на балоце* (І.М.);

- анафарычныя займенныя словы ў другой частцы, якія замяшчаюць змест першай: *Спрэчка не была скончана – гэта разумеў кожны з іх* (Хадк.);

- структурная непаўната адной з частак, што сігналізуе пра яе сэнсавую залежнасць: *Спёкай напоўнены конаўкі, мёдам дрымотным – збаны* (Вял.);

• лексічныя сродкі (сінонімы, антонімы, лексіка-тэматычнае кола слоў і г.д.): *Ля самага ляска за рунню быў відзен хутар: гумно наводшыбе, прадаўгаватая, як прыплюснутая, хата, насупраць яе хлеў* (А.Ж.);

• агульны даданы член сказа: *У садзе за хатай каваля спяваюць берасцянкі, свішчуць шпакі* (Вол.);

• суаднесенасць часава-трывальных формаў і мадальных планаў выказнікаў: *Блізка зарыпеў снег – на вузкай сцежцы Андрэй заўважыў аленяў* (Карам.);

• паралелізм будовы: *Пасееш учынак – пажнеш прывычку, пасееш прывычку – пажнеш характар, пасееш характар – пажнеш лес* (Пр.);

• парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, што ўказвае на іх залежнасць: *Сабака ў старога вадзіўся заўсёды – як гэта жыць у лесе без сабакі?* (Карам.); *У хаце прыкметна пашарэла: на дварэ ткаўся спакойны непрыкметны дождж* (Кудр.).

Паводле адносінаў, якія ўзнікаюць паміж прэдыкатыўнымі часткамі, такія сказы падобныя ці да складаназлучаных, ці да складаназалежных. У залежнасці ад гэтага вылучаюць два тыпы бяззлучнікавых складаных сказаў – адкрытай і закрытай структуры.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы **адкрытай структуры** маюць прэдыкатыўныя часткі, якім уласціва аднатыпная будова, адносная сэнсавая незалежнасць, граматычная раўнапраўнасць, пералічальныя адносіны між імі (адначасовасці ці паслядоўнасці), наяўнасць (факультатыўна) агульнага даданага члена ці агульнай прэдыкатыўнай часткі: *Глыбокі сыпкі снег п'яніў даўно забытым пахам змерзлай на сцюжы кужэльнай бялізны, цішыня і замецены снегам лес нагадвалі нешта роднае, страчаную і недасяжную волю* (Грах.); *Лісце дрэў памерла, адшумела, зялёны колер ператварыўся ў жоўты, чырвоны, буры, каштанавы, агніста-карычневы, аранжавы...* (Дайн.).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы **закрытай структуры** характарызуюцца наяўнасцю толькі дзвюх прэдыкатыўных частак, якім ўласціва структурная рознааформленасць, сэнсавая залежнасць адной часткі ад другой; падпарадкавальныя адносіны паміж імі: тлумачальныя, часавыя, умоўныя, прычынна-выніковыя і інш.: *На беразе Сажы спыніўся: куды далей ехаць?* (Карам.); *Максім ірвануў дзверы ў другую палавіну – там было пуста і ціха* (Кудр.); *Раптам у акне дзынкнула шкло: нехта, усё роўна як птушка, дзеўбануў шыбу* (Карам.).

Семантыка-сіntaxічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў закрытай структуры вызначаюцца дыфе-

рэнцыраванасцю / недыферэнцыраванасцю значэнняў, г.зн. адрозніваюць адназначныя (дакладныя) і кантамінаваныя адносіны.

Да сказаў з **дыферэнцыраванымі семантыка-сінтаксічнымі адносінамі** належаць сказы са значэннем:

тлумачэння: *Добра кажучь мудрыя старыя: закаханы і вар'ят – адно і тое ж* (Дзяр.);

прычыны: *Відаць заліты чырванню дом – узышло сонца* (Адамч.);

супастаўлення: *Мы ўжо не просім міласці ў прыроды – прырода моліць літасці ў нас* (Грах.);

параўнання: *Не спала матка, ловячы кожны шолах ветру і дажджу за акном; варочаўся з боку на бок, злосна соп бацька, вачэй не звёўшы* (Карам.).

Да сказаў з **недыферэнцыраванымі семантыка-сінтаксічнымі адносінамі** належаць сказы са значэннем:

умоўна-часавым: *Напралом ідуць – валасоў не шкадуюць* (народн.);

прычынна-выніковым: *Хата зачынена – усе на полі* (Адамч.);

супраціўна-саступальным: *Колькі ні старайся – усяго не пераробіш* (Ц.Г.).

2.5 Камбінаваныя складаныя сказы

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

Камбінаваныя складаныя сказы, ці складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, уключаюць у сваю структуру прэдыкатыўныя часткі, звязаныя рознымі відамі сувязі: і злучнікавай, і бяззлучнікавай. Дыферэнцыяльнымі прыметамі такіх сказаў з'яўляецца: поліпрэдыкатыўнасць – наяўнасць трох і больш прэдыкатыўных частак, наяўнасць аднолькавых злучнікаў, якія могуць апускацца пры аднародным сузалежным падпарадкаванні, збег злучнікаў пры паслядоўным падпарадкаванні, структурная непаўната прэдыкатыўных частак, утварэнне структурна-семантычных блокаў: *Дзень быў лагодны, плыло павуцінне, жаўцеўся ўзлесак, і здалёку плылі, крычалі журавы* (А.Ж.).

Структурна-семантычны блок – гэта сэнсавае і структурнае аб'яднанне прэдыкатыўных частак камбінаванага складанага сказа ў адзіную цэласную групу: ¹*Зранку бор звінеў галасамі* – ²*сюды хадзілі па грыбы, а* ³*к вечару ў лесе ўсталёўвалася ўрачыстая цішыня* (І.Н.).

$[^1 \dots] - [^2 \dots], \text{а } [^3 \dots]$.

У залежності ад наявності структурно-семантичних блоків адрозніваюць складанія скази згрупаванай і незгрупаванай структури. Да сказаў **незгрупаванай структури** адносяцца шматчленныя складаназлучанія і бяззлучнікавыя скази адкрытай структури ці скази закрытай структури з паслядоўнай залежнасцю прэдыкатыўных частак:

¹Удзень вецер павярнуў з усходу, ²неба расчысілася, ³нават выбліснула сонца, ⁴на нейкі час ажывілася наваколле (Кудр.).

[¹ ...], [² ...], [³ ...], [⁴ ...].

¹Голка шмат што ўмеє – шыць, вышываць, латаць, але ²галоўная мэта яе дзейнасці – весці ўслед за сабою нітку, быць ёй заўсёдным калумбам, а ³галоўная ўмова гэтай дзейнасці – нічога ніколі ніколько не мець самой (Раз.).

[¹ ...], але [² ...], а [³ ...].

У сказах **згрупаванай структури** вылучаюць узроўні члянэння – ад колькасці наяўных структурно-семантичных блоків. Узроўні члянэння ўтвараюць пэўную іерархічнасць: 1-ы ўзровень – гэта асноўны «падзел» усяго сказа на два блокі, 2-і ўзровень – гэта «падзел» унутры блока / блокаў. Першы ўзровень вызначае дамінантную сувязь і сэнсавыя адносіны паміж блокамі (блок можа складаць і адна прэдыкатыўная частка). Асноўная сувязь паміж блокамі ці бяззлучнікавая ці злучальная; падпарадкавальная сувязь уласцівая 2-ому (і далей) узроўню члянэння. Напр., у сказе:

¹Ён ведаў, ²што ўслед за ім павінен адразу ж пераправіцца наступны батальён з артылерыяй і ³што там для гэтага падрыхтаваны такія ж плыты, але ⁴батальён чамусьці не перапраўляўся, ⁵хоць Пleshчавеня і яшчэ раз выпусціў у цемень дзве зялёныя ракеты (Лупс.).

[¹ ...], (²што ...) і (³што ...), але [⁴ ...], (⁵хоць ...).

Мэта такога групавання прагматычная: зрабіць больш лёгкім успрыманне зместу сказа і адэкватна зразумець аўтарскі намер у адлюстраванні той ці іншай сітуацыі.

Адрозніваюць наступныя разнавіднасці камбінавання сувязяў:

- спалучэнне злучальнай і бяззлучнікавай:

Раніцамі зямля курэла добрай парай нават праз шматлікія густыя парасткі, а на травах віселі падвескі з расы: зробіш крок і раптам заззяе, зробіш другі – і ўжо ў іншых месцах успыхваюць маленькія аранжава-зялёныя сонцы (Каратк.).

[¹ ...], а [² ...]: [³ ...] і [⁴ ...], [⁵ ...] – [⁶ ...].

- спалучэнне злучальнай і падпарадкавальнай:

¹На маё шчасце, тая, як я яе называла, «мая» лаўка, ²што стаяла пад старымі таполямі і ³на якой я заўсёды сядзела, ⁴калі прыходзіла да вадаспада, ¹была незанятая (Сач.).

[¹... (²што...), і (³на якой...), (⁴калі...) ...].

- спалучэнне бяззлучнікавай і падпарадкавальнай:

¹Усюды пахне рыбай: ²на ўзбярэжжы, распятыя на адмысловых козлах, сушацца сеці, ³на пяску, пры самай вадзе, ляжаць перакінутыя ўверх дном асмаленыя лодкі, ⁴тут жа, пад наветкай, стаяць драўляныя, на манер паілак, скрыні. ⁵у якія рыбу высыпаюць з сецяў, і вялікія, аблепленыя рыбнай лускай вагі (І.Н.).

[¹ ...]: [² ...], [³ ...], [⁴ ..., (⁵ у якія...) ...].

- спалучэнне злучальнай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай:

¹Дрэва ўсяго сябе аддае ў дарунак: ²калі яно цвіце – ³разлівае водар, ⁴калі зелянее – ⁵хавае ад спёкі, а ⁶потым, у верасні, і самую лістоту, ⁷якой яно ахіналася ў траўні, ⁶наволі раскідае па наваколлі. (Раз.)

[¹ ...]: [²калі...) – [³ ...], (⁴калі...) – [⁵...], а [⁶ ..., (⁷якой...) ...].

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Бяззлучнікавы складаны сказ

такі тып складанага сказа, прэдыкатыўныя часткі якога звязваюцца інтанацыяй, без злучнікаў ці злучальных слоў.

Змешанае падпарадкаванне

прэдыкатыўных частак прадугледжвае адначасовую наяўнасць і паслядоўнай, і сузалежнай сувязяў.

Камбінаваныя складаныя сказы (складаныя сказы з рознымі відамі сувязі)

уключаюць у сваю структуру прэдыкатыўныя часткі, звязаныя рознымі відамі сувязі: і злучнікавай, і бяззлучнікавай. Дыферэнцыяльнымі прыметамі такіх сказаў з'яўляецца: поліпрэдыкатыўнасць.

Паслядоўнае падпарадкаванне

прэдыкатыўных частак прадугледжвае паслядоўную залежнасць адной часткі ад другой: наступнай ад папярэдняй; на ўзор звёнаў ланцужка.

Прэдыкатыўныя часткі складанага сказа

такія сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць фармальную і сэнсавую арганізацыю, уласціваю простым сказам, але не валодаюць камунікацыйнай цэласнасцю, інтанацыйнай

	завершана сцю і прызначаныя для функцыянавання ў якасці частак складанага сказа.
Складана залежны сказ	гэта сказ, адна частака якога сінтаксічна падпарадкавана другой. Паказчыкам залежнасці выступаюць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы.
Складана злучаны сказ	такі тып складанага сказа, прэдыкатыўныя часткі якога звязваюцца злучальнымі злучнікамі, яны характарызуюцца адноснай раўнапраўнасцю прэдыкатыўных частак і наўнасцю злучальных злучнікаў, якія займаюць замацаваную пазіцыю паміж прэдыкатыўнымі часткамі.
Складаны сказ	гэта структурна-сінтаксічнае і сэнсавае цэлае, што ўтвараецца ў выніку аб'яднання дзвюх і больш прэдыкатыўных частак.
Структурна-семантычны блок	гэта сэнсавае і структурнае аб'яднанне прэдыкатыўных частак камбінаванага складанага сказа ў адзіную цэласную групу.
Сузалежнае аднароднае падпарадкаванне	калі прэдыкатыўныя часткі адказваюць на адно і тое ж пытанне, адносяцца да аднаго і таго ж слова ў галоўнай ці яе ўсёй, звязваюцца з ёй адным і тым жа злучнікам ці злучальным словам, з'яўляюцца аднатыпнымі паводле будовы і значэння.
Сузалежнае неаднароднае падпарадкаванне	калі прэдыкатыўныя часткі адказваюць на розныя пытанні, звязваюцца рознымі злучнікамі ці злучальнымі словамі, адносяцца да розных тыпаў паводле значэння, хаця могуць тлумачыць адно і тое ж слова з галоўнай часткі ці яе ўсю.
Сузалежнае падпарадкаванне	прэдыкатыўных частак прадугледжвае адначасовую залежнасць дзвюх (ці больш) дадanych частак ад галоўнай.
Шматчленныя складана залежныя сказы	маюць у сваім складзе больш за дзве даданыя прэдыкатыўныя часткі.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Які сказ называецца складаным? Чым ён адрозніваецца ад простага сказа? Якія адносіны паміж часткамі, што ўтвараюць складаны сказ?
2. Якім спосабам злучаюцца часткі ў складаным сказе?

3. Чым характарызуюцца злучэнне і падпарадкаванне як віды сувязі?
4. Якія вылучаюцца тыпы складаных сказаў? Што ляжыць у аснове іх падзелу на тыпы?
5. Якія сказы называюцца складаназлучанымі? Чым характарызуюцца суадноснасць частак у іх?
6. Якімі злучнікамі звязваюцца часткі ў складаназлучаным сказе?
7. Якія ёсць разнавіднасці адносін, што выражаюцца паміж часткамі складаназлучаных сказаў?
8. Які сказ называецца складаназалежным? Якімі сродкамі аб'ядноўваюцца часткі ў складаназалежным сказе?
9. Як адрозніць злучальныя словы ад злучнікаў?
10. Якую даданую частку называюць даданай дзейнікавай часткай? Якімі злучнікамі і злучальнымі словамі яна звязваецца з галоўнай часткай? Якія дадатковыя адценні могуць мець даданыя дзейнікавыя часткі і чым гэта абумоўлена?
11. Якія даданыя часткі называюць дапаўняльнымі? Якімі злучнікамі і злучальнымі словамі яны звязваюцца з галоўнай часткай і якія дадатковыя адценні маюць?
12. Як адрозніць даданыя дзейнікавыя часткі ад дапаўняльных?
13. Якую даданую частку называюць даданай выказнікавай часткай? Якімі злучнікамі і злучальнымі словамі звязваюцца даданыя выказнікавыя з галоўнай часткай?
14. Якія даданыя часткі называюць азначальнымі? Якімі злучнікамі і злучальнымі словамі яны звязваюцца з галоўнай часткай і якія дадатковыя адценні могуць мець?
15. У якіх выпадках складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі можна замяніць простымі сказами з адасобленым азначэннем?
16. Якая даданая частка носіць назву даданай месца? Якія словы ў галоўнай частцы паясняюцца даданымі месца, якімі злучальнымі словамі звязваецца даданая месца з галоўнай?
17. Якія часткі называюцца даданымі часу? Чым звязваюцца яны з галоўнай часткай? Якімі сродкамі выражаюцца часавыя адносіны ў складаназалежных сказах з даданымі часу?
18. Якія часткі называюцца даданымі ўмовы? Якімі злучнікамі яны звязваюцца з галоўнай часткай і якія дадатковыя адценні маюць?
19. Якія часткі адносяць да даданых прычыны? Якія злучнікі ўжываюцца для сувязі іх з галоўнаю часткай і якія з іх уласцівы толькі кніжнай мове?

20. Якія часткі адносяць да даданных мэты? Якімі злучнікамі звязваюцца яны з галоўнаю часткай? У якіх выпадках даданая частка выражае прызначэнне?

21. Якую даданую частку называюць даданай уступальнай? Якімі злучнікамі яна звязваецца з галоўнай часткай? Як звязваюцца з галоўнаю часткай даданыя ўступальныя са значэннем абагульнення?

22. Якія даданыя носяць назву даданных выніку?

23. Якая даданая частка называецца даданай спосабу дзеяння? Якімі злучнікамі звязваецца яна з галоўнаю часткай і якія дадатковыя адценні мае?

24. Якія даданыя часткі адносяць да даданных меры і ступені? Якімі злучнікамі яны звязваюцца з галоўнаю часткай? Якія дадатковыя адценні выражаюцца ў даданных меры і ступені?

25. Якая даданая частка называецца параўнальнай? Чым яна адрозніваецца ад даданай спосабу дзеяння і ад параўнальных зваротаў?

26. Якія даданыя часткі называюць даданымі супастаўляльнымі? Якія асноўныя разнавіднасці яны маюць? Якімі злучнікамі звязваюцца з галоўнаю часткай?

27. Якія даданыя часткі адносяць да даданных далучальных? Чым яны звязваюцца з галоўнаю часткай? Да якіх сказаў набліжаюцца складаназалежныя сказы з даданымі далучальнымі?

28. Якія акалічнасныя даданыя часткі ўтвараюць сінанімічныя канструкцыі з дзеепрыслоўнымі зваротамі і пры якой умове адны могуць быць заменены другімі?

29. Якія сказы адносяцца да складаных з некалькімі даданымі? Якія ёсць разнавіднасці гэтых сказаў?

30. Чым характарызуюцца сказы з паслядоўным падпарадкаваннем даданных частак, сузалежным і змешаным падпарадкаваннем?

31. Чым адрозніваюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы ад іншых відаў складаных сказаў?

32. На якія групы падзяляюцца бяззлучнікавыя сказы ў залежнасці ад узаемаадносін паміж іх састаўнымі часткамі?

33. Якія адносіны могуць выражаецца паміж часткамі бяззлучнікавых сказаў?

34. Калі ўжываюцца двукроп'е і працяжнік у бяззлучнікавых сказах?

35. Чым характарызуюцца складаныя сказы з рознымі відамі сувязі?

36. Якія разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі можна вылучыць у адносінах структуры?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ АЎДЫТОРНЫХ І САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Выпісаць спачатку складаныя сказы, у якіх часткі звязаны злучальнымі злучнікамі, потым – падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі, нарэшце – бяззлучнікавыя сказы. Паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх; злучнікі і злучальныя словы, якія звязваюць часткі складаных сказаў, падкрэсліць.

1. Гладкая як шкло вада стаіць нерухома і ў ёй адбіваюцца і цёмна-блакітнае неба і воблакі і першыя зоркі (Чарн.). 2. Дубы стаялі маўклівыя паважныя ні адзін лісток не трапятаўся на іх (Шам.). 3. Застукалі весела як бы спрачаючыся цесакі і нажы за-трашчала галлё лес напоўніўся жвавым гоманам (І.М.). 4. Далёка за рэчкаю купаліся ў золаце праменяў прыгожыя ўзгоркі а з-за іх выбіваліся чубатыя галовы старых бяроз (К-с). 5. Мы ні на хвіліну не былі пахіснуты ў сваёй вялікай веры хоць права жыць у шчасці на зямлі і здабываў народ нялёгкай мерай (Кір). 6. На дварэ ўжо развіднелася але раніца стаяла шэрая падобная на позні досвітак (Чарн.). 7. Толькі адчынілі дзверы у вочы сыпанула сухім снегам (Шам.). 8. Над шумным лесам над балотам узняўся новы дзень і з неба сонца пазалотай зямлі схавала цень (Ч.). 9. На ўзгорку бліжэй да вёскі дзе мы пачнём увосень насаджваць сад адведзена месца пад новы клуб (Б.). 10. Камандзір роты быў адным з тых, хто разам з Тураўцом ствараў брыгаду (І.М.). 11. Там пад наміткай туманаў відзен гай сасновы што прабег паўзверх курганаў як дзявочыя бровы (К-с). 12. Дзе-нідзе ў полі на межах стаялі адзінокія грушы і сіратліва махалі сваімі голымі галінамі (К-с). 13. Старыя моцна ўзрадаваліся нечаканаму жыльцу хоць ён крыху расее іх адзіноцтва (Хадк.). 14. Паволі на Траецкую гару ўзыходзіў сіваваты чалавек і доўга ён задуманы з гары глядзеў на горад з нейкаю журбой і прошласць уставала перад ім (Зар.). 15. Яшчэ па лясах і дубровах сланяюцца сцюжа і змрок ды ў кожным у сэрцы і слове ўжо звоніць разбуджаны сок (М.Т.). 16. Важкія гладкія хвалі шырачэзнай ракі набягалі на каменную сцяну ўзбярэжнай і з шумам разбіваліся аб яе знікалі а адтуль з сярэдзіны ракі ішлі ўсё новыя і новыя шэрагі хваль (Сам.). 17. Над асфальтам роўным зноў стаяць палацы льецца май у вокны квеценню акацый (Кір.).

2. У складаназлучаных сказах вызначыць від сувязі частак і адносіны між імі. Спісаць, паставіць знакі прыпынку. Падкрэсліць галоўныя члены; назваць тыпы простых сказаў, якія ўваходзяць у складаныя.

1. Паходня пяты ці шосты раз за пасляваенныя гады наведваў Мінск і кожны раз гэты горад родны і блізкі радаваў і хваляваў светлай навізнай (Хадк.). 2. Усе лісточкі даўно вецер-сівер разнёс толькі гэты лісток моцна к дрэву прырос (К-с). 3. За вокнамі шумяць у садзе слівы і месяц стаў над стрэхамі сяла (Грах.). 4. Мне было сцюдзёна пасля хваробы аднак я пайшоў і хадзіў доўга і на хваробу сваю забыўся (Гар.). 5. Мартын ступае па ўзмежку а важкія каласы нахіляюцца нібы кланяюцца яму ў пояс і аднастайна шэпчаюцца абяцаючы шчодро ўзнагародзіць руплівыя рукі чалавека (Стах.). 6. Зноў з вятрамі і сонцам прыйшоў красавік і павеяла водарам з мінскіх узлескаў (Кір.). 7. Выкруцілі агонь у лямпе і ўсе ўбачылі ў асобе доктара высокага мужчыну у шынялі у

ваеннай шапцы з чырвоным акалышкам (Пестр.). 8. Бацька ў гэты час стаў насупраць і пачаў расчэсваць свае кучаравыя валасы і Міхась добра бачыў у тым самым люстры яго даўгаваты твар чорныя вусы і глыбокія задуменныя вочы (Чарн.). 9. А песня птушак галасіста вяселіць луг зялёны лес ды сонца яснае агністае шле ласку дзіўную з нябес (А.Г.). 10. Ад дажджоў стары гасцінец пашарэў і пацямнеў толькі вецер ярка сініць веснавую зелень дрэў (М.Т.). 11. А навокал куды ні глянь неабсяжная маўклівая тайга і няма ёй ні канца ні краю (Чарн.). 12. На захадзе праяснілася і халоднае неба запалала жоўтым агнём ад апошніх праменяў сонца (Чарн.). 13. Ліпень а надвор'е выдалася пасенням дажджлівае маркотнае (А.Р.). 14. І трактары за ўзгоркам прагучалі узняўшы пыл слупом ад цаліны і ў бераг Нёман б'е блакітнай хваляй рыбацкія гушкаючы чаўны (Астап.). 15. Над лугам і ў нізінах стаяў малочны туман і ў твар шыбала прыемным вільготным халадком (Шам.). 16. Мне страшна але іду (К-с). 17. За Петрусёвым агародам пачыналася сенажаць а далей сасновы бор самае любімае месца нашага дзяцінства (І.Н.). 18. Вось і лес і стажок сена каля лесу (К-с). 19. Сонца закацілася за лес і адразу стала цямнець (Гал.).

3. Выпісаць спачатку складаназлучаныя сказы, потым – сказы з аднароднымі выказнікамі, звязанымі злучнікамі. Вызначыць функцыю вылучаных злучнікаў, назваць дзейнікі, да якіх адносяцца адзначаныя курсівам выказнікі. Паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Сонца *разагнала* над зямлёй рэшткі туману і павольна *плыло* паміж высокіх купчастых аблачынак (Гам.). 2. Завіруха *бушавала* і на славу вырастала беласнежная гара (Ал.). 3. Так на полі ў вечар мая ветру лёгенькі павеў чуць калосікі *гайдае* ды з іх гутаркі *складае* нейкі гожы-ціхі спеў (К-с). 4. Выглянула сонца радасна *пырснула* прамянямі *але* дождж яшчэ *ішоў* сляпы дробны (Шам.). 5. З першага погляду яго бараду можна было б назваць рыжаю *але* яна была не рыжая *а* так сабе светлаватая (К-с). 6. Яны [немцы] туляліся па сасонніку *але* *высоўвацца* баяліся і *стралялі* рэдка (Шам.). 7. Вясна была яшчэ ў пачатку *але* снягі ўжо *раставалі* і дружна ў полі *балбаталі* раўкі рачулкі і ў грамадку яны ваду сваю *злівалі* (К-с). 8. А сняжынкі *сеюць* кволую імглістасць *падаюць* бялюткі за маім акном і *цвіце* на вішнях снежная ўрачыстасць *сцэлецца* на скронях перад раннім сном (Т.). 9. З двара ў акно *пазірала* чорная ноч і завешанае густымі хмарамі-валокнамі цёмнае неба (К-с). 10. Ногі *то* *слізгалі* па голым абледзяненым каменні *то* ў горных упадзінах *угрузалі* па калена ў снезе (Шам.). 11. *То* *ціхая* вада *шапоча* пад вербамі *то* перуны *іреуць* цяжкую алавяную хмару (Пасл.). 12. Каламутная вада ў лужыне ад напору ветру аж *выплёсквалася* з дарогі і *пырскала* на ўзмежак сцюдзёнымі бруднымі кроплямі (В.Б.). 13. На дварэ ўжо даўно сцямнела і праз замёрзлыя шыбы ў хату глядзеў зімовы вечар (Чарн.). 14. Перш за ўсё яны прывыклі глядзець на луг не проста як на траву *а* адрозніваць у гэтай траве безліч асобных раслінак і падобных і непадобных адна на адну (Чарн.). 15. Якая цішыня Адно спеў мірнай працы *плыве* з васкросшых сёлаў і палёў *ды чуюцца* гудкі апошніх станцый шум Белавежы і хада зуброў (М.Т.). 16. Якуб нёс на плячах пару грабель *а* ў руцэ ёмку торбу з харчамі (К-с). 17. Ужо з-за далёкага лесу *пырснула* сонца пераліўчата зазіхаеўшы на расе вільготных кустоў на ярка-зялёных маладых бярозках на машынах *а* ў прыродзе яшчэ *панавала* цішыня (І.М.).

4. Выпісаць складаназлучаныя сказы па відах адносін, якія выражаюцца паміж іх часткамі: спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя, прычына-выніковыя, далучальныя. Ахарактарызаваць кожны сказ, звяртаючы ўвагу на від сувязі частак і іх будову. Паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх. Злучнікі, якія звязваюць часткі складаназлучаных сказаў, падкрэсліць.

1. Вільготны змрок спаўзае на лугі і гасне захаду журботная ўсмешка (К-с). 2. Непрыкметна скрыпнулі дзверы і ў хату ўвайшла старая жанчына з кіем у руцэ ў чорнай суконнай хустцы, зашпіленай на шпільку пад барадою (Пестр.). 3. Месяц яшчэ не ўзышоў і на дварэ было цёмна як у бездані (Чарн.). 4. У траве дзе-нідзе валяліся непадабраныя дробныя трэскі і жаўцела як высеўкі пілавінне (І.М.). 5. Узмах і плёснулася недзе на сярэдзіне [ракі] блясна (Шам.). 6. Усё мог з'есці адзін чалавек і то хапіла б гэтага толькі на вельмі бедную вячэру (Шам.). 7. Спярша як я ўжо адзначыў чырвонагвардзейцаў было мала і былі яны пад відам Рабочай міліцыі пры клубе (Гар.). 8. Ноч плыве па адхонах паветраных хваль ды трапечуць уверсе далёкія зоры (Агн.). 9. Я тут згіну неабудна ды твой лісцік лёс больш цяжкі (К-с). 10. Валасы стрыг бацька кругом як дзядуля ды былі яны ў яго яшчэ чорныя і густыя (Гар.). 11. Перад вайной схілы гары былі голыя усланія сівым сухім мохам а цяпер на іх шуміць малады сасоннік (Пестр.). 12. Іскрыцца пад молатам сталь а молат не біў так калісь... (Куп.) 13. Пачаліся выбухі толавых шашак. Пад гэты «канцэрт» група здолела адступіць у бяспечнейшае месца аднак выйсці з зоны абстрэлу з трыма раненымі было нялёгка (Кул.). 14. Шмат дарог прайшоў я за сваё жыццё толькі гэтыя дзвесце метраў былі для мяне шляхам самым цяжкім (Шашк.). 15. Што яны [дзеці] сонца не любяць або ў нас сонца няма? (Б.) 16. То віўся ўгору густым вянком спелы пажоўклы хмель то абвісалі цяжкімі гронкамі спелыя чырвоныя вішні а то раптам шырока раскідваў сваё вецце пышны ружовы куст (Гал.). 17. Надзя прыйшла і настрой мой адразу ўзняўся (Шам.). 18. Дзесь уперадзе пагруквае як бы пасмейваецца і перамаўляецца з рэйкамі дрызіна і гэты вясёлы смех адбываюць сцены лесу (К-с). 19. Каля ракі як і ўвечары заліваліся ў нястрымным запале салаўі ды над жытнёвым палеткам дрыготкімі крапінкамі віселі жаўранкі славячы надыход новага дня (Хадк.).

5. Спісаць сказы, устаўляючы прапушчаныя злучнікі; вызначыць функцыі злучнікаў. Паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх. Першы сказ разабраць па членах сказа.

1. На дрэвах пявуча перасвістваліся дразды трашчоткамі стракаталі сарокі... час ад часу паветра раздзіраў непрыемны прарэзлівы крык жаўны (Стах.). 2. Сонейка заходзіць... кладуцца цені... плывуць хмурынкі ў ціхім задуменні (К-с). 3. Стаяла ўжо сцюдзёнае надвор'е... ён усё хадзіў у сваім лёгенькім пальчечку рудаватага колеру даволі зношаным і памятым (Гар.). 4. Усе птушкі крылы маюць... не ўсе лятаюць (Пр.). 5. Узыходзіць сонца над прасторами... красуе ніва за далінаю (Р.). 6. Але ўсюды ўсё было ціха ні стрэлу ні гуку... скуголіў гудзеў і шастаў навокал вецер (В.Б.). 7. Віецца вядзе іх у нетры сцяжына... ўстане над ёю старая альшына...знікне дарожка ў засохлым трысці (Зар.). 8. Крукам я стаяў глядзеў... зняацку воўк пракляты як той віхар наляцеў (К-с). 9. Цяпер камінак спачывае: хату лямпа асвятляе (К-с).

6. Спісаць, паставіць патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліць у галоўных частках словы, да якіх адносяцца даданыя часткі, хвалістай лініяй, злучнікі – адной прамой, а злучальныя словы – дзвюма. Вызначыць тыпы даданых частак і сінтаксічную ролю злучальных слоў.

1. Памяць чалавечая падобна на скарбніцу у якой можа захавацца толькі здольнае вытрымаць буры часу і не страціць сваёй цікавасці (Саб.). 2. Праспявай мне маленства песню што спявала не раз над калыскай (Т.). 3. Тут і рэчка відаць лес і белыя хмаркі-гускі што плаваюць па бязмежным прасторы сінх нябёс (К-с). 4. Мяне адно сущыць што будзе радасць скрозь цвісці і пунсавець (Т.). 5. Было шмат жаўранкаў якія спявалі так старанна (Б.). 6. А ўсё ж шкада што мы далёка: я ад цябе ты ад мяне (Т.). 7. Кроў аддавалі за ўсё у што верылі што зналі мілым (Юр.). 8. Неяк адразу ты пасталеў зведаўшы хлеб наш адкуль на стале (Неп.). 9. Яшчэ ў вялікім я даўгу ўсё разлічыцца не магу за сілы што народ мне даў (Я.П.). 10. Згіньце рукі што замахнуцца хацелі б на свет (Кір.). 11. Якая мая мама такая я і сама (Пр.). 12. Адужасцю славіцца той хто можа любою парой хоць радасць хоць гора ці страх трымаць сябе моцна ў руках (Неп.). 13. Ды ў жыцці заўсёды той шчаслівы дружбу хто ўсюды беражліва праз усе выпрабаванні нёс (Неп.). 14. Мне выпала ў дні такія жыццё якім не суджана ніколі паміраць (Неп.). 15. Жытняя ніва набягае на ўзгорак дзе стаіць вятрак (Луж.). 16. Ты чуеш маці вось твае ўнукі з маленства ім цябе не дастае. Здаецца мне што ў іх такія рукі і валасы і вочы як твае (Грах.). 17. Не ўсё тое мёд што салодка (Пр.). 18. Мне хочацца з сябрамі тут сустрэцца ключы аддаць ад задушэўнай песні якую нам бацькі ў жыццё прынеслі (Я.П.). 19. У ваках адлюстравана тое што ў душы хаваецца на дне (Неп.).

7. Выпісаць спачатку сказы з даданымі дзейнікавымі часткамі, потым – з даданымі дапаўняльнымі; паставіць патрэбныя знакі прыпынку. Вызначыць, якое дадатковае адценне мае кожная даданая частка і ад чаго гэта залежыць.

1. Ніколі я не саромеўся, што я – беларус (Б.). 2. Званкі і голас незнаёмы мяне трывожыць кожны раз і тое што знікаеш з дому і тое што вяртаешся не ў час (Грах.). 3. Так і здаецца табе што вось ён Талстой вечна жывы сустрэне цябе на гэтай цяністай алеі (Б.). 4. Тое што хвалявала вялікага хвалюе і цябе (Стр.). 5. Я помню як пад сонцам цёплым мы Радзіме ад душы складалі гімны (Я.П.). 6. І стала прасіць маладое насенне каб вецер узяў яго з сабою і панёс у аблюбованую даль (К-с). 7. О маці як я ганаруся тым што і я твой родны сын сын партызанкі Беларусі (Аўр.). 8. Мне трэба ведаць адкуль вы прыйшлі і хто вас сюды паслаў (Скр.). 9. Чалавечыя вочы з думай пра шчасце... Ці можа забыць іх той хто меў шчасце іх бачыць? (Кір.) 10. Ці не праўда ластавачка што жыццё гэта самае большае шчасце на зямлі? (К-с) 11. Відаць бялее на пагорку Міцкевіча музей. З дарогі яснае не збочым не зарасла яна. Збылося тое што прарочыў задоўга да відна (Я.П.). 12. Але той хто вёсны будзіць доўга будзе помніцца ў жыцці («Полымя»). 13. Здаецца мне што падбітым самалётам планіруе над сасняком каршун («Полымя»). 14. Чутно было дрыжыць яе голас (Кір.). 15. Хто роднага краю цураецца той маткі сваёй адцураецца (Пр.). 16. Хто на чым сядзіць той таго глядзіць (Пр.). 17. Б'е крыніца бяжыць рачулка бяжыць. А ці каму хаця прысніцца як многа сэрцаў тут ляжыць... (Кір.) 18. Хто з лірай плакаў пры дарозе каго вадзіў жабрачы кій вясне чароўнай на парозе кладзе лаўровыя вянкi (Т.). 19. Толькі не трэба ваенных

разлук горкіх хвілін расстання толькі не трэба каб мёртвымі ніц падалі ў бітве салдаты (Бач.).

8. Выпісаць спачатку сказы з даданымі азначальнымі, потым – з даданымі выказнікавымі часткамі; паставіць патрэбныя знакі прыпынку. Вызначыць, якое дадатковае адценне маюць даданыя часткі і ад чаго гэта залежыць.

1. Ты ўся цяпер перада мною мая Радзіма што праклала шлях да міру да свабоды і да зор (Зар.). 2. Яна гарэць умее гэткім бляскам які ніякім змрокам не зацьміць; душа мая заўсёды будзе жыць у словах што поўны цеплыні і ласкі (К.Б.). 3. Не было ж такога цуду каб ля весніц ля варот так цымбалы-званкагуды заклікалі ў карагод (Бял.). 4. Першая мая радасць у астрозе была тая што мяне не разлучылі з сябрамі (К-с). 5. Тут бой такі быў што зямля стагнала (М.Т.). 6. Я правёз цябе ад Чудава па такіх кутках радзімы дзе ў вайну тварылі цуды вы дарагія пабрацімы (Аўр.). 7. Сама песня злёнага лісця агортвалася ў невыказна прыгожыя чары адвечнай казкі зямлі тае казкі што ствараюць прырода і людзі (К-с). 8. У гарадскім садзе якраз на тым месцы дзе да вайны стаяў дом Коласа пабудавалі планетарый (Луж.). 9. І не было такое сілы каб сэрца з сэрцам разлучыць (Кір.). 10. Паэт гэта толькі голас у якім гучаць трывогі чалавека і трывогі свету (Вял.). 11. Няма тае хаткі каб не было звадкі (Пр.). 12. Такія нас грэюць словы дзе б'ецца гарачае шчырае сэрца і голас душы не сціхае і кожнае слова спявае (Я.П.). 13. Які ў ядзе такі ў хадзе (Пр.). 14. У тую крыніцу з якой піў вадку гразёю не кіну... Святое сэрца што кахала мяне не аддам бруду (Кір.). 15. Якія мы самі такія нашы сані (Пр.). 16. За дзень узораны прасторы што нават вокам не акінуць (Я.П.). 17. Якая заслуга такая і пашана (Пр.). 18. І зязюля-ўдава Кацярына ўглядалася ў тую дарогу куды сёння малодшага сына выпраўляла спяваць перамогу (Т.). 19. Дзе тая радасць што калісьці з каханнем ёй дала, вясна? (Юр.) 20. Падбіраю і збіраю ў сваім радзімым краі па зярнятку тыя словы што кладуцца ў асновы не старых а песень новых (Я.П.).

9. Спісаць, паставіць знакі прыпынку. Словы *што* і *як*, ужытыя ў ролі злучнікаў, падкрэсліць адной лініяй, а ў ролі злучальных слоў, – дзвюма. Вызначыць, якія тыпы даданых частак звязваюць гэтыя словы.

1. Тыя сцежкі што ў заўтра вядуць тыя сцежкі аднолькавыя мусіць (Т.). 2. І веру я нязломную нясу што ўсемагутны стане Чалавек (Зар.). 3. Дзе той дуб-веліч што заглядаўся на прыгожую рэчку і смяяўся са злосці бур і вятроў? (К-с) 4. Здалёк ужо чуваць як рыпяць бальшакі (у хату ідуць лесарубы з марозу) (Грах.). 5. І здавалася што з чужыны яны зноў плывуць да бацькоўскай свае стараны (Зар.). 6. Успомніць герояў народ як край свой яны баранілі (К-с). 7. Як паважаеш ты суседа цябе шануе так сусед як ты гукнеш так адгукнецца а што пасееш тое жнеш (Неп.). 8. Стаю адзін... Стаю маўчу і дзіўлюся як скалы крышацца пад вечнасцю вясны (Г.). 9. Чалавек я не агарак свечкі можа больш за вас яшчэ люблю слухаць як цалуе майскі вечар вечна сарамліваю зямлю («Польмя»). 10. Хто ж гадаў хто думаў а ці сніў што краіна соннага надхмар'я зацвіце ў чырвані зарніц (Т.). 11. І тады ўжо запыталіся як гэта было (Гр.).

10. Выпісаць са зборнікаў народных прыказак і прымавак чатыры сказы з даданымі дзейнікавымі, тры – з даданымі выказнікавымі і тры – з даданымі да-

паўняльнымі часткамі. Паказаць, якімі злучальнымі словамі і злучнікамі звязваюцца ў іх даданыя часткі.

11. Запісаць адзін са сказаў у шасці варыянтах, замяняючы злучальныя словы і злучнікі словамі *што, як, калі, дзе, ці, якія*. Вызначыць, якія адценні набывае даданая частка ў кожным выпадку.

1. Не ведаў я, якія сзежкі нас так па-свойму развядуць (Т.). 2. Я не ведаю, ці птушкі вяртаюцца з выраю ў тыя гнёзды, адкуль выпраўляліся ў свет (Бач.).

12. Спісаць, устаўляючы замест кропак адпаведныя злучальныя словы ў патрэбным родзе, ліку і склоне. Вызначыць тыпы даданых частак і сінтаксічную ролю злучальных слоў.

1. Цягнік жыцця, не спыняйся, вязі, выкінь хутчэй, выкінь далей усё,... мучае,... засмучае, усё,... ганьбіць,... сэрцы крывяніць,... прыніжае,... раздзяляе,...у чалавеку чалавека гняце! (Кір.) 2. І лес па адзін бок рэчкі і лес па другі бок яе быў адным лесам, і тое,... рабілася на адным беразе рэчкі, было таксама справаю лесу другога берага (К-с). 3. Яніна не памятала,... вуліцамі ішла і...часу ішла (Кір.). 4. Балота, на... прыгожа раскінуўся астравок,... расла разам з другімі дрэвамі і гэтая маладая бярэзінка, здавалася, не мела канца-краю (К-с). 5. І я адчуў зялёных яблык пах і тыя сны,... сёння людзі сняць (Серб.). 6. Вясной на гэтым і суседніх курганах пышна расцвітала кветка сон, і з часу маленства ў мяне асталося сваё тлумачэнне,... кветка так завецца (Кір.). 7. Хочацца ў зацішак вёскі,... стаяць між соснаў і асін белыя тэрмометры бярозак і слязой наліўся небасхіл (Серб.). 8. Ноч бралася пад палавіну, а я ўсё выглядаў таварыша, з ... мы збіраліся сустракаць Новы год сярод людзей ... гэтак, як і мы, трэці год не бачылі Мінска і знецярплівіліся, чакаючы сустрэчы (Луж.). 9. У той бок,... найлепш выглядала гэтая даль, беглі разлогі шырокіх палёў, а на іх межах то там то сям параскідаліся, як маладзіцы ў жніво, дзікія грушы (К-с). 10. Тыя,... цяпер дваццаць гадоў, ведаюць цябе, Мінск, толькі такім, ... ты ёсць сёння, маладым і новым, хоць стаіш ты на нашай зямлі ўжо дзевяць стагоддзяў (Грах.). 11. Помні ўсё: праўду,... свяцілася рубінам, працу, дарагую, як зямля, слова,... у любой нягодзе грэла кожную пакутную душу, і вось гэты нават ліст нясмелы,... табе, сумуючы, пішу (Кір.). 12. Горы – маршчыны зямлі, у... век тоіцца задума глыбокая і не адна таямніца (М.Т.). 13. Зусім правамерна, што ў 1917 годзе ў Мінску было створана навуковае таварыства імя Скарыны, адной з задач ... павінна было стаць перавыданне кніг першадрукара («Польмя»). 14. Хай кожны бачыць, як святкуе той,... прыгожа ўмее жыць (Кір.). 15. ... хоць раз прыходзілася пабачыць гэты куточак, той напэўна не забудзе яго ніколі. Гэта быў акраек лесу, таго самага лесу,... і цяпер стаяць такія слаўныя дубы (К-с).

13. Спісаць, паставіць знакі прыпынку. Вызначыць тыпы даданых частак; паказаць, як звязана даданая частка з галоўнай і якія дадатковыя адценні выражаюцца ў даданых частках.

1. А скрозь цішыня веснавая. І там дзе мігціць небакрай сясцёр сваіх родных гукае бярозак спалоханы гай (Хвед.). 2. Калі ўсё ладзіцца ў машыне і дарога харошая дык адпачываю за рулём (Кул.). 3. Дзе ні стане што ні возьме усюды след яго відаць (Р.). 4. Спакойна гамоняць зялёныя вербы. Усё мне тут любя куды ні паглянь (Хвед.).

5. Напэўна са светам расстаўся б лягчэй каб песень купальскіх не чуў аніколі (Грах.). 6. Там дзе сосны гурбою заглядаюцца ў высі дзе чароты сцяною над вадою ўзняліся дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэхаў заблудзілася ў лесе злёнае рэха (Кір.). 7. А як раница настане бліскі сонца загуляюць рос прыходзіць адцвітанне туманы ў рэчцы таюць (Куп.). 8. Я не лічыў бы салдатам сябе каб не гатоў быў прайсці праз няўдачы я не лічыў бы аратым сябе каб першы град мог скасіць маю веру ў калоссе і не лічыў бы паэтам сябе каб кожны мой дзень не быў днём нараджэння (М.Т.). 9. Дзе над санлівай Шпрэе шалясціць чарот дзе нізка хіляцца над ёй старыя вербы руплівы там жыве спакон вякоў народ атожылак славянства – лужыцкія сербы (Зар.). 10. Калі над водамі пярэсцёнкам узыходзіў месяц малады тады глядзелася сасонка ў люстэрка сіняе вады (Т.). 11. Пакуль варыць горан датуль ён і волат і сам сабе рыцар і сам сабе бог (Бял.). 12. Калі сяджу над кнігай задуменна зноў мне гэтак хочацца ў дарогу да Свіцязі чароўнай таямнічай (Тар.). 13. Але я маю права зброю ўжыць калі глядзець у вочы будзе смерць (Зар.). 14. На трапяткіх бялюткіх крылах ляцяць удаль мае гады туды дзе край маленства мілы дзе красавік мой малады (Вяр.). 15. Калі дзень часам пройдзе марна дык на душы няўтульна хмарна і дакараю сябе горка пакуль не ўзйдзе зорка (Я.П.). 16. Не зналі б мы цаны прывалам калі б не гралі нам пад’ём (Неп.). 17. Як сок забродзіць пад бярыстай тады пачне хваліцца ростам смаржок пад елкаю старой (Бял.). 18. Дзе кроў цякла з глыбокай свежай раны там кветкі вырастуць красы жыцця надзей (Т.). 19. Мусіць песень не стала б музыкі збяднелі б завушніцамі б росы не ўпрыгожылі траў калі б нам павясне жаўрукі не звінелі калі б вецер на скрыпках сасён не іграў (Бач.). 20. І дамоў мяне не адпусцілі б калі б я не абяцаў сябрам зноў вярнуцца хоць на песні крылах (М.Т.). 21. Дзе прайшло маленства там пачынаецца радзіма (К.Ч.). 22. Самі сябе б’ем як нячыста косім і жнем (Пр.). 23. Я гэта праверыў на гранях гор праверыў на сотнях сэрц калі мяне бічаваў віхор і ў вочы глядзела смерць (М.Т.). 24. Калі добра ўзарэш то і ўраджай збярэш (Пр.). 25. Калі мае шляхі і сцежкі густою парастуць травой успамінай мяне з усмешкай і не расі яе слязою (Таул.). 26. Каб на хмель не мароз ён бы тын перарос (Пр.).

14. Вызначыць, да якога тыпу адносяцца даданыя часткі. Выпісаць спачатку сказы з даданымі мэты, потым – з даданымі прычыны, нарэшце – з даданымі выніку; паставіць знакі прыпынку. Паказаць, пры дапамозе якіх злучнікаў звязваюцца даданыя часткі з галоўнымі і якія дадатковыя адценні выражаюцца ў даданных частках.

1. Каб паслухаць прыроду жывую рана-рана ўстаю на зары (Бял.). 2. Сузор’і гараць каб з дарогі не збіцца (Грах.). 3. І злосная што ўсё не моўкне гамонка ліпнёвага дня вяла асцярожна навокал свае невады цішыня (Кір.). 4. Хлопец гаварыў з намі ветліва і тактоўна так што і мы расхрабрыліся задавалі яму пытанні смяліся з жартаў (Е.Л.). 5. Больш хараства дайце коням сталёвым каб яшчэ весялей было поле араць (М.Т.). 6. Чалавек жыве дзеля добра для служэння праўдзе каб стварыць нейкія вартасці жыцця і каб быць карысным для другіх (К-с). 7. Даўно «завяшчанне» як слова ўстарэла яно пахне нат метафізікай прэлай таму я «інструкцыяй» яго замяняю словам бадзёрым і больш папулярным (М.Т.). 8. Радок габлюеш і стругаеш каб ён за сэрца браў глыбей (Бр.). 9. Паэт думаў у той час пра беларускую кнігу ўвогуле бо там роднае друкаванае слова было для Багдановіча дарагім і адзіным сімвалам далёкай Бацькаўшчыны (Гіл.). 10. Адзін спазніўся той парой дзюбаты дзяцел таму без песні і астаўся (М.Т.).

11. Чалавеку патрэбна ўсмешка незнаёмых вачэй і знаёмых каб цяжкая дарога і сцежка стала лёгкай на кручах і стромах (Грах.). 12. Сотні тысяч людзей лепшыя сыны народа на катаргу ішлі ад таго што балела бяда мужыцкая што долі добрай мужыку хацелі (І.М.). 13. Не кідай хлеба каб ён цябе не кінуў (М.Т.). 14. Таварыш Шэмет не пабаяўся ўзяць на сябе адказнасць парушыць інструкцыю таму што ён душою хварэе за нашу агульную справу (М.Л.). 15. У цемры зямлянкі змрочнай нехта не спаў да рання каб праўда глядзела ў вочы а ў сэрцы жыло хваляванне (Е.Л.). 16. Мы сведкі твайго другога нараджэння родны горад мы ганарымся табою складаем песні табе бо ў тваёй велічы і прыгожасці часцінка нашага сэрца наша праца і сіла (Грах.). 17. Ён бы кінуўся і пад колы сам толькі б свет азарыць новым днём толькі б шчасце ва ўсе дзверы грукала маладосць узнімала вянкi Беларуска ніхто не панукваў бы і квітнелі яе васількі (А.Л.). 18. Да голасу нашай краіны прыслухоўваюцца ўсе народы бо гэты голас кліча да свабоды братэрства міру (М.Т.). 19. Настаўнік – акумулятар ведаў і духоўнай культуры і ён павінен увесь час падзараджацца каб кожная сустрэча з вучнямі была творчая поўная гарэння і пошукаў (Ю.).

15. Выпісаць спачатку сказы з даданымі меры і ступені, потым – з даданымі спосабам дзеяння; паставіць знакі прыпынку. Вызначыць, якія дадатковыя адценні маюць гэтыя часткі і якімі злучнікамі ці злучальнымі словамі яны звязаны з галоўнай часткай.

1. Хоць вока выкалі такая цемра навокал а бор маўчыць нібыта ён памёр (Зар.). 2. А на сенажацях кветак што і не палічыць (Бр.). 3. А грыбы сядзяць ціха так схаваўшыся ў мох што не толькі белых ног – не відаць было і шапак (Гл.). 4. Калі б мы так абследавалі зналі падуладныя сэрцу глыбіні як знаём зямныя прасторы і далі як звычайную грудку гліны!.. (М.Т.) 5. Цёплыя вясновыя дажджы робяць столькі гразі што ні праехаць ні прайсці (Кул.). 6. Яна адносілася да мяне так, як адносяцца да старэйшага сябра (А.В.). 7. На зямлі ў нас гэтулькі пытанняў што на ўсе ніяк не адказаць (Серб.). 8. Так бела навокал аж вочы баляць (Ген.). 9. Людзі верылі і не верылі але слухалі так што забывалі і пра стому і пра камароў і пра ноч хуткі час мёртвага сну (І.М.). 10. Цемра то насядала на самое вогнішча то адскоквала так што відно было блізка нерухомае бы зачараванае галлё дуба (І.М.). 11. І так яны ў сэрцах гараць палымнеючы ясна нібыта на свеце пабольшала сэрцаў нязгасных (М.Т.). 12. Парыла так што ў Куранях і навокал усё млела ў духаце (І.М.). 13. Зямля мая гэтулькі тэм нарадзіла што ўсе не заплесці ў вясновы вянок (Бял.). 14. Але невялікая хата Бутара была так перапоўнена кватарантамі што не было куды і носа ўтачыць (М.Т.). 15. Я ехала сюды з адчуваннем вялікай віны якая няўхільна мучыла мяне роўна столькі год колькі я не была тут (Е.Л.). 16. Бусліная сям'я адцягнула яго ўвагу ад працы так завабіла што ён пакінуў пісаць і вылез з-за стала (Тк.).

16. Выпісаць, ставячы знакі прыпынку, складаназалежныя сказы ў наступнай паслядоўнасці: 1) з даданымі параўнальнымі; 2) з даданымі супастаўляльнымі; 3) з даданымі ўступальнымі і 4) з даданымі далучальнымі. Вызначыць, якія дадатковыя адценні маюць даданія часткі і чым звязваюцца з галоўнай часткай.

1. Колькі б мы ні шукалі сяброў у жыцці нельга лепшага друга за песню знайсці (М.Т.). 2. Нібыта галінка ракою плыву я не маю спакою (Вяр.). 3. Нейкі невыразна мар-

котны і разам з тым прыемны гоман стаяў над балотамі, як бы яны апавядалі гэтым людзям гэтай ціхай ночцы смутак свой (К-с). 4. Голас грымеў нібыта нехта моцна біў у бубен (Хадк.). 5. Хоць тут суровая прырода скупая як ліхі Кашчэй пад сарака замкамі лёду хавае скарбы ад людзей народ наш гаспадар краіны да іх свае шляхі праклаў (М.Т.). 6. У лесе ні шораху ні гуку нібыта вымер свет (А.В.). 7. Чым болей часу праходзіла ад той сустрэчы тым усё больш думаў пра яе Баран (Дам.). 8. Беларусь мая любая матчына мова мая! Хай мяне секлі б на часткі хай мяне кідалі б каты ў касцёр я толькі за вас бы ішоў толькі б да вас я ляцеў толькі б з вамі астаўся (М.Т.). 9. Не за гарамі быў і верасень калі настаўнікі зляталіся пасля канікул у свае школы як птушкі з выраю (К-с). 10. У яго на вуснах тая ж усмешка толькі ўлоў куды меншы чым быў тады (Е.Л.). 11. Хоць нямала яму [Енісею] дакучаюць паэты ён усё ж паказаў мне і далеч і шыр на работу прыняў без ніякай анкеты даручыўшы мне песню пісаць пра Сібір (М.Т.). 12. Чым ноч тая цяжнейшая тым зорачкі ярчэйшыя (Вас.). 13. Цвіце ядловец у бары дым сцелецца імшарны буры нібыта лесавік стары набіўшы зеллем люльку курыць (М.Т.). 14. Упоперак плошчы праходзіць яшчэ адна вулачка крыху карацейшая што надае сялу форму крыжа (К-с). 15. Перад ім на сталю ляжала запісная кніжка куды ён не-не ды нешта запіша (К-с). 16. У тую крыніцу з якой піў ваду гразёю не кіну хоць можа лепшую з часам знайду свайму сыну (Кір.). 17. І які б ні быў навагодні вечар ён заўсёды ўрачысты і ўтульны (Хадк.). 18. Як зоры ў небе ў час зарападу як вадаспады што з круч злітаюць як дрэвы шумныя ў палісадах як жаўрукі ў весні месяц мая танцуе Мая (М.Т.). 19. Чым далей адыходзіў той дзень тым больш рэдкія і спакайнейшыя становіліся гаворкі пра перарэзку зямлі (І.М.). 20. Як дрэвы ў дуброве цяністай густой зрадніла карэнне з зямлёю я гэтак народ мой зрадніўся з табою з вялікаю доляй тваёю (Бял.). 21. Хай бывае цяжка часам не здаюцца нашы сэрцы; хоць галовы пабялелі ды глядзім наперад смела (Бр.). 22. З неба падае льецца птушыны спеў нібы мноства срэбраных званочкаў узяло сонца аж пад воблакі (Гр.). 23. І як ні паліваюць зранку вуліцы днём шызы налёт пылу відзён на лістах дрэў і на кветніках (Хадк.). 24. Калі вяртаешся з працяглай вясковай паездкі ў горад у якім жывеш і які лічыш родным усё здаецца табе тут інакшым чым ты пакідаў (Хадк.).

17. Спісаць, паставіць знакі прыпынку. Вызначыць тыпы даданых частак. Паказаць, якую сінтаксічную ролю выконваюць у іх злучальныя словы.

1. Хачу тваё развясць гора як цемру ранняе святло (Бр.). 2. У мяне сэрца тахкала так моцна што здаецца аж чутно было па ўсім пакоі (Скр.). 3. І слязінка кожная зайгра-ла. Колькі ў кроплю фарбаў наватканна быццам свет увесць у ёй сабраны (Бр.). 4. Сняжок сядзіць на краечку вядра а ў вадзе чым больш яна аціхае усё выразней адлюстроўваецца яго белае волле (Б.). 5. Тады Лабановічу здавалася што варта сесці за стол і ўсё пацячэ на паперы гэтак гладка і вольна як цяклі яго мыслі ў дарозе (К-с). 6. Ты шчодрая Зямля-планета даеш усім магчымасць жыць. Ты шчодрая што нават кветак тваіх нікому не злічыць (Бр.). 7. Раптам над маёю галавою нешта гучна лопае бы хто ляскае дубцом па ссохлай пыльнай зямлі (В.Б.). 8. Калі Вітаўт быў яшчэ малады ворагі запрасілі яго раз-зам з бацькам на мірныя перамовы (У.А.). 9. І была груша такая магутная і свежая так утрапёна спрачаліся ў яе ружовым раі пчолы што здавалася не будзе канца і скону ёй (Каратк.). 10. Тут не аралі бо і гэты палетак адводзіўся пад новабудоўлю (Кул.). 11. Рэспубліка змагалася ў агні каб явай сталі залатыя мары пра сённяшнія радасныя дні

(Нях.). 12. Наколькі казачны быў палац, настолькі і працэсія была казачная (Ц.Г.). 13. Усе галоўныя пасады ў дзяржаве за Вітаўтам займалі беларусы, якія кіравалі нават у тых землях, дзе жылі продкі цяперашніх літоўцаў (У.А.). 14. Датуль у снах з'яўляліся сябры пакуль не сталі вершамі маімі (А.К.). 15. Я чую пошум колішніх лясоў калі бяру кавалак антрацыту (Зар.). 16. І быў тады такі малы я што нават не хадзіў у школу (Б.). 17. Не нарваў я табе каласоў як жытнёвым палеткам ішоў бо з вятрамі ў красках вясны табе песню спявалі яны (Р.). 18. А рыжкоў і ваўнянак нарэзаў багата там дзе лічыць зязюля гады па вясне а пра баравікі не скажу каб адна ты не пабегла шукаць іх у лес без мяне (М.Т.). 19. Як зярняты спяшаюцца зноў у барозны так людзі вяртаюцца ў родныя гнёзды (Віт.). 20. Калі вораг падыдзе да нашых чыстых сцюдзёных крыніц яны перасохнуць каб не даць яму вады (Куп.). 21. Як засінелася возера чыстае бо маладая красуня вясна каб падсініць хмар касынкі пушыстыя сінкі ў вадзі сыпанула спаўна (Барад.). 22. Дзвіну не запыніш нікай мяжой як з сэрца гвалтоўна не вырвеш каханья (Зв.). 23. Калі ж зазваныя прыйшлі стаяў у лесе гул і смех бо пачастунку не знайшлі (А.К.). 24. Дзе пагляд я ні кіну даспадобы мне ціхія нашы мясціны поле з пахам жытнёвым стройны гоман сасновы (Бр.). 25. І што ні прыдумвай і што ні кажы а вершы замешвай як хлеб у дзяжы каб пахлі аерам і духам зямлі каб хлебам надзённым заўсёды былі (Грах.). 26. Дабрата чалавеку патрэбна каб сяброў сустракаў клапатлівых на дарогах далёка ад дому і каб сам быў заўсёды шчаслівы калі шчасце прыносіць другому (Грах.). 27. І хай здзівіўшыся глядзяць мне ў вочы зоры усё ж удалым назаву свой лёс бо я салодкі прысмак знала гора і пасаліла шчасце соллю слёз (Вяр.). 28. Паміж лясоў на плынях рэк бабёр зрабіў свае запруды што пазайздросціць чалавек (Бр.). 29. Вось гэтак ганарыцца матухна-зямля калі дабро ў засеці хлыне з нівы (Бял.). 30. Нейкі невыразны маркотны і разам з тым прыемны гоман стаяў над балотамі як бы яны апавядалі гэтай ціхай ночцы і гэтым людзям што не спалі адвечную скаргу сваю і смутак свой (К-с). 31. Бо чым большая сваім значэннем тэма тым яна больш глыбокага патрабуе свайго вырашэння (М.Т.). 32. Час вам [вятры] расчысціць неба слязлівае каб нашы кветкі ў цяпле ажывіліся каб нам і ўначы зоркі свяціліся (Бр.).

18. Выпісаць спачатку складаназалежныя сказы з сузалежным падпарадкаваннем даданых частак, потым з паслядоўным; растлумачыць будову гэтых сказаў. Паставіць знакі прыпынку. Зрабіць схемы.

1. Прыемна ехаць па старой даўно вядомай дарозе і наглядаць якія змены адбыліся на ёй за той доўгі час калі ты яе не бачыў (Чарн.). 2. Калі сэрца балюча затужыць што надзеі цябе падвялі прыгадай непакорных і дужых мужных волатаў нашай зямлі (Гл.). 3. Каб шумела аб шчасці на полі калоссе каб квітнела ў нас моладзь як раніцай кветкі каб не плакалі з гора ні матка ні дзеткі каб расла і мацнела год ад году Радзіма сцяг за мір барацьбы мы высока падымем (К.Б.). 4. Навучыўшыся ўважліва слухаць людзей і разумець іх Андрэй Міхайлавіч адразу ўбачыў што перад ім баец які не падвядзе сяброў пры першай жа сур'ёзнай сутычцы з ворагам (Як.). 5. Схіл аднак тут быў крутаваты з абрывістымі кручамі парослы крывымі маладымі сасонкамі праз вершаліны якіх колькі яны ні лезлі усё відаць была ўнізе блішчастая дуга дарогі (В.Б.). 6. І ў гэты час калі вясна над намі і над Вілём каштаны расцвілі я не паверу што ёсць недзе камень з тваёй апошняй датай на зямлі (М.Т.). 7. Я люблю часіну навальніцы калі б'е пярун па ўсіх ладах і злуюць у хмарах бліскавіцы кроплі асыпаючы на дах (Панч.). 8. Нарэшце

стары Арцём выняў з карабіцы кавалак сухой бяросты якую заўсёды насіў з сабой на выпадак дажджу каб без клопатаў раскласці агонь запаліў яе і абабегшы вакол куста падпаліў шыпулькі ў некалькіх месцах (Чарн.). 9. Сход уважліва слухаў расказ Паходні пра поспехі Савецкай Арміі пра блізкую перамогу пра меры якія прымае ўрад каб памагчы вызваленаму ад акупантаў насельніцтву (Хадк.). 10. Калі ж заслона зноў апала і ў зале ўспыхнула святло ізноў ім радасна было што смерць Джульету мінавала (М.Т.). 11. Я смяяўся ад шчасця бо чуў як у плёскае хваль і звіняць і шумяць нібы дожджык незлічоныя дзядзькавы струны (Б.). 12. Яшчэ да Андрэевага пісьма Таццяна выказвала Пракопу думку што няма прычыны баяцца калгаса бо калі чалавек будзе працаваць то яму ўсюды можна жыць (К-с).

19. Выпісаць спачатку бязлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі са-стаўнымі часткамі, потым – з разнатыпнымі часткамі; ахарактарызаваць структуру гэтых сказаў. Паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Доўга не мог заснуць Міхась клапатлівыя думкі змянялі адна адну (Пальч.). 2. Яшчэ шчодра свяціла сонца у лесе цінкалі бесклапотныя сініцы магутныя ў сваёй велічы стаялі старыя дубы (І.Н.). 3. Добра ў полі волі многа і прастору-шырыні (К-с). 4. Жыві Беларусь наша родная маці ты выйшла на сонечны шлях (Астап.). 5. Зоры гараць па-над возерам вольным човен цалуе спакойную сіль плаўна калышацца ўзмахам павольным будзіць нямую застыўшую плынь (Т.). 6. Не вырастаюць самі камяніцы узносіць іх народ працоўны ўвысь (У.Д.). 7. А задрэмлеш часам на хвіліну галубы залопаюць у сне (Аўр.). 8. Буяла яшчэ на лугавінах зялёная атава у палісадніках ля вясковых хат наперагонкі хваліліся сваёй някідкай прыгажосцю жоўтыя вяргіні і астры (І.Н.). 9. Але Савось здаволена ўсміхаецца у кошыку грыбы як на падбор (Лупс.). 10. Тут раслі магутныя сасновыя бары зелянелі неабсяжныя плошчы ельніку і піхтарніку залаціліся ўвосень цэлыя гаі бяроз і асін (Чарн.). 11. Невысокі хударлявы чалавек наогул не верыць ні гэтай цішыні ні гэтаму лясному спакою гэта цішыня і гэты спакой толькі зманлівая відомасць цішыні і спакою (К-с). 12. Цымбаліст і скрыпач прыпусціліся ў скокі і закружыўся між іх барабан меднабок (Луж.). 13. Адзін толькі Янка застаўся абыякавым у дачыненні рыбы ён не пазнаў яшчэ асалоды ў лоўлі сеткаю-таптухаю (К-с). 14. Наўкола лапацела-ляскала аб дол каменне цэгла кавалкі асфальту у паветры пыльнымі струменямі церушыла зямля паволі асядаючы доўга матляліся дробныя лісткі акацый шматлікія паперы (В.Б.). 15. Рана ў поле выязджай лепшы будзе ўраджай (Пр.). 16. Праз туман разгледзеўся цяпер я над палянай жоўкне поўны месяц (Луж.). 17. А далей пачаліся густыя зараснікі і балоты машыну прыйшлося спаліць (І.Н.). 18. На магілах герояў рэвалюцыі і грамадзянскай вайны не гаслі кветкі не змаўкала рэвалюцыйная песня на панскіх палях і ў саламяных вёсках на верхавінах бяроз і на тэлеграфных слупах няспынна і незлічона ўспыхвала полымя сцягоў (Б.). 19. Мы ведалі упэўненасць і ўпартасць для барацьбы патрэбны на зямлі (Прых.). 20. Да белага ствала бярозы прыкладзі ты вуха і пачуеш пад бяростам вяснова сок пачаў хадзіць (Бял.). 21. Дружна за мір стаяць вайне не бываць (Пр.). 22. Назад зірнулі нікагутка! (К-с)

20. Выпісаць са зборнікаў прыказак і прымавак бязлучнікавыя складаныя сказы з працяжнікам, двукроп'ем і коскай паміж іх часткамі – па пяць сказаў на кожны знак прыпынку; растлумачыць знакі прыпынку ў гэтых прыкладах.

21. Спісаць сказы, даць ім поўную характарыстыку. Паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх.

I. 1. Позна ўначы Васіль спяшаўся дамоў у Лядцы ён не заўважаў ні дажджу ні гразкай дарогі яму хацелася як мага хутчэй расказаць пра ўсё Машы (Шам.). 2. І ўжо пад вечар сама хата была прылучана да свята лагоднасць згода і павага і вельмі сталая развага ўвесь гэты дзень тут панавалі (К-с). 3. Зверху амаль што нячутны сыпаўся дробненькі як пыл дожджык-імжака каменне навокал ужо ледзьве шарэла бязладнымі касмылямі чарнелі ўгары хваіны абцяжаранае змокам і непагаддзю нізка асела неба (В.Б.). 4. Адно толькі памятай не збочвай з вернай дарогі (К-с). 5. Хлапец зажурыўся сумуе дзяўчына прыходзіць ужо расставацца часіна (Зар.). 6. Да роднай зямлі я душою і сэрцам прыкуты куваюць зязюлі клячочуць буслы на маёй Беларусі! (Панч.). 7. То не гул завірухі мяцежнай і не рокаты ўпартага мора гэта Нёман разліўся бязмежна на грудзях Беларусі прасторнай (Т.). 8. Я хацеў цябе знайсці. Я ў Загоршчыну няма. Я ў Мілае няма. Куды думаю цяпер (Каратк.). 9. Азірнуўся дзядзька Марцін нікога не відаць (К-с). 10. А здарыцца трывога ля нашага парога ракетчыкі гатовы даць адпор (Хвед.). 11. Над рэчкай высокай з лахматымі белымі ад інею вярхамі стаяць стромкія хвоі шырока развесілі сваё галлё волаты-дубы блішчаць ледзянымі пацеркамі ўбраныя бярэзіны (Гал.).

II. 1. Свежая вільготная ралля нібы дыхала ад яе ледзь прыкметнымі струменьчыкамі ішоў туман (Чарн.). 2. Абапал ціха паплылі берагі злева нізкі зялёны з балотным хмызняком і шырокімі разлівамі вады справа за прыбярэжнай касой віднелася невысокая града з дрэвамі і вёскай наводдаль (І.М.). 3. Парэчча слаўная мясціна куток прыгожы і вясёлы як мора лес як неба долы зіхціць у кветках лугавіна... (К-с) 4. Ручай застаўся недзе ўбаку гоман яго прыціх мацней і выразней сталі шумець яліны свежы вецер размашыста гойдаў іх верхавінамі сонца схавалася змаркатнелае неба ўсё далей і шырэй абкладвала мутная хмара (В.Б.). 5. Пасланыя ў бліжэйшыя вёскі разведчыкі хутка прынеслі радасную вестку людзі з якімі ім прыходзілася гаварыць з ахвотаю згаджаліся прыняць у свае сем'і сірот і бяздомных падлеткаў (Як.). 6. А тут вось ляжыць недачытаная кніга як жа можна легчы спаць (Хадк.). 7. Няхай зямлю імгла аблягае і звісае над ёю туман іх разгоніць вясна маладая вытча новы зямлі сарафан (К-с). 8. Раптам бліснула маланка стала відна як удзень (Грах.). 9. З ісцін вялікіх з ісцін жыццёвых выснаваў вынасіў толькі адну той хто за веру памерці гатовы той не прыгрэе змяёю ману (Бач.).

22. Прачытаць сказы, звяртаючы ўвагу на пунктуацыю. Вызначыць адхіленні ад прынятых норм ужывання знакаў прыпынку паміж часткамі бяззлучнікавых сказаў.

1. Ні слядоў, ні пуцявіны: глуш дрымотная вакол (Ал.). 2. Па небе плылі хмары, дзьмуў вецер – пачыналася лёгкая завейка (Пестр.). 3. У хаце вучням не сядзіцца – прайшла ахвота ў іх вучыцца (К-с). 4. Толькі вечна зайздросціць буду тваёй вернасці часу, паэт, – з гулкай пушчы, як з радыёстудыі, ты вясну абвясціў на ўвесь свет (Віт.). 5. З гаража далятала вуркатанне матора – шафёр рыхтаваў машыну ў рэйс (Шах.). 6. Ты з гэтымі дажджамі сябруй, ад сэрца паважай – яны гадуюць ураджай (Луж.). 7. Я прагнуўся раптоўна – мне здалося, быццам нехта крануўся рукою майго пляча (Кр.). 8. Умеў памыліцца, умеў і паправіцца (Пр.). 9. Палякі, як данеслі разведчыкі, таксама паставілі вар-

ту на ўсход ад вёскі: адтуль спадзяваліся яны небяспекі – у тым баку былі пазіцыі Чырвонай Арміі (К-с). 10. Па зямлі паплылі лёгкія туманы – набліжаўся досвітак (Пестр.). 11. Ён не плакаў – зніклі слёзы (К-с). 12. Ізноў над ракой занялася зара, шэпчацца хвалі ў тумане – Нёман і Вісла, як брат і сястра, лесам бягуць на спатканне (Грах.). 13. Як люстра, возера лягло шырока ў ясны дзень, – пры самым беразе сяло гайдалася ў вадзе (Бач.). 14. Дзень сягоння ў хаце шчаслівы – дарагія прыехалі госці (К.Б.). 15. Рэдка сустранеш якую фурманку ці чалавека – дарога не вельмі язджалая (Б.). 16. Па небе плылі хмары, дзьмуў вецер – пачыналася лёгкая завейка (Пестр.). 17. І вось на беразе ўжо нічога не чуто – заціхлі вёскі, патухлі ў іх самыя познія агні (Ракіт.).

23. Выпісаць складанія сказы з рознымі відамі сувязі і растлумачыць іх будову. Паставіць знакі прыпынку. Зрабіць схемы.

1. Ранішняе сонца чырваніла хвойнік угары яшчэ не магло прабіцца да нізу да зямлі і на рэдкай траве тут смутна трымалася раса а на пяску значыліся вільготныя цёмнаватыя плямы (І.М.). 2. Калі дзень адыходзіць і вечар на зямлі кладзе доўгія цені, сэрца тужыць паціху аб нечым і злітаюць ізноў летуценні (Маш.). 3. Восенню ці вясной сувязь перарывалася на цэлыя месяцы багна што страшна разбухала ад слоты і разводзя адразала востраў ад свету мацней чым гэта маглі б зрабіць абшары вадзянога прастору (І.М.). 4. Урачыстая цішыня зімовага дня на якую ў полі не звярталі ўвагі тут у лесе адразу адчулася ва ўсім сваім характэве яна заварожвала прымушала маўчаць і напружана слухаць яе выклікала дзіўны настрой і нейкую ціхую-ціхую задумлівую радасць (Шам.). 5. Бабініч належаў да тых людзей якія нетак-та лёгка адступаюцца ад сваіх планаў і ён да таго часу не пакідаў Лабановіча пакуль не ўзяў з яго слова пабыць у яго ў гасцях (К-с). 6. З якой зайздасцю і непакоем пазіралі Валодзькавы вочы як каля хлява запрагаў старэйшы брат рудога Гуза пагрозна пакрыкваючы як дзед укладваў касу як маці ўкладвала торбу з харчамі і абгортвала ўкінутай у воз травой дубовую біклажку з вадой (І.М.). 7. Калі выходзілі з Ігнацькавай пасекі сонца ўжо было далёка ад таго месца дзе вынырала ўранні яно вісела ўсё праменістае без кропелькі чырвані над бярозавым гаем што ажно сінеў на той бок калгаснага поля якое горбілася ля самай вёскі і паступова распасціралася за большаком адкрываючы далягляд (Чыгр.). 8. Далёкія сопкі ў пагодны сонечны дзень здаюцца ледзь прыкметнымі блакітнымі хмаркамі бліжэйшыя выразна сінеюць на небасхіле а тыя што побач укрыліся густым лесам (Грах.). 9. Калі ехаў сябры на Кангрэс я да вас мне радзіма дала ў дарогу наказ гаварыла зямля што не хоча яна каб палі арашала крывёю вайна каб гарматы і танкі ўзрывалі яе каб слязамі сірот засявалі яе (М.Т.). 10. Не верыцца што няма больш у гэтым месцы ні руін ні быльнягу устае новы горад і мімаволі думаецца ці то нядаўні той малюнак быў сном ці ўсё гэта што бачыш сніцца цяпер? (Хадк.) 11. Сонца ўжо ўзнялося на вышыню бяроз калі шафёры і вайсковыя што стаялі каля машын і сядзелі на ўзбочынах заварушыліся забегалі пачалі перадаваць каманды (І.М.). 12. За вокнамі мільгалі тэлеграфныя слупы беглі адзін за адным домікі ўскраіны а Ніна і Васіль моўчкі глядзелі праз акно і кожнаму з іх прыгадвалася што-небудзь з перажытага (Пальч.). 13. Свецяць зоркі марознай ночкі ельнік чорны шалясціць панура снег скрыпціць у іскарках зялёных лес стаіць у дрымоце нейкай чуць калыша цёмныя кароны (К.Б.). 14. Вакол буяюць пасевы і недалёка адсюль у канавах якія праклала меліярацыйная станцыя не сціхае крумканне жаб (Лупс). 15. Лёгка добра было на душы і калі б не клопат выкліканы тым незвычайным заданнем якое я атрымаў можна

было б цалкам аддацца сузіранню таго як хораша шугала ў прасторах маладая вясна (Саб.). 16. Яму хацелася пагутарыць але было цяжка беглі мы надзвычай шпарка вецер біў у твар і Сеня задыхаўся (Шам.). 17. Дырэктар шкадаваў што прыходзіцца развітвацца з добрай настаўніцай да якой прывык за доўгія гады сумеснай работы настаўнікі ж не тоячы цікаўнасці глядзелі на Святлану Мікалаеўну як на госця а некаторыя нават спачувалі ёй як чалавеку што трапіў у бяду (Шах.).

6. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ

6.1 Складаназлучаныя сказы

1. Адзначце правільнае: Складаны сказ характарызуецца тым, што...

- а) з'яўляецца поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкай;
- б) яго часткі аналагічны па будове простаму сказу;
- в) паміж часткамі выражаюцца пэўныя сэнсавыя адносіны;
- г) прэдыкатыўныя часткі граматычна і сэнсава незалежныя;
- д) прэдыкатыўныя часткі сэнсава і граматычна ўзаемазвязаны.

2. Адзначце колькасць прэдыкатыўных частак у сказе:

Новае месца, новыя людзі і тая работа ў школе, якую трэба было распачаць на гэтых днях і да якой ён [Лабановіч] так доўга гатаваўся, – усё гэта займала яго думкі, і яму было лёгка і добра, бо так многа новага і цікавага спадзяваўся ён спаткаць на першай сваёй дарозе незалежнай грамадскай працы. (К-с).

- а) 1; б) 2; в) 3; г) 4; д) 5.

3. Адзначце складаныя сказы, якія адносяцца да пераходных з'яў паміж злучэннем і падпарадкаваннем:

- а) Хоць вада ў рэчцы была вельмі чыстая, але з-за глыбіні дно не праглядвалася. (Чар.);
- б) Сям-там пракідаліся высокія пышныя алешыны, а па суседству з імі красава-ліся дзве прыўдалыя хвоі... (К-с);
- в) Там, дзе гулі пшаніцы і жыты, стаяць снапы, як рыжыя браты. (Панч.);
- г) Як у надвор'і бывае змена, так і ў жыцці яна павінна быць. (Бр.);
- д) Пасля поля тут было ад гушчыні маўклівых, нібы прытоеных, хмурных хваін цемнавата і сыра, хоць лясок і рос на пясчаніку. (І.М.).

4. Адзначце асноўныя сродкі сувязі прэдыкатыўных частак у складаных сказах:

- а) суадносіны трывальна-часавых формаў дзеясловаў-выказнікаў;
- б) злучнікі і злучальныя словы;
- в) інтанацыя;
- г) парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак;
- д) структурная непаўната адной з прэдыкатыўных частак.

10. Адзначце сродкі сувязі прэдыкатыўных частак у сказе:

У вадзе паволі пагойдваўся маўклівы цень і адсвечвалася цёмная бясконцасць неба. (Скр.)

- а) злучнік;
- б) займеннікі і прыслоўі ў другой прэдыкатыўнай частцы;
- в) агульны даданы член сказа;
- г) суадносіны трывальна-часавых формаў дзеяслова-выказніка;
- д) непаўната адной з прэдыкатыўных частак.

11. Адзначце адметныя рысы складаназлучаных сказаў адкрытай структуры:

- а) прэдыкатыўныя часткі аднатыпна пабудаваныя;
- б) прэдыкатыўныя часткі маюць значэнне адначасовасці;
- в) колькасць частак можа быць неабмежаваная;
- г) прэдыкатыўныя часткі нераўнапраўныя ў сэнсавых адносінах;
- д) састаўныя часткі нагадваюць сабой незамкнуты рад.

12. Адзначце складаназлучаныя сказы адкрытай структуры:

а) Дужым і лёгкім быў Лаўрэн, і зараз хутка ішоў ён па рэчышчы, і снег, сыпкі ад марозу, абсыпаў яго ногі. (Сам.);

б) Высока ў сінім бязвоблачным небе плыве яркае сонца, шчодро лье на зямлю сваю цеплыню і святло, а ўлагоджаная і сагрэтая яго ласкай зямля адказвае хмельным буяннем жыцця. (І.Н.);

в) Баліць галава, і не знікае знямога, і чаканне поўніць грудзі. (Каратк.);

г) Сашы было не да гэтага хараства, аднак і яна звярнула ўвагу на такі цуд прыроды. (Шам.);

д) Над вадой ля берага ціха спіць асока, ды лаза зялёная жаліцца-шуміць. (Багд.).

13. Адзначце складаназлучаныя сказы са значэннем адначасовасці:

а) Расла, шумела медуница, і ззяла сонейка кругом. (Агн.);

б) Празвінеў званок, і ў настаўніцкую пачалі заходзіць настаўнікі. (Шах.);

в) У Міхала губы дрыганулі, і вочы іскры сыпанулі. (К-с);

г) Перайшлі горы, і перад вачыма раскінуліся бязмежныя травяністыя лугі. (Хадк.);

д) Сонца заходзіла, і залатое яго святло яшчэ ляжала на самых вяршынях ялін. (А.Ж.).

14. Адзначце складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі:

а) Рука яго цяжкая, і слова яго жорсткае. (К-с);

б) Дажджоў яшчэ не было, і цераз падсохлую за лета дарогу за няскончанай грэбляй прабраліся без асаблівага страху. (І.М.);

в) Узяўся чытаць – і не чыталася. (Гар.);

г) Скажы яна адно слова Сцяпану – і ён, здаецца, пойдзе за яе ў агонь і ў вадку. (І.М.);

д) У твары коннікаў ударыў пругкі вільготны вецер, і яны спыніліся. (В.Б.).

15. Адзначце сказы з уласна супастаўляльнымі адносінамі:

- а) Вые ноч, а вецер белагрывы б'еца ў шыбы лапай снегавой. (Ал.);
- б) Яна злуецца, а мне смешна. (Б.);
- в) Падарунак аддаць не змагла ты, я ж не здолеў любоў зберагчы. (Зв.);
- г) Граў Сымонка, а дзед слухаў. (К-с);
- д) Ой, даўно б я ўсё пакінуў, толькі ж многа слёз я лінуў. (К-с).

16. Адзначце сказ, у якім абазначаецца чаргаванне з'яў, падзей:

- а) Ці, можа, голлі дуба ёй узняцца не далі, ці, можа, дзятлы дзюбамі сасёнку падзяўблі? (Прых.);
- б) Ён то быў маўклівы вельмі і пануры, то раптам ім апаноўвала як бы беспрычынная весялосць. (К.Ч.);
- в) Або ён не ведае аб арышце Панаса, або штось тоіцца ў яго думках. (К-с);
- г) Над полем не то пыл курэў, не то трапяткая імгла ўзнялася аж да самага лесу. (Лыньк.);
- д) Ці то раса за гэты час паападала, ці то сонца павярнулася так, што промні ўжо не выкрасалі з празрыстых пацерак ярка святочнага агню. (Сіп.).

17. Адзначце злучнікі, пры дапамозе якіх у складана-злучаных сказах выражаецца значэнне ўзаемавыключэння:

- а) то – то;
- б) ці – ці;
- в) або – або;
- г) ні – ні;
- д) не то – не то.

18. Адзначце складаназлучаныя сказы з далучальнымі адносінамі:

- а) З палеткаў павеяла свежым ветрам, і гэты вецер прынёс духмяны водар канюшыны і палявых кветак. (Чарн.);
- б) Эх, дажыў ты свой век, жоўты ліст-бедачок, а на весну цябе скіне новы лісток. (К-с);
- в) Прыходзяць людзі па сваіх справах, а спраў гэтых у воласці многа. (К-с);
- г) Ведаючы добра сваіх вучняў і ступень іх ведаў, настаўнік закідаў іх пытанні, прычым гэтыя пытанні далёка выходзілі за рамкі пачатковай школы. (К-с);
- д) Гэта была праўда, але ў гэту праўду не хацелася верыць. (К.Ч.).

19. Адзначце складаназлучаныя сказы з трыма і больш прэдыкатыўнымі часткамі, паміж якімі выражаюцца розныя семантыка-сінтаксічныя адносіны:

- а) Ён [Лабановіч] даваў кругу, ідучы па сцежцы каля ветракоў, але часу ў яго было многа, а спяшацца яму некуды было. (К-с);
- б) Гэта слова Лабановіч прамовіў з націскам, прычым выраз яго твару змяніўся, а ў вачах загарэўся агеньчык нейкай злосці. (К-с);
- в) Вогнішчы гарэлі за ракою, а ў рацэ адбівалася вячэрняя заранка, куды больш яркая і барвяная, чым на небе. (Каратк.);
- г) Потым адразу наляцеў вецер, шугануў калючай снежнай сечкай – і разгулялася ў полі завіруха. (Асіп.);

д) Струменіць Нёман срэбраводны ў тваіх прыўдалых берагах, а ў лозах ветрык вее згодны і ходзіць шум па чаратах. (К-с).

20. Адзначце сказ з пунктуацыйнай памылкай:

а) Паблізу нікога не было відаць, і, трохі захінуўшыся за кустамі алешніку, дакльпаў [Хведар] да большага лесу. (В.Б.);

б) Яшчэ не азвярэлі камары і машкара не налятае хмарай. (Св.);

в) Ён [Хведар] паглядзеў троху, думаў, можа, і яшчэ каго згледзіць на вечаровай дарозе, ды болей не было нікога. (В.Б.);

г) Маленечкі павеў ветру – і ўжо выпырхнула з далоні гэтая амаль бязважкая, нібы само паветра, пушынка. (Сіп.);

д) Толькі верхавіны соснаў гудзелі ледзь чутна, ды шалясцелі няўмоўчныя трапяткія асіны. (Лыньк.).

6.2 Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі

1. Адзначце прыкметы складаназалежных сказаў:

а) залежнасць адной прэдыкатыўнай часткі ад другой;

б) адносная раўнапраўнасць прэдыкатыўных частак;

в) наяўнасць падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў;

г) размяшчэнне злучнікаў і злучальных слоў у складзе даданай часткі;

д) наяўнасць суадносных (указальных) слоў у галоўнай частцы як спецыфічных сродкаў сувязі частак.

2. Адзначце сказы, у якіх даданая частка паясняе ў галоўнай адно слова ці словазлучэнне:

а) Калі праехалі мост цераз Сож, ужо добра развіднела. (Карам.);

б) Падбіраю і збіраю ў сваім радзімым краі па зярнятку тыя словы, што кладуцца ў асновы не старых, а песень новых. (Я.П.);

в) Праца становіцца вялікім выхавацелем, калі яна арганічна ўваходзіць у духоўнае жыццё дзіцяці. (Віт.);

г) Побач з даўганогімі сухавейкамі, якія нядаўна распусціліся ля дарог, адцвітаў залацісты расходнік. (Чыгр.);

д) З-за лініі небасхілу паказаўся чырвоны краёк сонца, які адразу на вачах усё ярчэў і ярчэў. (Сіп.).

3. Адзначце складаназалежныя сказы, у якіх галоўная частка абавязкова патрабуе наяўнасці даданай часткі:

а) Праўда ў тым, каб аб'яднацца і без бою выйграць бой. (Св.);

б) Я чую, як пасля хады пачынаюць ныць мае ногі. (Скр.);

в) Як клікнулі, так і абазваўся. (Пр.);

г) Калі па лесе праходзілі лагодныя павевы ветру, то галінкі і лісце на дрэвах лёгенька пакалыхваліся. (К-с);

д) Усё зацвіло, загаманіла, бы жыватворчая тут сіла ад сну прыроду абудзіла. (К-с).

4. Адзначце словы, якія, звязваючы прэдыкатыўныя часткі складаназалежных сказаў, выступаюць толькі як злучнікі:

- а) каб; б) бо; в) пакуль; г) хоць; д) што.

5. Адзначце сказы, у якіх даданыя часткі звязваюцца з галоўнай пры дапамозе злучальных слоў:

а) Дрыгавічы былі адным з тых плямёнаў, што адыгралі вырашальную ролю ва ўтварэнні беларускага народа. (Ермал.);

б) Густынскі летапіс, гаворачы пра дрыгавічоў, зазначыў, што яны рассяліліся паміж Прыпяццю, Дняпром і Дзвіною. (Ермал.);

в) Вы чулі, як вуркочуць лясныя галубы? (Панч.);

г) Калі вернецца з поля маці, дзяўчынка не ведала. (К.Ч.);

д) Калі сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня. (І.М.).

6. Адзначце сінтаксічную ролю злучальнага слова ў сказе:

Ад светлай музыкі снягоў, якой так навокал замнога, расце, расце мая любоў да свету нашага зямнога. (Грач.)

а) дзейнік;

г) азначэнне;

б) выказнік;

д) акалічнасць.

в) дапаўненне;

7. Адзначце правільнае: У адрозненне ад злучнікаў, злучальныя словы...

а) не з'яўляюцца членамі сказа;

б) заўсёды выконваюць ролю пэўных членаў сказа;

в) маюць лагічны націск;

г) іх нельга апусціць;

д) часам можна замяніць іншымі займеннікамі.

8. Адзначце правільнае: У лінгвістычнай літаратуры існуюць наступныя класіфікацыі складаназалежных сказаў...

а) функцыянальна-семантычная (ці функцыянальная, логіка-семантычная);

б) семантычная;

в) фармальна-граматычная (ці фармальная);

г) структурна-семантычная;

д) граматычная.

9. Адзначце складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі часткамі:

а) Ажно любя было глядзець, як ён гнаў баразну новенькім сінім плугам. (В.Б.);

б) Хто не спытаў хоць раз трывогі, жыццю не ведае цаны. (Зв.);

в) Хто думаць мог, што гора наваліцца раптоўна. (Св.);

г) Навязваць жа людзям сваю волю, вымагаць ад іх, каб яны рабілі іменна так, а не іначай, мы не маем права. (К-с);

д) Малому сніцца, што ляціць, узняўшы рукі, нібы крылы. (Св.).

10. Адзначце сказы, у якіх даданая частка выконвае ролю дапаўнення да выказніка галоўнай часткі:

- а) Міколку здалося, што ў яліну стукнуў пярун. (Лыньк.);
- б) Я сню, што змораны хадою і не знаходжу шлях дадому. (Св.);
- в) Мы часам забываем пра тое, што было ўчора. (Вар.);
- г) Сяргей зразумеў, што гэта была туга па вёсцы. (Стр.);
- д) Якою меркаю шчасце мераць, я з імі раіўся даўно. (Я.П.).

11. Адзначце сказы, у якіх няправільна вызначаны тып даданай часткі:

- а) Паміраюць байцы і паэты, што ўслаўлялі свае заветы і ахвярным жыццём, і радком. (А.П.) – даданая азначальная;
- б) Мора такое, як быццам яго хто ўгнавіў. (Луж.) – даданая азначальная;
- в) Сягоння я ізноў такі, якім адсюль пайшоў. (Хвед.) – даданая выказнікаявая;
- г) Яму хораша думалася пра сваю вёску, дзе ўсё роднае, з дзяцінства знаёмае. (Стр.) – даданая азначальная;
- д) Якая птушка, такі і галасок. (Пр.) – даданая азначальная.

12. Адзначце сказы з даданымі часткамі часу, у якіх выражаюцца адносіны адначасовасці:

- а) Калі маркотных дум асцё пранізвала настрой міжволі, не наракаў я на жыццё, не праклінаў яго ніколі. (Грач.);
- б) Як мінулі вёрстаў пяць, стала сонца прыпякаць. (Гіл.);
- в) Ён і сам пілаваў тут на хату, як будаваўся пасля вайны на сваім толькі што прыдбаным надзеле. (В.Б.);
- г) Калі паднялося сонца, вялікая цішыня запанавала на зямлі. (К.Ч.);
- д) Раней, пакуль яшчэ дарога не зарасла кустамі, я напрамкі праз вёску Хаты хадзіў на аўтобусны прыпынак. (Сіп.).

13. Адзначце складаныя сказы, якія адносяцца да сказаў з узаемным падпарадкаваннем:

- а) Не чакай, пакуль разгоніць хмары моцны буры вецер! (К.Б.);
- б) Не прайшло і паўгадзіны, як агонь шугаў чырвонымі языкамі, прагна злізваючы, з'ядаючы вакол сябе снег. (Сач.);
- в) Калі патрыярхальны чалавек пачынаў майстраваць свае борці ці пасеку, то дараваў ці прыносіў у ахвяру вадзяніку самы лепшы рой. (Нен.);
- г) Рана, рана маці ўстала, ледзь успыхнулі зарніцы. (Бр.);
- д) Не паспеў Тапурья азірнуцца, як яго схапіў у абдымкі Ваню. (Сам.).

14. Адзначце складаныя сказы, у якіх даданая частка паказвае на месца дзеяння ці накірунак і паясняе галоўную частку ў цэлым:

- а) Я іду, куды мне кажучь. (К-с);
- б) Ён варушыўся, клапаціўся і памагаў усюды, дзе толькі цяжэй было. (К.Ч.);
- в) Дзе дыміліся балоты, налівае хлеб пшанічны сокам спелай пазалоты. (Ал.);
- г) Колька адвёў вочы ад вёскі, скіраваў позірк туды, дзе стаялі аціхлыя маладыя хвойнікі. (Казьк.);
- д) Лявей, дзе, выбягаючы з лесу, Шчара робіць крутое калена, відаць былі яшчэ дрэвы. (Кудр.).

- б) І чым на свет глядзець прасцей і шырай, тым болей вабнасці ў ім. (Зв.);
- в) Як смяюцца толькі дзеці, усміхнуўся тут Сымон. (К-с);
- г) Грыміць авацыя ў зале – нібы прыбой магутны б’е. (Гіл.);
- д) І чым больш ён [Серж] плакаў, тым больш яму рабілася шкада самога сябе. (К.Ч.).

21. Адзначце сказ, у якім слова як з’яўляецца сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай:

- а) Жыццё маё, ты – як цягнік бясконцы... (Панч.);
- б) Ніколі ў лесе не было такой дружнай, бурнай, як усплёск полымя, яркасці фарб, такой кідкай красы. (І.М.);
- в) Хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу. (Б.);
- г) І ён напоўніцу хапіў гарадскога, абмытага палівальнымі машынамі паветра, нібы адкусіў яго, як у дзяцінстве кусаў крута пасыпаны соллю акраец свежага жытняга хлеба. (Казьк.);
- д) Ён маўчаў як вады ў рот набраўшы. (Бяд.).

22. Адзначце правільнае: Складаназалежныя сказы з даданымі далучальнымі часткамі вылучаюцца сярод іншых тыпаў складаназалежных сказаў тым, што...

- а) галоўная частка аформлена так, што не патрабуе абавязковага паяснення з боку даданай;
- б) даданая частка адносіцца да ўсёй галоўнай;
- в) адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі нагадваюць адносіны паміж часткамі складаназлучанага сказа, у якім выражаюцца далучальныя адносіны;
- г) для сувязі галоўнай і даданай частак звычайна ўжываецца злучальнае слова *што* (у розных формах);
- д) парадак размяшчэння частак адносна свабодны.

23. Адзначце складаназалежныя сказы з даданай далучальнай часткай:

- а) К гэтаму часу Новагародская зямля дасягнула высокага сацыяльна-эканамічнага развіцця, чаму садзейнічаў шэраг прычын. (Ермал.);
- б) Разумею цяпер, чаму з выраю жураўлі на Палессе ляцяць. (Ст.);
- в) Дзядзька Раман чакаў, што скажа настаўнік. (К-с);
- г) У 1021 г. Брачыслаў быў, відаць, выгнаны з Кіева ў Полацк, што і прывяло да новага канфлікту паміж Полацкам і Кіевам. (Ермал.);
- д) Яны апынуліся ў невялікім гарадку, дзе і былі мабілізаваны ў армію. (Лыньк.).

24. Адзначце колькасць даданых частак у сказе:

Няхай блішчаць ад поту твары, хай плечы муляе рукзак, шчаслівы той, хто змалку марыў, што жыць патрэбна толькі так, каб быць заўсёды ў дарозе, прайсці, дзе следу не было, каб у надзённай нашай прозе знайсці паэзіі святло. (Грах.)

- а) 3; б) 4; в) 5; г) 6; д) 7.

25. Дапоўніце адказ:

Складаныя сказы, у якіх галоўная частка з'яўляецца галоўнай толькі для адной з дадanych, а кожная наступная даданая залежыць ад папярэдняй і паясняе яе, адносяць да складаназалежных сказаў з...

- а) сузалежным падпарадкаваннем частак;
- б) сузалежным аднародным падпарадкаваннем;
- в) сузалежным неаднародным падпарадкаваннем;
- г) паслядоўным падпарадкаваннем частак;
- д) сузалежным і аднародным (або змешаным) падпарадкаваннем.

26. Адзначце правільнае: У складаназалежных сказах з сузалежным аднародным падпарадкаваннем даданыя часткі...

- а) паясняюць у галоўнай адзін член сказа (у тым ліку аднародныя члены сказа) або ўвесь састаў у цэлым і з'яўляюцца даданымі часткамі аднаго тыпу;
- б) паясняюць розныя члены сказа ў галоўнай частцы;
- в) звязваюцца з галоўнай, як правіла, аднолькавымі злучнікамі / злучальнымі словамі;
- г) могуць быць звязаны паміж сабой злучальнай сувяззю (паміж імі можа быць злучальны злучнік);
- д) могуць быць даданымі часткамі розных тыпаў і адказваць на розныя пытанні.

27. Адзначце складаназалежныя сказы з сузалежнымі аднароднымі часткамі:

- а) На беразе тым, што заўсёды мне сніцца, куды з ціхім жалем гляджу праз гады, я сеў на замшэлы валун ля крыніцы, паўнюткай, як вока, жывое вады. (Зак.);
- б) Мінск – горад, які ўвайшоў у асацыяцыю дзесяці самых пацярпелых гарадоў свету падчас Другой сусветнай вайны, горад, дзе мала што захавалася. («ЛіМ»);
- в) Праходзячы дарожкай пад бэзамі, на верхавінках якіх яшчэ заставаліся плодзікі, падобныя на карычневыя птушыныя дзюбы, ён паспеў заўважыць, што на новай, прыбудаванай верандзе сядзяць тры чалавекі. (Каратк.);
- г) Была толькі радасць і турбота, якая мяшалася з гэтай радасцю і з якой невядома што было рабіць. (І.М.);
- д) Красу, што продкі з любасцю стваралі, чужынцы з лютасцю агнём сціралі, каб не ўцалелі нават і сляды. (Гіл.).

28. Адзначце схему, якая адпавядае сказу:

За грандыёзнымі падзеямі, якія гісторыя ўвекавечыла для нашчадкаў, прыціхла, а часам і прапала з увагі тое, што было немаштабным, абыдзённым, што хвалявала аднаго чалавека. (І.М.)

а) [, (якія)], (што) , (што) .

г) [, (якія)], (што) , (што) .

б) [, (якія)], (што) , (што) .

д) [, (якія)], (што) , (што) .

в) [, (якія)], (што) , (што) .

29. Адзначце сказы з сузалежным і паслядоўным (са змешаным) падпарадкаваннем частак:

а) Калі яго [Андрэя] другі раз вярнулі ў інтэрнат, ён даведаўся, што яго бацькі жывыя, што іх таксама перакінулі праз фронт, што яны жывуць у Орску. (Каратк.);

б) Яшчэ пры немцах, калі ў самым пачатку акупацыі дайшлі чуткі, што фашысты будуць расстрэльваць усіх дзяцей, якіх дагэтуль не перахрысцілі бацькі, мама запрэгла каня і завезла мяне, нехрысця, у Новыя Вербы, дзе была царква. (Сіп.);

в) У поўдзень, калі ўсё ў полі млее ад няшчаднага палу сонца, сяло ажывае, каб праз гадзіну-паўтары зноў замерці ў дрымотным чаканні да самага вячэрняга прыцемку. (І.М.);

г) Бывае так, што лес маўчыць, ніводзін ліст не шалахнецца. (Астр.);

д) Здаецца, што ніколі яшчэ Наталля Пятроўна не адчувала такой радасці, такога шчасця ад таго, што не пусціла гора ў людскую хату, што перамагла бязлітасную і страшную сілу – смерць. (Шам.).

30. Адзначце сказы з пунктуацыйнай памылкай:

а) Я люблю часіну навальніцы, калі б'е пярун па ўсіх ладах і злююцца ў хмарах бліскавіцы. (Панч.);

б) Там, дзе раней ляжалі хмызнякі, або жаўцеў голы пясок, раслі стройнымі радамі маладыя сасонкі. (Чарн.);

в) Мы гаварылі, бо ўжо нам можна было гаварыць аб усім, і маўчалі, бо добра было і маўчаць, і спыняліся часта, бо нас тут, на ціхім аснежаным лузе, не бачыў ніхто. (Б.);

г) Нават здаралася, што калі канчалася паліва, яна мабілізоўвала персанал бальніцы, ішла разам з усімі ў лес і на самацяжках прывозіла дровы. (Шам.);

д) Што думаў бацька – не ведаю. (Б.).

6.3 Бяззлучнікавыя складаныя сказы. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.

1. Адзначце правільнае: Бяззлучнікавыя сказы вылучаюцца сярод іншых складаных сказаў...

а) спосабам сувязі іх частак;

б) інтанацыйным афармленнем;

в) сэнсавай і інтанацыйнай завершанасцю кожнай прэдыкатыўнай часткі;

г) недастаткова дыферэнцыраванымі сэнсавымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі;

д) адсутнасцю ўзаемасувязі паміж прэдыкатыўнымі часткамі.

2. Адзначце правільнае: Бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі часткамі...

а) маюць граматычна раўнапраўныя часткі;

б) набліжаюцца да складаназлучаных сказаў (магчымая падстаноўка злучальнага злучніка);

в) набліжаюцца да складаназалежных сказаў;

г) характарызуюцца паралелізмам будовы;

д) вызначаюцца разнастайнасцю інтанацыйнага афармлення.

3. Адзначце, якія адносіны могуць выражацца ў бяззлучнікавых складаных сказах з разнаатыпнымі часткамі:

- а) паслядоўнасці;
- б) аб'ектныя;
- в) суб'ектныя;
- г) акалічнасныя;
- д) супастаўляльныя.

4. Адзначце, якія сказы з'яўляюцца бяззлучнікавымі складанымі сказамі:

- а) Памалу рабілася цяплей, у лесе ўвогуле было зацішна. (В.Б.);
- б) Раней устанеш – болей зробіш. (Пр.);
- в) На палубе шум галасоў, вясёлы смех, баяна звон. (М.Т.);
- г) Балота, мокры лес, зноў балота. (І.М.);
- д) Вось толькі пытанне: як рана ён пойдзе ў дарогу? (К-с).

5. Адзначце бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднаатыпнымі часткамі:

- а) Беларусь не загіне, будзе жыць Беларусь! (Панч.);
- б) Сціхне бура – ясна стане. (А.Г.);
- в) Сонца схавалася за аграмадзінай гор, у даліну напоўз даволі прахалодны цень; усё навокал спахмурнела, хутка губляючы сваю нядаўнюю веснавую ўрачыстасць. (В.Б.);
- г) З-за шчыльнага плоту лесапільні патыхала паленым, даляталі па ветры горкія подыхі пажарышчаў. (В.Б.);
- д) І сэрца абнаўляецца надзеяй: яшчэ не ўсё адолеў зімні гнёт. (В.З.).

6. Адзначце бяззлучнікавыя сказы, якія не маюць сінанімічных эквівалентаў сярод складаназлучаных ці складаназалежных сказаў:

- а) Доўга не мог заснуць Міхась: клапатлівыя думкі змянялі адна адну. (Пальч.);
- б) Аглянуўся – купіна. (К-с);
- в) Яшчэ раз прыслухаліся – ціха ў вагоне. (Лыньк.);
- г) У лесе нешта гарэла, угару выкіроўваўся сіза-чорны дым. (Гам.);
- д) Спаць малога палажыла, неспакойны сын не спіць. (Гл.).

7. Адзначце, якія адносіны выражаюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў прыведзеным сказе: Поле моўчкі пазірала, лес – у задуменні. (К-с)

- а) адначасовасці;
- б) паслядоўнасці;
- в) уласна супастаўляльныя;
- г) супраціўныя;
- д) параўнальна-супастаўляльныя.

8. Адзначце бяззлучнікавыя складаныя сказы з супастаўляльна-супраціўнымі адносінамі:

- а) Тады было тут хат пятнаццаць, цяпер тут стаяла каля паўсотні новых дамоў. (К.Ч.);
- б) Зябнуць вербы на марозе, глуха лес гамоніць. (К-с);
- в) Жыць без брата – сумна, без суседа – нудна. (Пр.);
- г) Яны агледзелі ўсе куткі – чалавека не было. (Крап.);

д) Змоўклі птушкі, з той часіны смутна стала навакол. (К-с).

9. Адзначце, у якіх сказах паміж прэдыкатыўнымі часткамі выражаюцца акалічнасныя адносіны:

- а) Дарога стала гулка: падмарозіла. (Янк.);
- б) Алесь зразумеў: нервовасць Кастуся можа сапсаваць справу. (Каратк.);
- в) Збяруцца – мяне паклічаш. (Мак.);
- г) Вось цікава: аб тым звоне я й хацеў апавядаць. (К-с);
- д) Дума неспакойная жыла ў майстра: ён хацеў пакінуць пакаленням след жыцця свайго. (М.Т.).

10. Адзначце бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі:

- а) Прайшло ў Парэччы лет нямала, яно ж не цешыла Міхала. (К-с);
- б) Твар яго быў хударлявы – гэтую хударлявасць узмацнялі вуглаватыя абрысы сківіц. (І.М.);
- в) Неба хмурылася, крапаў дробны, але спорны дождж. (Дал.);
- г) Звоняць шыбы; звон – ясны, халодны. (М.Т.);
- д) Яна кінулася ў хату – трэба ратаваць дзяцей. (Лыньк.).

11. Адзначце бяззлучнікавыя складаныя сказы закрытай структуры:

- а) Прышоў працаваць – няма чаго часу каратаць. (Пр.);
- б) Праўдзівы бой вядзе сумленне, ваюе сэрца не без страт. (А.П.);
- в) Лёгкая, лагодная завея, першародна чысты, ясны снег. (А.Л.);
- г) Там ходзяць хмурыя вятры, чарнеюць спаленыя хаты... (Астр.);
- д) І разгарэлася ігрышча – даўно такога не было. (К-с).

12. Адзначце правільнае: Працяжнік у бяззлучнікавых складаных сказах ставіцца, калі...

- а) паміж часткамі выражаюцца адносіны часу або ўмовы;
- б) другая частка паказвае вынік, вывад з таго, пра што гаворыцца ў першай;
- в) другая частка дапаўняе, раскрывае ці ўдакладняе сэнс першай;
- г) змест частак супастаўляецца ці супрацьпастаўляецца;
- д) выражаецца хуткая змена падзей, нечаканы вынік.

13. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску трэба паставіць двукроп’е:

- а) Трэба сказаць праўду_ харошае тут месцейка. (К-с);
- б) Маці будзіла снедаць_ ён не ўстаў. (І.Н.);
- в) Позна ўночы Васіль спяшаўся дамоў у Ляды, ён не заўважаў ні дажджу, ні гразкай дарогі_ яму хацелася як мага хутчэй расказаць пра ўсё Машы. (Шам.);
- г) Лабановіч акінуў вачамі ваколіцы Цельшына_ цесна, цёмна і пуста. (К-с);
- д) Яе агортваў страх_ а што калі прыйдуць палякі? (К-с).

14. Адзначце сказ з пунктуацыйнай памылкай:

- а) Кветку-званочак крані – песні пальюцца адтуль жаўруковы. (Барад.);
- б) Наблізілася старасць: захацелася адпачынку. (Пестр.);

в) Нічога асаблівага не здарылася: зноў вярнулася лета, зноў ласкава грэе сонца... (Сіп.);

г) Крычалі на ўсю вуліцу дзеці; далёка, у другім канцы, дзяўчаты спявалі штосьці працяжнае і незнаёмае. (Пташ.);

д) Усе лісточкі даўно вецер-сівер разнёс, толькі гэты лісток моцна к дрэву прырос. (К-с).

15. Адзначце сказ, які не адносіцца да складаных сказаў з рознымі відамі сувязі:

а) Ганьба – гандляваць зямлёй бацькоў, змалку шанавалі яе вы ўмейце, бо яна для нас, нібыта кроў, без якой нам не пражыць на свеце. (Грач.);

б) Ён сядзеў на негабляваных дошках, людзі моўчкі стаялі перад ім, і нельга было паверыць, што яны не разумеюць ні слова. (А.К.);

в) Хлопцаў наперадзе яна ўжо не бачыла, перад яе тварам толькі мільгануў разварочаны нагамі снег, і яна, нізка схіліўшыся, бегла па гэтым снезе. (В.Б.);

г) Там, дзе раней ляжалі хмызнякі або жаўцеў пясак, раслі стройнымі радамі малядыя сасонкі. (Чарн.);

д) Стагналі дрэвы мнагарукія, ламаўся з грыкатам прастор, і сэрцы ў лад грымотам грукалі, і бліскавіцы секлі бор. (Панч.).

16. Адзначце, на аснове камбінацыі якой сінтаксічнай сувязі пабудаваны прыведзены сказ:

Жураўліны ключ то звужаўся, то, расшыраючыся, нават заломваўся даўжэйшым канцом, але птушкі, нібыта яны бачылі сябе з зямлі, адразу ж выпрамяляліся, выроўнівалі яго, не перастройваючыся нават, і гэты першы вырай шастаў крыллем над хатамі, кустамі, ячменным полем увесь час прыгожа і настойліва – важаком наперад. (Сіп.)

а) злучальнай і падпарадкавальнай;

б) бяззлучнікавай і злучальнай;

в) бяззлучнікавай і падпарадкавальнай;

г) злучальнай і бяззлучнікавай;

д) злучальнай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай.

17. Адзначце схему, якая адпавядае прыведзенаму сказу:

А як раніца настане, бляскі сонца загуляюць – рос прыходзіць адцвітанне, туманы ў рэчцы таюць. (Куп.).

а) (), [] – [], [].

г) (), () ← [], [].

б) (), () ← [], []

д) [], [] – [], [].

в) (), () ← [], [].

18. Адзначце, у якіх складаных сказах з рознымі відамі сувязі нельга вылучыць структурна-семантычныя кампаненты (складаныя састаўныя часткі, структурныя часткі):

а) Адшумеў лістапад, адзвінелі дажджы, і зіма панагнала пякучых вятроў. (Панч.);

б) Не будзь салодкі, бо пераліжучь, не будзь горкі, бо пераплююць. (Пр.);

в) Ад пылу, які ўздымаўся пад сотнямі ног, пяршыла ў горле, хрупасцела на зубях. (Лыньк.);

г) Калі наступае глыбокая восень, над зямлёй нізка сцелецца туман або імжыць дробны дождж. (К.Ч.);

д) Гэты ўзлесак цягнуўся і цягнуўся кудысь у снегавыя прыцемкі, і Зоська, ужо не адступаючы, таропка ішла за Антонам, пакуль за чарговым паваротам наперадзе зноў не з'явіўся чырвоны агеньчык у акенцы. (В.Б.).

19. Адзначце сказы, у якіх правільна вызначаны структурна-семантычныя кампаненты:

а) Мусіць, трэба было перайсці пад вышэйшую яліну, але навокал ляжала такая цемра, што было боязна ўстаць, каб не выкалаць вочы. (В.Б.)

[], але [], (што), (каб).

б) Тое, што Міканор збіраўся бурчыць не чыё-небудзь, а сваё гумно, не давала супакаення: усе разумелі, што вельмі хутка за гэтым і ім трэба будзе адважвацца на такую страту. (І.М.)

[(што)] : [] (што).

в) Унізе ж, пад ляшчыннікам, стыў сыраваты засень, было халаднавата, і Хведар колькі разоў ужо варочаўся то адным, то другім бокам, каб не дужа застуджвацца ад зямлі. (В.Б.)

[], [], і [], (каб).

г) Вайна шпарка кацілася пад адхон, днямі быў узяты Берлін, а мы ўперліся ў нямецкі абарончы рубаж за не-вялікім аўстрыйскім гарадком і трэці дзень стаялі на месцы. (В.Б.)

[], [], а [].

д) Калі ж хмурынкай сонца ахіналася – туманіўся пагляд, цямнела сіль... (В.З.)

(Калі), [], [].

20. Адзначце сказы з пунктуацыйнай памылкай:

1) З поўдня балоты зноў падбіраліся да саламяных, замшэлых радоў стрэх, але ў гэты бок ішла найбольш сувязь са светам і тут па дрыгве была намошчана дарожка. (І.М.);

б) Ён чалавек дарма што сур'ёзны, а, калі разгаворыцца, дык любя слухаць. (Крап.);

в) Ён дрэнна разумеў ужо, што з ім здарылася і дзе ён, толькі адчуваў, як пякучым болям гараць на руках пальцы і надта хацеў піць. (В.Б.);

г) Палонку дзядзька прасякае, а Костусь, радасны, чакае, і зорыць пільна ён вачыма, калі той бучык дзядзька ўзніме. (К-с);

д) Пасажыраў у вагоне было нямнога і Лабановіч пераходзіў ад аднаго акна да другога, каб разгледзець гэтую мясцовасць і хоць прыблізна адгадаць, дзе яго новая школа. (К-с).

МОДУЛЬ 6 «ПУНКТУАЦЫЯ»

1. СХЕМА БЛОК-СИСТЭМЫ Вывучэння матэрыялу

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку.	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
2.	Паняцце чужой мовы. Асноўныя спосабы перадачы чужой мовы	Вывучэнне новага матэрыялу	Лекцыя	1
3.	Чужая мова. Пунктуацыйны аналіз.	Паглыбленне і сістэматызацыя ведаў, папярэдні кантроль	Практыкум	2

2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі

2.1 Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку

За аснову раздзела ўзяты матэрыял падручніка М. Яўневіч, П. Сцяцко «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы».

Пунктуацыя – важны сродак афармлення пісьмовай мовы. Падзяляючы тэкст на пэўныя часткі, знакі прыпынку даюць магчымасць правільна разумець напісанае, лёгка і хутка чытаць, успрымаць тэкст; яны паказваюць і на сінтаксічную структуру сказа. Тэкст без знакаў прыпынку не толькі цяжка і марудна чытаць, яго можна па-рознаму разумець.

Ужыванне пунктуацыйных знакаў заснавана на двух прынцыпах: сэнсавым і граматычным (сінтаксічным). У залежнасці ад сэнсу, напрыклад, мы ставім у канцы сказа кропку, пыталынік ці клічнік: 1. *Раніца цёплая.* 2. *Раніца цёплая?* 3. *Раніца цёплая!* На сінтаксічным прынцыпе (у залежнасці ад будовы сказа) заснавана, напрыклад, пастаноўка працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам, коскі ў складаным сказе і г.д.

Сэнсавая і граматычная асновы пунктуацыі часта сумяшчаюцца. Напрыклад, пастаноўка двукроп'я ў бяззлучнікавым сказе заснавана на сэнсавых узаемаадносінах між часткамі сказа і на яго будове.

У вуснай мове важным сродкам афармлення выказвання выступае інтанацыя (рытмамелодыка). Дзякуючы рытмамелодычнаму малюнку вуснай мовы мы дакладна ўспрымаем сэнс выказвання і яго сінтаксічную структу-

ру. Інтанацыя, суправаджаючы сэнсавае і сінтаксічнае члянэнне мовы, служыць, такім чынам, дадатковым паказчыкам ужывання знакаў прыпынку.

У некаторых дапаможніках інтанацыю лічаць асновай пастаноўкі знакаў прыпынку. Але гэта не зусім так, бо той, хто піша, менш за ўсё думае пра інтанацыю, а імкнецца правільна перадаць сэнс і сінтаксічную структуру тэксту.

Праўда, пры дыктоўцы інтанацыя ў пэўнай меры паказвае на пунктуацыю, перадаючы сэнсава-сінтаксічнае члянэнне тэксту (напрыклад, інтанацыя канца сказа, інтанацыя пры аднародных членах сказа). Аднак дакладнай, поўнай адпаведнасці няма: мы часта робім паўзу там, дзе ніякі знак прыпынку не ставіцца, і, наадварот, ставім пунктуацыйны знак там, дзе паўзы няма. Напрыклад, у сказе *Пераліваючыся золатам, вячэрняя зара рабілася аранжавая, затым саламяна-жоўтая і, успыхнуўшы нясмела бурштынавай палоскай, гублялася ў цёмна-фіялетавым аксаміце небасхілу* (Стах.) робім паўзу перад злучнікамі *і*, хоць коскі тут не ставім, а ставім яе пасля *і*, дзе паўзы няма.

Такім чынам, каб правільна паставіць знакі прыпынку, трэба перш за ўсё разумець сінтаксічную будову сказа і яго сэнс.

Знакі прыпынку паводле сваёй функцыі ў сказе падзяляюцца на раздзяляльныя і выдзяляльныя.

Раздзяляльныя (няпарныя) знакі прыпынку служаць для раздзялення сінтаксічных адзінак. Гэту функцыю выконваюць кропка з коскай, двукроп'е, пыталнік, клічнік, кропка, шматкроп'е, а таксама працяжнік і коска.

Выдзяляльныя (парныя) знакі прыпынку паказваюць на вылучэнне той ці іншай сінтаксічнай адзінкі (напрыклад, адасобленай акалічнасці, адасобленага азначэння) у структуры сказа. Парнымі з'яўляюцца дужкі і двукоссе.

Працяжнік і коска, як ужо адзначалася, выконваюць раздзяляльную функцыю, але яны могуць выступаць і як выдзяляльныя, парныя знакі прыпынку.

Акрамя гэтага, знакі прыпынку могуць выкарыстоўвацца і з іншай мэтай.

Працяжнік можа паказваць на спалучэнне слоў, якія служаць для абазначэння прасторы, часу або колькасці (тут ён замяняе словы *ад... да*): *Рэйсавы «АН-2» на маршруце Мазыр – Тураў не забіраецца пад самыя воблакі («Звязда»).* *Расклад руху паяздоў на май – жнівень.* *Кран грузавы-мальнасцю пяць – восем тон.* Працяжнік можа паказваць на спалучэнне

ўласных імёнаў, якім называецца вучэнне, закон, навуковая ўстанова: *закон Ламаносава – Лавуазье*. Такі працяжнік называюць спалучальным.

Выкарыстоўваюць працяжнік і для таго, каб унесці яснасць і у сэнс сказа, каб правільна выразіць сэнсавыя ўзаемаадносіны слоў; напрыклад: *Плаваць больш – ён не мог, вада ўжо не вабіла* (Кул.). Без працяжніка першы сказ можна зразумець і інакш (быццам чалавек пазбавіўся здольнасці плаваць пасля нейкага здарэння). Такі працяжнік можна назваць сэнсавым.

У творах мастацкай літаратуры працяжнік надта часта скарыстоўваецца замест коскі і іншых знакаў ці ставіцца там, дзе не павінна быць знакаў прыпынку. Гэта робіцца для таго, каб надаць мове большую выразнасць, лагічна падкрэсліць тое ці іншае слова, думку: *Зрэшты, брыгада – брыгадай, а патрэбен старому сын... Пад казырком памятай кепкі, пад сівізною брывей – напружана жмурацца вочы* (Б.).

Працяжнік апошнім часам нярэдка ўжываецца замест двукроп'я: *На ўсход не вельмі зірнеш – сонца ўзяло сваё!* (В.) Пастаноўку ў такім выпадку працяжніка (замест двукроп'я) нельга лічыць правільнай, бо двукроп'е – знак не меншай сілы выразнасці, і падмяняць яго іншым знакам не трэба.

Як знак большай (чым коска) сілы выразнасці працяжнік можа быць ужыты для адасаблення азначэнняў, напрыклад: *Перад ім стаяў Рымар – у капелюшы, у светлым модным паліто* (Ар.). У друку можна сустрэць у гэтым выпадку пастаноўку двукроп'я, але ўжыванне двукроп'я тут нічым не апраўданае, памылковае.

Шматкроп'е можа скарыстоўвацца:

1) каб паказаць незакончанасць выказвання, адзначыць перапынку ў мове (звязаныя з хваляваннем, з вялікім пачуццём), пропуск слоў ці сказаў у цытатах, напрыклад: *Дождж мае час, яму ўсё роўна, дзе асядаць на зямлю... і няма нават людскай яліны, пад якой можна сесці, схавання* (Б.). *Маўчаў бы толькі той голас: «І я, і мама просім цябе: не рабі ты нічога сам, чакай хуткага вызвалення...» А голас не маўчыць...* (Б.);

2) для абазначэння неспадзяванасці, здзіўлення, нечаканасці, неадпаведнасці канцавой часткі сказа папярэдняму паведамленню ці пэўным абставінам; напрыклад: *Атакуюць... балельшчыкі* («Звязда»).

Дзукоссе выкарыстоўваецца, каб паказаць, што слова ці спалучэнне слоў ужываецца іранічна, не ў сваім значэнні, што слова не агульнапрынятае, а ўпершыню прапануецца аўтарам ці аднаўляецца як застарэлае, напрыклад: *Збіраўся зноў цябе наведць сёння, ды ўспомніў, што ў цябе на такія сур'ёзныя «справункі» часу не хапае* (М.Т.). *Каб выйсці на «цэнтральны праспект», як іранізавала Віталія, яны пайшлі праз агароды* (Шам.).

Багачы і панства, нашы «дабрадзеі»! Мы на суд вас клічам, каты вы, зладзеі! (Куп.)

Пры раздзяленні ці выдзяленні слоў і сказаў розныя знакі прыпынку могуць сутыкацца. Пры збегу знакаў прыпынку ў адных выпадках ужываюцца абодва знакі, у іншых – толькі адзін з іх.

Сумяшчаюцца, утвараючы спалучэнне пунктуацыйных знакаў, коска з працяжнікам, а таксама пыталынік, клічнік, кропка, шматкроп’е з працяжнікам; напрыклад: *«Мамачка-галубка! – просіць сын так міла. – Можжа б ты на рэчку пагуляць пусціла?»* (К-с).

Там, дзе ў спалучэнні з коскай павінны ставіцца кропка, клічнік, шматкроп’е, дужкі, двукроп’е, коска апускаецца: *Ачнецца лес, звіняць прагалы, як мнагаструнныя цымбалы* (К-с). *Пасланцы братняй Балгарыі гаварылі ўсім, хто тут быў: «Да скорай сустрэчы, сябры!»* (ЛіМ).

Калі пасля працяжніка стаяць пабочныя словы ці сказ, то першая коска апускаецца: *Для нас і гэтае возера – як кажуць, – цэлае мора* (Тк.).

Коска, кропка з коскай, двукроп’е і працяжнік не ставяцца перад дужкамі, а толькі пасля дужак: *Палілася печ (нанач браўся мароз); у печы скварылася свежына* (К. Ч.).

Унутры дужак – пасля слоў ці сказа перад другой дужкай – ставяцца толькі пыталынік, клічнік і шматкроп’е, напрыклад: *Быў узгорак, так як бубен, але Ціт пасеяў лубін, дык (ці веры не дасце?), як чарот, жытцо расце* (Крап.). *Машы ўспомніўся запіс у Алесіным дзённіку (учора ён выпадкова трапіў ёй у рукі): «У чым паэзія нашага жыцця?»* (Шам.).

2.2 Простая, няўласна-простая і ўскосная мова

За аснову раздзела ўзяты матэрыял падручніка М. Яўневіч, П. Сцяцко «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы».

Той, хто піша ці гаворыць (аўтар), можа з пэўнай мэтай уключаць у сваю мову выказванне іншай асобы – чужую мову. Чужая мова выкарыстоўваецца ў розных стылях, у розных жанрах літаратуры.

Чужое выказванне можа падавацца аўтарам у форме простага, ускоснага, паўпростага і няўласна-простага мовы. Кожны з гэтых спосабаў падачы чужой мовы мае свае адметныя рысы і прызначэнне.

Простая мова – гэта чужое выказванне, якое падаецца ад імя персанажа – той асобы, якой яно належыць; тут дакладна перадаецца не толькі змест, але і форма чужога выказвання – яго лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці.

Сінтаксічная канструкцыя з простаай мовай складаецца з дзвюх частак: простаай мовы і аўтарскага сказа (слоў аўтара), які ўводзіць простую мову. Простая мова ў адносінах да аўтарскіх слоў выступае як незалежны сказ (некалькі сказаў); з аўтарскім сказам яна аб'ядноўваецца толькі сэнсам і інтанацыйна: *Назарэўскі працягнуў Зосі руку: «Цяпер я веру вам»* (К.Ч.).

Паводле адносінаў, якія ўстанаўліваюцца паміж простаай мовай і аўтарскім сказам, канструкцыя з простаай мовай набліжаецца да складанага бяззлучнікавага сказа. Простая мова можа выражаць аб'ектныя, суб'ектныя і атрыбутыўныя адносіны: *«Хлопец твой ужо добра надрас?» – спытаў той прыглушана* (Б.). *А у зале загуло: «Міколу слова даць, няхай раскажа, як было!»* (Бач.). *З крыкам «Татка!» дзяўчына кінулася ў пярэднюю* (Пасл.).

Простая мова, як правіла, багатая на эмацыянальна-экспрэсіўныя сродкі (выклічнікі, звароткі, мадальныя словы і часціцы), на пытальныя, пабуджальныя, клічныя сказы. У ёй захоўваюцца элементы гутарковага стылю – прафесіяналізмы, аргатызмы, дыялектызмы і г.д. Усё гэта дае магчымасць пісьменнікам шырока выкарыстоўваць простую мову ў мастацкіх творах для стварэння вобразаў, для індывідуалізацыі мовы персанажаў.

Часам простая мова ўключаецца ў аўтарскае апавяданне як устаўны сказ (гэта эканомны спосаб перадачы чужога выказвання, спадарожных думак, заўваг); яна тут можа ўжывацца і без слоў аўтара, але з кантэксту відаць, каму яна належыць: 1. *Калі прыйшлі фашысты, Алісей хаваўся. Па людзях, у лесе. Партызан яшчэ не было. Толькі немцы ды паліцаі хадзілі, ездзілі свабодна, пакуль што паўнапраўныя ў здзеках, не бітыя. Падпільнавалі яны былога старшыню, калі ён дадому зайшоў («**Без ланьскага сабакі тут, – казалі людзі, – не абышлося!..**»)), акружылі на досвітку і разам з жонкай – дзяцей у іх не было – расстралялі* (Б.). 2. *Часта тады бывала, што непісьменнай цётцы або дзядзьку («**Без акулараў ужо аніяк не магу**»)) пісьмо ад сына з войска ці з турмы або ад дачкі з далёкай службы ў горадзе ці ў маёнтку ўголас чыталі на лаўцы перад хатай, пры цэлай чарадзе актыўна зацікаўленых слухачоў і каментатараў* (Б.). Простая мова *Без акулараў ужо аніяк не магу* належыць непісьменнай цётцы або дзядзьку.

У форме простаай мовы можа перадавацца не толькі рэальна выказанае, але і думкі, разважанні персанажа. Такая нявыказаная простая мова заўсёды бярэцца ў двукоссе, хоць і пачынаецца з чырвонага радка (гэтым яна адрозніваецца ад рэальна выказанай простаай мовы): *Больш за месяц*

ішоў ён з Ковельчыны цераз Палессе. На страху перад ворагам, на ласцы людской дабіраўся да родных мясцін.

«А потым, – думае Алесь, – пастукаў у мае акно...» (Б.).

Выказаная простая мова, паводле сучаснай выдавецкай практыкі, у двукоссе не бярэцца, а пішацца з абзаца з працяжнікам. Так афармляюцца і рэплікі дыялогу ў выказанай мове: *Мы ў хаце пачулі распачны крык суседкі:*

– Ідуць... Там, на заборскай дарозе!

Не трэба было тлумачыць, хто ідзе, адкуль (В.Л.).

З гасцей ехалі моўчкі.

– А вы як бы засумавалі? – спагадліва павярнуўся да Міхайлавай пісьменнік.

– Шкада мне яе, Іван Дзям’янавіч... (Е.Л)

Нявыказаная простая мова можа падавацца ў тэксце без слоў аўтара.

Алесь усміхнуўся з цёплым сумам, успомніўшы, што ў гэты час не спяць у цёмнай пушчанскай зямлянцы дзве маці.

«Пра што гавораць яны? Або – яшчэ цяжэй – пра што маўчаць?..» (Б.).

Даіграй, гарманіст, коні сена даелі... «Прабачай, мой сыноч, частавалі, чым мелі». Пыл страсае з шынеля, засмучона глядзіць і не ведае, родная, чым дагадзіць (Панч.).

Адна простая мова можа ўключацца ў другую. Такая канструкцыя называецца шматступеннай простамай мовай. У ёй знешняя простая мова звычайна падаецца з абзаца з працяжнікам, а ўнутраная бярэцца ў двукоссе:

– Жыццё адзін раз даецца чалавеку, – паўтарала Тацяна Карпаўна словы М. Астроўскага, – трэба яго хараша пражыць, каб на схіле год можна было сказаць: «Не дарэмна я жыў на свеце!» (Тур.).

Нявыказаная знешняя мова і ў гэтым выпадку бярэцца ў двукоссе: *Успомніў [Алесь] з цёплай усмешкай:*

«А там і ночка прыйдзе такая, што хтосьці пастукае ў акно: «Ану, уставай, пайшли за сваё!..» (Б.).

Ускосная мова – гэта чужая мова, якая падаецца не ад імя асобы, якой яна належыць, а ад імя аўтара (апавядальніка). Аўтар засяроджвае ўвагу толькі на змесце чужога выказвання, сама форма выказвання яго амаль не цікавіць, таму лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці чужой мовы тут не перадаюцца; з аўтарскага пункту погляду афармляюцца і асабовыя формы дзеясловаў, асабовыя і прыналежныя займеннікі. Параўн.:

Настаўнік звараचाўся да некаторых сялян з запытаннем, ці не ведаюць яны, дзе знайсці каго з выганаўскіх. і

– Скажыце, будзьце ласкавы, – звараचाўся настаўнік да некаторых сялян, – ці не ведаеце, дзе б тут знайсці каго з выганаўскіх? (К-с)

Сінтаксічна канструкцыя з ускоснай мовай утварае складаназалежны сказ, у якім галоўная частка – гэта словы аўтара (аўтарскі сказ), яны паказваюць, каму належыць чужое выказванне, а даданая частка (часцей дапаўняльная, можа быць дзейнікавая і азначальная) перадае змест чужой мовы.

Ускосная мова пазбаўлена экспрэсіўнасці і эмацыянальнасці, ёй не ўласцівае ўжыванне формаў загаднага ладу дзеясловаў, звароткаў, выклічнікаў, мадальных слоў і часціц, клічных сказаў, а таксама элементаў гутарковага стылю. Выклад чужой мовы вытрымліваецца ў рамках нейтральнага стылю. Такое істотнае адрозненне ўскоснай мовы ад простага часта не дазваляе рабіць замену простага мовы ўскоснаю і наадварот. Звычайна не змяняецца ўскоснаю простая мова, у якой перадаюцца пераважна эмоцыі персанажа: *«Ваякі, трасца вашай галаве!» – сказаў сам сабе дзед Талаш, калі заціхлі стрэлы (К-с). «Цяпер вам, старым, толькі і пажыць без клопату».* – *«Дзіва што! Канечне!» – адказваюць бацькі (Саб.).*

Паўпростая мова – гэта чужое выказванне, якое перадаецца ў форме даданай часткі (са злучнікам *што*) з захаваннем асабовых форм дзеясловаў, асабовых займеннікаў і лексічных асаблівасцей простага мовы: *Дзяўчынку паднялі на рукі, пад кажух, казалі, адкінуўшы І суровую жорсткасць і паходны мужчынскі цынём, што ты не плач, маленькая, ужо не бойся, мы – людзі (Б.). Максім адмовіўся падпісаць і сказаў, што няхай мяне караюць (Маш.)*

Паўпростая мова выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры для адлюстравання непасрэдна сказанага. Такія канструкцыі маюць гутарковы характар. Часам аўтар як бы адмяжоўвае паўпростую мову ад сваёй, беручы першую ў двукоссе: *Калісьці мама казала, што «вырасцеш, дзетанька, пойдзеш да пана Рушчыца грады палоць і заробіш сабе на сукенку» (Б.).*

Няўласна – простая мова – гэта пашыраная ў мастацкай літаратуры форма перадачы чужой мовы, калі аўтар як бы падае «ўнутраную мову» персанажа: *Ён [Аўсянкін] стаяў і прыслухоўваўся, ці хаця ж дома яны. А то сама яна мо ў сваім тэатры, а дзеці зноў мо пайшлі дзе да суседзяў на тэлевізар. Спачатку не чутно было ніякага голасу. А потым ён пачуў смех («Полымя»).*

Няўласна-простая мова блізкая да простага: у ёй захоўваюцца лексічныя і сінтаксічныя асаблівасці чужога выказвання, эмацыянальнасць і

выразнасць яго. Як падача чужой мовы з пункту погляду аўтара, няўласна-простая мова набліжаецца да ўскоснай: у ёй адбываецца тая самая замена асабовых форм дзеясловаў, прыналежных і асабовых займеннікаў, што і ва ўскоснай мове. Спецыфічнае для няўласна-простай мовы тое, што яна звычайна афармляецца як адначленная канструкцыя, без слоў аўтара, часта мае форму пыталнага ці клічнага сказа.

Параўнаем гэтыя тры формы перадачы чужога выказвання.

Няўласна-простая мова: *Палазок надпоўз бліжэй да ўзгорка. Сэрца яго моцна білася. **Не прамахнуцца б! Не заўважылі б яго гітлераўцы раней часу*** (К-с).

Простая мова: *Палазок надпоўз бліжэй да ўзгорка. Сэрца яго моцна білася. Ён з бояззю падумаў: «**Каб не прамахнуцца мне! Каб не заўважылі мяне гітлераўцы раней часу!**»*

Ускосная мова: *Палазок надпоўз бліжэй да ўзгорка. Сэрца яго моцна калацілася. Ён баяўся, **каб не прамахнуцца, каб яго раней не заўважылі гітлераўцы.***

Выразная і яркая, эмацыянальная і вобразная, не абцяжараная ўмоўнасцямі ўскоснай і простай мовы няўласна-простая мова натуральна, арганічна ўваходзіць у аўтарскую мову, ажыўляе апавяданне.

Як простая і ускосная мова могуць афармляцца цытаты. Цытата – гэта даслоўная вытрымка з чыйго-небудзь выказвання, з кнігі іншага аўтара. Цытаты выкарыстоўваюцца з мэтай пацвердзіць думку спасылкаю на выказванне аўтарытэтай асобы, а таксама як ілюстрацыя.

Калі цытата суправаджаецца словамі аўтара, яна афармляецца, як простая мова: *«**Роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет**», – гаварыў самым юным чытачам-школьнікам народны паэт Беларусі Якуб Колас* (Ю.).

Калі цытата ўключаецца ў тэкст як частка сказа ці як даданы сказ, яна пачынаецца з малой літары (у арыгінале яна магла быць самастойным сказам і пачынацца вялікай літарай) і бярэцца ў двукоссе: *Шырокі размах рэвалюцыйных падзей даваў паэту ўпэўненасць у тым, што існуючы лад будзе зламаны, што «**жыццё залатое будзе ў нашай старане**»* (Крап.).

Пропуск часткі тэксту ў цытаце абазначаецца шматкроп'ем. Напрыклад: *«Сапраўднае характэрнае мовы, што дзейнічае як сіла, – пісаў Горкі, – ствараецца дакладнасцю, яснасцю, гучнасцю слоў, якія афармляюць карціны, характары, ідэі кніг... Літаратар павінен зразумець, што ён не толькі піша пяром, але – малюе словамі... спрабуе паказваць людзей у няспынным руху, у дзеянні...»* (Крап.).

Цытатай могуць быць вершаваныя радкі. Запісаныя слупком, яны ў двукоссе не бяруцца.

Пры цытатах – у дужках пасля цытаты ці ў зноскы – заўсёды робіцца спасылка на аўтара або на аўтара і яго твор. У навуковых работах, даследаваннях у спасылках паказваюцца не толькі прозвішча і ініцыялы аўтара кнігі, але і назва кнігі, месца і год яе выдання, старонка. Такая спасылка называецца дакладнай: *Янка Купала і Якуб Колас прыйшлі ад зямлі, ад сахі і «прынеслі у літаратуру багацце і характэрнае беларускай народнай мовы, якая пад іх пяром заззяла усімі сваімі колерамі»* (К. Крапіва. Збор твораў: у 3 т. Мн., 1956. Т. 2. С. 497.).

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Пунктуацыя	(<i>punctuatio</i> ад лац. <i>punctum</i> кропка) – 1) сукупнасць знакаў прыпынку і правілы іх выкарыстання ў пісьмовым тэксце; 2) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца пунктуацыйная сістэма і заканамернасці яе станаўлення і функцыянавання.
Ускосная мова	гэта выказванне якой-небудзь асобы, граматычна прыстасаванае да мовы аўтара, таму лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці чужой мовы тут не перадаюцца.
Паўпростая мова	гэта чужое выказванне, якое перадаецца ў форме даданай часткі (са злучнікам <i>што</i>) з захаваннем асабовых форм дзеясловаў асабовых займеннікаў і лексічных асаблівасцей простае мовы.
Няўласна - простая мова	своеасаблівы спосаб сінтаксічнай арганізацыі чужога выказвання ў межах аўтарскага выкладу, калі аўтар як бы падае «ўнутраную мову» персанажа.
Цытата	гэта даслоўная вытрымка з чыйго-небудзь выказвання.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Якую ролю выконвае пунктуацыя пры афармленні пісьмовай мовы?
2. Якія прынцыпы ляжаць у аснове пунктуацыі?

3. На якія тыпы падзяляюцца знакі прыпынку паводле іх функцыі ў сказе?
4. Якую форму перадачы чужой мовы называюць простаай мовай? Якую ролю яна выконвае ў аўтарскім тэксце?
5. Якое прызначэнне маюць словы аўтара пры простаай мове? Якія часціны мовы ў аўтарскім сказе ўводзяць простую мову?
6. Якія адносіны могуць выражацца паміж словамі аўтара і простаай мовай?
7. Якую форму перадачы чужой мовы называюць ускоснай мовай? Чым яна адрозніваецца ад простаай? Якія правілы замены простаай мовы ускоснаю?
8. У чым асаблівасць паўпростаай мовы?
9. Якая адметнасць няўласна-простаай мовы? У якім жанры літаратуры яна выкарыстоўваецца і з якой мэтай?
10. Якія знакі прыпынку мае простая мова?
11. Як афармляецца на пісьме дыялог?
12. Што называюць цытатай? Як афармляюцца цытаты на пісьме?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ АЎДЫТОРНЫХ І САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Спісаць, паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх.

1. Сціхлі птушкі зніклі краскі сумна глуха непагода-завіруха апусцеў заціх палетак восень (Вас.). 2. Ты ўратавала зямля нас даруй жа што пасля бою не змог табе песню прапець бо голас ахрып мой ад крыку (М.Т.). 3. А што лепшага памяшкання пад бібліятэку не знайшлося чаму б не знайшлося каб тыя каму трэба думалі пра гэта (Кул.). 4. Палкоўнік наш не меў пакуты бо кожны так яму рабіў каб ён быў сыты быў абуты каб перад войскам дужы быў (Бр.). 5. Зямелькі жменьку я з сабою ўзяў у зорную дарогу і калі міжзорныя віхуры карабель закружаць мой не пусцяць на зямлю і ў ім засну я непрабудным сном то ўсё ж хоць раз прысніцца мне зямля далёкая бо я заўжды ля сэрца жменьку гэтую нашу (Зар.). 6. Між ім і мной нямы абрыў бо я яшчэ не ўсё забыў (А.П.). 7. Дарога так наглянцавалася аўтамабільнымі шынамі што калі глядзіш на яе седзячы на пярэднім сядзенні дык здаецца яна і не дарога а роўная як струнка рака што пабліскае пад сонцам (Лыньк.). 8. Нібы здалося як хлопчыку які заблудзіўся на рынку што куды ні пайдзі ўсё роўна трапіш да мамы (Б.). 9. І хоць ён сысці з п'едэсталу не можа мой сябра Андрэй я знаю свайго запявалу пазнаю па ўсмешцы вачэй (Прых.). 11. А вакол цвілі духмяныя сады салавейка шчабятаяў у цішыні і віталі нас бадзёрых маладых яркіх зораў мігатлівыя агні (Вас.).

2. Спісаць, паставіць знакі прыпынку. Растлумачыць пастаноўку працяжніка і двукроп'я.

1. У гэтым годзе добра родзіць дождж і сонца ў госці ходзяць (Я.П.). 2. Радыё ў хаце маўчала ўвесь вечар мабыць ветрам пашкодзіла праводку (Кул.). 3. Як толькі ў песню ўліліся Пятрусь з Віктарам стала ясна нікому далучацца да песні не трэба яе трэба слухаць (Скр.). 4. Стаў прыглядацца паблізу сядзелі яшчэ два баравікі маладыя здаровыя (К-с). 5. Калісьці тут між ніў убогіх шаптаўся быльнік з палыном ды хатка сеўшы ля дарогі глядзела выбітым акном (Вас.). 6. Хлеб у возе няма бяды ў дарозе (Пр.). 7. Вей вецер хвойным водарам Мінск едзе па грыбы (Панч.). 8. Дарагі чалавек прашу нікому пра тое што расказала (Е.Л.). 9. Иван не крыўдаваў мы хадзілі з ім разам у грыбы (Луж.). 10. Мае радкі не лесвіца ў якія што недзе за туманнай рысай неба мае радкі працяг маёй рукі якой мне столькі рук паціснуць трэба (П.М.). 11. Вясна малады бурлівы вір жыцця імклівы і неспакойны рух (К-с). 12. Ледзь закінеш толькі вуду не зявай браток на вадзе нібы са спуду дрыгне паплавок (Вял.). 13. Што гэта казка а ці сон ці лесу галасы смычкоў суладны унісон з размаху наўкасы ўдарыў і вясёлы дождж за хмаркаю ўслед пабег як хлопчык басаножу ясны мілы свет (Віт.). 14. Калі з паходняй падпальшчыка вораг лез я сказаў Будзь маёю аховаю самая мнагаствольная артылерыя лес. Дубы і сосны не ўмеючы клясціся заўсёды маўкліва прымалі бой. На гэтых і сёння можна спадзявацца не падвядуць у службе любой (П.М.). 15. Адночы вечарам было гэта ў самым канцы жніва прыбег у Пятроўку ляснік засопся спыняючыся праз слова ён паведаміў што бачыў логава ваўчыцы з вывадкам бачыў яе свежыя сляды выходзіла з дзецьмі на вадапой. Заўтра трэба зрабіць аблаву бо калі ваўчыца паказала сляды значыць тут яна нядоўгі госць павядзе сваё племя на новае месца (Ракіт.). 16. Што гэта магло са мною стацца немагчыма нават разгадаць кнігі што чытаў разоў па дваццаць хочацца нанова прачытаць (Неп.). 17. Бо дуб мудрае дрэва не паддаецца ён на зман няпэўнай у пачатку вясны (К-с). 18. Жыць без лесу не магу на свеце у вялікім перад ім даўгу лес хаваў не раз мяне ад смерці я яго ад згубы берагу (Неп.). 19. Сцёпка паважна расчыніў чамадан і выняў адтуль вялікую суконную хустку гасцінец матцы (К-с). 20. Лысее дуб ды не бяда вачам і сэрцу любя дубкоў вясёлых чарада цягнецца за дубам (Неп.). 21. Чула наша сіраціна надышоў канец бядзе (Бр.). 22. Само жыццё дало мне крэда яно правэрана як след як паважаеш ты суседа цябе шануе так сусед (Неп.). 23. Час быў гарачы тэрмінова набіраўся нумар (Вял.). 24. Сваё сябрам адкрыеш сэрца душу сяброў пазнаеш лепш (Неп.). 25. Пачуўшы гэта Арэшкін падхапіўся Даніла Платонавіч Ды вы герой аказваецца! А маўчалі... (Шам.). 26. Лікуе прырода не знае нягоды сонца на небе ўзышло (Жур.). 27. Дабро прыносіш добрым людзям з табою людзі як браты ніхто ніколі не забудзе сапраўднай шчырай дабраты (Неп.). 28. Шум матораў пачаў хутка набліжацца перайшоў у магутны гул. Зноў самалёты заўважыла суседка. Не танкі! адразу вызначыў Данік (Шам.).

3. Спісаць, паставіць замест рысак (//) знакі прыпынку. Вусна растлумачыць іх пастаноўку.

Малады Купала захапляўся яе першымі вершамі // Максім Багдановіч хваліў у аглядах // Палымяная Цётка пацалавала дзяўчыну // калі тая наважылася паехаць у Полацк для працы ў беларускай кнігарні //

Даўнія звесткі гучаць як легенда //

Каму яшчэ так пашчасціла на самым пачатку дарогі // А ўсё мо таму // што малую пастушку ўразіў калісьці праменьчык сонца //

// Маці пагнала карову да статка //а я пабегла за ёю. Яшчэ не ўзыходзіла сонца // і мне было трошкі страшна бегчы адной па высокім насыпе // дзе ішла дарога ў лес. Абапал насыпу стаялі дрэвы. Злева цягнулася балота // там раслі дрэвы дробныя і было шмат моху // па якім расцілаўся журавіннік – дробненькія лісточкі на тоненькіх // як нітачкі // галінках. Справа стаялі высокія чырванастволья сосны з шырокімі густымі зялёнымі вяршынямі. І раптам стрэліў першы промень сонца // асвятліўшы гэтыя вяршыні. Я аслупяnela // зачараваная цудоўным відовішчам //на вяршынях усімі колерамі загарэлася вясёлка. Шырокія палотны павуціны // развешаныя на дрэвах // зіхацелі і пераліваліся казачнымі ўзорамі // (З аўтабіяграфіі).

Гэта было ў Барсуковіне... Неўзабаве дзяўчынка склала верш... А ў 1914 годзе ў віленскім выдавецтве Марціна Кухты выйшаў першы паэтычны зборнік Канстанцыі Буйло «Курганная кветка». Рэдагаваў кнігу Янка Купала... Сёння спаўняецца 70 гадоў з дня нараджэння паэтэсы // імя якой добра ведаюць у народзе; яна ўваходзіць у гісторыю нашай літаратуры.

Пачаўшы на перавале веку // яна з адкрытай душой сустрэла век новы і горда і велічна ідзе па ім // несучы ў сэрцы песню //

Люблю наш край // старонку гэту //

Дзе я радзілася // расла //

Дзе першы раз пазнала шчасце //

Слязу нядолі праліла //

Люблю народ наш беларускі //

Паэтэса ўзрасла на роднай глебе // як тое зялёнае дрэўца ў лесе // што пасябрывала з яскравым промнем.

Шчаслівы лёс у першай беларускай песні // створанай Канстанцыяй Буйло! Народ паклаў на музыку дарагія яго сэрцу словы. У выкананні капэлы Р. Шырмы гэтая песня пяшчотная і бунтарская.

Пражыты вялікі адрэзак жыцця // але няма старасці. Ёсць сталая мудрасць душы і маладая палымянасць. Паэтэса // што пачала друкавацца ў 1909 годзе // на парозе 1969 года ў росквіце творчых сіл. Яна шчырым словам змагаецца за хараства і мір на зямлі. (Е.Л.)

4. Спісаць. Паставіць апушчаныя знакі прыпынку і растлумачыць іх паста-ноўку.

Можа вы і не паверыце што гэта ўсё праўда. Але ці так яно было ці не так спрачацца не буду. Скажу проста гэтая крынічка напэўна частавала сваёю вадою яшчэ ваших дзядоў-прадзедаў. Яе вада найчысцейшыя слёзы веснавых хмараў што ад узнікнення свету ходзяць над зямлёю такімі прыгожымі чародкамі. Яе беражкі аксамітныя межы з-пад гэтых аксамітаў ззяе золата жоўтых пясчоў.

А тыя землі што ляжалі побач! Колькі хараства, колькі мудрага задумення было ў іх!

Не дзіва што тут каля крынічкі кіпела жыццё бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады каб палюбавацца на сваё ўласнае хараства ў яе люстры як гэта любілі рабіць прыгожыя краскі. Другім хацелася паслухаць цікавую музыку якую складалі дроб-

ненькія хвалькі скачучы з каменьчыка на каменьчык трэція блукалі тут каб крыху адпачыць у прахалодзе бліскучых хваль чацвёртыя гарнуліся сюды проста гледзячы на другіх.

Але крынічка была такая сціплая такая сарамяжлівая што нават не звярчалася ўвагі на сябе самую і ніколечкі не ганарылася сабою. Цякла і цякла сабе туды куды несла яе нязнаная сіла нават і не думаючы пра тое якую важную ролю ў аб'яднанні жыцця выконвала яна. А тая гара што дала ёй пачатак жыцця пазірала на яе з любасцю і гордасцю маці. Часамі яе жоўтыя камяністыя схілы асвятляліся такою радасцю такою ўсмешкаю здавальнення што ўсім рабілася лёгка добра ціха мірна. Найчасцей гэта здаралася тады калі ўсё вакол пачынала абуджацца пасля ночы. З-за далёкіх рубяжоў зямлі дзе неба так нізка нахіляецца да яе ўздымалася залатая карона яе агністыя бліскучыя прамяні як стрэлы разліталіся па зямлі і па небе. Лясны жаваранак і салавейка ў цяністых кустах стараліся навывперадкі павітаць сонейка першыя і песні іх дрыжалі прыгожай музыкаю ў хвалях паветра ціхай раніцы. (К-с)

5. Раствлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Ніхто лепш за Максіма не ведаў, як яму не хапае адукацыі. Ён уяўляў, як цяжка будзе ісці праз жыццё з такім багажом ведаў, які ён меў. Але ўсё ўпіралася ў тупік: як знайсці дарогу да гэтае вучобы, жывучы ў такіх абставінах.

Вечарам, калі яны былі адны, ён падрабязна расказваў Веры пра сваю размову з Міколам. Яна знаходзіла многа праўды ў словах Міколы.

А другой палове дня ў рэдакцыю зайшоў Астапчык. Пагутарыўшы крыху з Войцікам, ён заглянуў у пакой, дзе працаваў Максім. Можа таму, што там яшчэ былі людзі, ён прапанаваў:

– Давай, Максіме, пройдземся крыху, справа ёсць. У Максіма адразу ёкнула сэрца. Ён здагадаўся, пра што пойдзе гутарка. (Маш.)

6. Спісваючы, ставіць прапушчаныя знакі прыпынку; вусна растлумачыць іх пастаноўку.

У маленстве маім ёсць адна вельмі яркая дата. Недзе на пачатку дваццатых гадоў у Слуцку на Манастыршчыне на беразе рэчкі я суняўся каля чалавека які паволі адзяваўся толькі што пакупаўшыся. Я стаяў і глядзеў на чалавека аж да таго часу пакуль ён не пайшоў.

Пайшоў чалавек а я не ведаў як нарадавацца што ўбачыў яго гэта быў Якуб Колас.

Да таго часу я ведаў Якуба Коласа толькі па кнігах якія купляў як мог і дзе толькі мог у крамах у хлопцаў а найбольш нават не ведаючы ў каго у старызнікаў за сыр ці за конаўку масла што прывозілі мне з дому на цэлы тыдзень як вучню. Гэта былі часамі вельмі ўжо зачытаных кнігі з паабдзіранымі вокладкамі з паразрыванымі лістамі я перш за ўсё склейваў іх папраўляў як нешта самае дарагое. Звычайна ў іх пісалася пра беднага гаротнага чалавека і пра пошукі шчасця. Я чытаў і перачытваў гэтыя кніжкі па некалькі разоў без канца. Які харошы шырокі прывабны і поўны хвалявання быў свет ад тых кніжак простых напісаных моваю самаю блізкаю сэрцу! Як хацелася любіць чалавека і нешта рабіць дзеля яго! Як падымалі трывожылі душу і некуды звалі гэтыя кніжкі!

І можа ад тых дарагіх старонак я сам злажыўся пісаць...

За тья светлыя часіны ў маладосці ад вашых кніжак за чалавечае фарміраванне душы вашым словам шчыры, сардэчны дзякуй вам, дарагі і любы настаўнік дзядзька Якуб. (Скр.)

7. Спісаць, ставячы знакі прыпынку (у патрэбных выпадках пісаць вялікую літару). Вызначыць тыпы чужой мовы, а таксама адносіны паміж аўтарскім сказам і простаю мовай.

1. Вы з Мінска? спытала яна шчыра з ноткай надзеі па якой я зразумеў што для яе гэта мае вялікае значэнне. З Мінска адказаў я і ў сваю чаргу пацікавіўся а чаму вы падумалі што я з Мінска? Я нічога не падумала паволі адказала жанчына... А я тут ад некага пачула пра вас. Скажыце загаварыла яна больш энергічна, а вы не ведаеце ў Мінску Генадзя Цітовіча? Генадзя Цітовіча? Хто ж яго не ведае! Я крыху ведаю яго нават асабіста. А ён вам знаёмы? ён некалі раіў мне пайсці ў хор Шырмы. (Кір.) 2. А чаму ты кажаш – прыехалі? Бо яна не адна, хлопец з ёю, гарадскі, відаць. Таксама прыстойны, высокі, куды там! Ізноў двое вырвалася ў Валянціны. Падазронасць пераходзіла ў абурэнне. Ведаеш што скажы ім Няма тут яго... Пайшоў, а куды – не ведаю і не знаю. Накармі іх, прыгледзься добра да дзяўчыны і, калі пакажацца свойскай, шапні ёй на адыходзе хай адправіць кавалера і вернецца адна. Скажы пашукаю яго, мо дзе знайду. (У.К.) 3. Дзе тое ў нас сена адказала Вера Мікалаеўна. Схадзіце вунь у тую вёску, за раку, там лугі вялікія. А ў нас якое сена. А сама падумала дарэмна ты, мілая, прыкідваешся сіратой, ведаю я чаго табе трэба. (Крап.) 4. З гэтага я табе аддзякую! заўсёды смяяліся ўсе яго таварышы. (К.Ч.) 5. Волечка сказала Люба цераз стол стараючыся ўняць сваё хваляванне ідзі сюды. Гэта мой бацька, а гэта Рыльскі. Памятаеш мае расказы... Татуля гэта мая найлепшая таварышка яшчэ з цяжкіх маіх год. Калі з цяжкіх год, то дружба павінна быць моцная адказаў вайсковец. (К.Ч.) 6. На ўсіх загадах у правым куточку зверху значылася Абсалютна сакрэтна! (Пестр.)

8. Запісаць з левага боку старонкі сказы з простаю мовай і паставіць знакі прыпынку, а з правага – сказы, замяніўшы простую мову ўскоснай. Вызначыць тып даданай часткі, якая перадае чужое выказванне, і сродкі сінтаксічнай сувязі даданых частак з галоўнымі. Раствлумачыць, чым абумоўлена ўжыванне тых ці іншых злучальных слоў і злучнікаў у даданых частках.

1. Чаму ты дзядзька усё з сабою размаўляеш? запытаў яго раз Стафан Драбок. А, ведаеш, люблю з разумным чалавекам пагутарыць адказаў Яхім. (К-с) 2. Варожыш Людачка? спытала дзяўчына ў самой сябе. (Б.) 3. Свой на свайго натрапіў сказала потым бабуля, слухаючы бацькаў расказ пра Юрку Пятровіча, з якім ён быў дагэтуль мала знаёмы. (Б.) 4. Паслязаўтра будзе ў нас работы... ужо нейкім іншым, сумным тонам закончыў камбат. (Шах.) 5. А ты і праўда шкодны, пане браце, адказаў яму дзядзька ў саламяным капелюшы. Віляеш і нашым і вашым. (Б.) 6. Нічога на свеце не пашкадуем думалася Вольцы дзень і ноч будзем працаваць, аграному спакою не дамо, а вырастцім лён і на дрэннай зямлі. (Кул.) 7. Што, Толя, хто з нас больш злавіў? смяялася яна, пасвойму непаўторна міла і ледзь прыкметна страсянуўшы галавой. (Б.)

9. Ускосную мову ператварыць у простую. Паставіць і растлумачыць знакі прыпынку ў прастай мове.

1. У аўтабіяграфіі Янка Купала пісаў, што яго маладыя гады прайшлі страшэнна пагана. (Аг.) 2. Іванька пытаў у бацькі, навошта ён падкручвае гэтыя шрубы. Той адказваў, што трэба, каб рэйкі мацней трымаліся, бо, калі будуць замацаваны дрэнна, поезд можа сысці з рэек, зробіцца няшчасце, людзі пагінуць. (К-с) 3. Лабановіч спытаў сам у сябе, куды ж ён ідзе і чаго ідзе, і спыніўся, азіраючыся. (К-с) 4. Ну, а сёння дык ужо ўсякі скажа, што прыйшла вясна. (Кул.) 5. Дзяжурый якраз Сухавараў. Ён запэўніў настаўніка, што праз паўгадзіны прыйдзе таварны поезд, з якім можна будзе паехаць. (К-с) 6. Аднак сын загадаў Селівону, каб ён не адлучаўся ад парома на выпадак якой патрэбы. (Лыньк.) 7. Лабановіч думаў, што сказаць, якую даць парад. (К-с)

10. Спісаць, падкрэсліць няўласна-простую мову. Вызначыць, якія агульныя рысы яна мае з простаю і з ускоснаю мовай і чым адрозніваецца ад іх.

1. Шчодро напоены святлом, далёкі і блізкі, нібыта ў радасным сне, вялікі чарнаморскі горад. Над безліччу рэек чуваць гудкі і чаханне паравозаў. І – галоўнае – тата вярнуўся!.. Вось яны, хлопчыкі, самі сустрэлі яго і ідуць з вакзала дахаты ўтрох. (Б.) 2. Калі Валя стала падыходзіць туды, дзе біўся атрад, то падумала: «Смяяцца будуць хлопцы, што прыйшла». Ну і няхай смяюцца! Ёй усё роўна, што скажуць іншыя. (І.М.) 3. На тым беразе паказаліся дзве няясныя постаці. Яны прабіраліся ўздоўж берага. Зоркія вочы Палазка разгледзелі ўзброеных салдатаў. А можа гэта яго таварышы? Але калі салдаты падышлі бліжэй, ён пачуў іх гаворку і зразумеў, што гэта немцы. (К-с) 4. Тата казаў, што каб тут, разам з крапівой, не было і малініку, дык ён узяў бы касу і выкасіў бы ўсю гэту брыду. А так – яе шчасце. Яе і хлопцаў. Бо хоць там і пячэцца – маліны такія салодкія!.. Толькі паложыш яе, як цукерку... на язык, толькі прыцінеш трохі – смаката! (Б.) 5. Кончыўшы галіцца, бацька пайшоў у каморку, прынёс кніжку, прысеў да стала і надзеў акуляры. «Гэтага я вам, здаецца, не чытаў...» Ах гэты заяц з бацькавай кнігі! Як ён паводжваў вусікамі і, стаўшы дыбка, настаўляў то адно, то другое вуха!.. А навокал быў такі самы, як за вокнамі, белы, пушысты снег... «Тата, а дзе ён цяпер?» – «Цяпер? Пад кустом недзе». (Б.)

11. Пры спісванні верша А. Бялевіча «Развітальныя галасы» кожную рэпліку дыялога пачынаць з новага радка; паставіць патрэбныя знакі прыпынку.

А чаму салавей мой пясняр дарагі не чуваць цябе тут шматгалосы? За дубровай маёй дакасілі лугі, дакасілі траву людзі косамі. Не куваеш чаму ты зязюля ў лясках? У бары не чуваць твайго голасу! А за борам старым – поле ўсё ў каласах, папярхнулася я жытнім коласам. Чаму ж кнігаўка ты не кігічаш «кігі»? Не чуваць за сялом, цёплай рэчкаю? На палянках снягі і на ўзгорках снягі, іх чамусьці завуць людзі грэчкаю. Ты вавёрка чаму на галіне грыбок сушыш сёння ў гаі ды ў сасонніку? Дык апаў жа лісток, пажаўцелы лісток, затуманіць туман скоро сонейка. Ты каліна чаму чырванееш ля рэк, каля жоўтых сасён па-над верасам? А ўжо жнівень дажыў свой праменісты век. У чародках шпакі. Пахне верасам. А ты жораў чаму затрубіў на зары, сталі трубы твае невясёлымі? Журавіны гараць і брусніцы гараць і дубровы гаі ў жоўтым полімі. А чаму ты мядзведзь мох лісты верасы ў бярозе ўтаптаў мякка сцелешся? Чую я халады снегіроў галасы лістапад, жаўтапад замяцеліўся. А чаму ж не чуваць на халодным таку малатарня твае песні зычнае? Змалаціла снапы. Млын пытлюе муку. На сталах караваі пшанічныя.

Абышоў апытаў птушак бор і звяроў гаварыў на таку з малатарняю... Закругляецца год. Будзь шанюны здароў! Абдымаю цябе валадарнага.

6. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ

6.1 Пунктуацыя

1. Адзначце магчымыя варыянты пастаноўкі знака прыпынку ў сказе:

Ісці назіркам за чалавекам у лесе нядобра_ можна напалохаць да паўсмерці. (А.К.)

- а) двукроп'е;
- б) коска;
- в) працяжнік;
- г) коска з працяжнікам;
- д) коска з кропкай.

2. Адзначце графічныя знакі, якія ўваходзяць у пунктуацыйную сістэму:

- а) кропка з коскай;
- б) працяжнік;
- в) знак пераносу;
- г) клічнік;
- д) дэфіс.

3. Адзначце прынцыпы, якія ляжаць у аснове пунктуацыі:

- а) марфалагічны;
- б) фанетычны;
- в) сінтаксічны;
- г) графічны;
- д) дыферэнцыраваны.

4. Адзначце правільнае: Паводле функцыі ў сказе знакі прыпынку падзяляюцца на:

- а) далучальныя;
- б) спалучальныя;
- в) раздзяляльныя;
- г) абмежавальныя;
- д) выдзяляльныя.

5. Адзначце правільнае: Коска ставіцца пры двух аднародных членах сказа, звязаных злучнікамі:

- а) спалучальнымі (*і, ды*);
- б) супастаўляльнымі (*а, але, аднак* і інш.);
- в) адзіночнымі размеркавальнымі (*ці, або* і інш.);
- г) уступальнымі і ўмоўнымі (*хоць, дарма што, калі*);
- д) паўторнымі размеркавальнымі (*ці – ці, або – або* і інш.).

6. Адзначце правільнае: Коска ў складаназлучаным сказе ставіцца, калі...

а) спалучальныя часткі выражаюць адначасовыя або паслядоўныя з'явы і падзеі;
б) спалучальныя часткі маюць форму пыталых, пабуджальных або клічных сказаў;

- в) спалучальныя часткі маюць агульны для іх член сказа;
- г) прэдыкатыўныя часткі выражаюць прычынна-выніковае значэнне;
- д) прэдыкатыўныя часткі выражаюць супастаўленне.

7. Адзначце правільнае: Працяжнік у простым сказе ставіцца...

- а) паміж дзейнікам і выказнікам, выражанымі назоўнікамі ў назоўным склоне;
- б) паміж дзейнікам і выказнікам, калі выказнік знаходзіцца перад дзейнікам;
- в) паміж дзейнікам і выказнікам, выражанымі колькаснымі лічэбнікамі;

- г) паміж дзейнікам і выказнікам, калі выказнік – назоўнік у назоўным склоне, а дзейнік – інфінітыў;
д) калі выказнік апушчаны, а на месцы пропуску існуе працяглая паўза.

8. Адзначце правільнае: Працяжнік у складаным сказе ставіцца...

- а) калі ў прэдыкатыўнай частцы складанага сказа прапушчаны выказнік, дзейнік ці іншыя члены сказа, якія ёсць у папярэдняй прэдыкатыўнай частцы, і на месцы пропуску працяглая паўза;
б) калі прапушчаныя словы знаходзяцца ў канцы прэдыкатыўнай часткі складанага сказа;
в) пры рэзкім супастаўленні паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа;
г) калі адна прэдыкатыўная частка складаназлучанага сказа – намінатыўны сказ, а ў самім сказе перадаецца хуткая змена з’яў ці падзей;
д) калі далучальная частка складаназлучанага сказа мае дадатковае адценне нечаканасці або раптоўнасці.

9. Адзначце правільнае: Дзукроп’е ў простым сказе ставіцца...

- а) калі абагульняльнае слова (займеннік ці прыслоўе) знаходзіцца перад аднароднымі членамі сказа;
б) калі паміж аднароднымі членамі і абагульняльным словам знаходзіцца часціца (*вось, вот, от*);
в) калі пасля аднародных членаў і перад абагульняльным словам знаходзяцца пабочныя словы (*словам, адным словам*);
г) калі пасля агульнага назоўніка размешчаны аднародныя члены, выражаныя ўласнымі назоўнікамі, і агульны назоўнік не з’яўляецца абагульняльным словам;
д) калі перад агульным назоўнікам, што абазначае родавую назву, размешчаны аднародныя члены – назоўнікі, што абазначаюць відавныя назвы.

10. Адзначце правільнае: Дзукроп’е ў складаным сказе ставіцца...

- а) калі дапаўняльная частка бяззлучнікавага сказа суправаджаецца адценнем нечаканасці;
б) калі дапаўняльная частка бяззлучнікавага сказа не мае адцення нечаканасці;
в) калі паміж дапаўняльнай і другімі часткамі бяззлучнікавага сказа ёсць працяглая паўза, а лагічны націск прыпадае на адзін з кампанентаў папярэдняй часткі;
г) пры звычайнай інтанацыі паміж спалучальнымі часткамі бяззлучнікавага сказа;
д) калі супастаўленне прэдыкатыўных частак суправаджаецца ўмоўна-выніковым адценнем.

11. Адзначце правільнае: Шматкроп’е ставіцца...

- а) у канцы апавядальнага сказа (простага ці складанага), які не закончаны граматычна;
б) у канцы апавядальнага сказа, які закончаны граматычна, але не закончаны па сэнсе і інтанацыі;

- в) у канцы намінатыўных сказаў і функцыянальных аналагаў сказа з «назоўным уяўлення», пасля якіх існуе працяглая паўза;
- г) у канцы пыталнага сказа, які не закончаны па сэнсе і інтанацыі;
- д) у канцы простых сказаў, якія маюць клічную інтанацыю і змяшчаюць эмацыянальна-экспрэсіўнае паведамленне.

12. Адзначце сказы з пунктуацыйнымі памылкамі:

- а) У старажытных грэкаў было цікавае міфічнае паданне пра тытанаў; герояў незвычайнай сілы і розуму, якія аднойчы паўсталі супраць саміх алімпійскіх багоў. (Чам.);
- б) Калі пачынаецца пара ранішніх туманаў, ціхай зажуранасці, усё тады падуладна цішыні, журботнай, доўгай як роздум чалавека над пражытым жыццём. (А.Ж.);
- в) Інжынер падняў руку, камбайны спыніліся, паднялі жаткі, і слухаючы яго рухі, павольна адышлі назад. (А.Ж.);
- г) У развілцы вуліц стаяў высокі, збуцвелы крыж, убраны белымі, вышыванымі фартушкамі. (Адамч.);
- д) Рэчка была нешырокая, з падмытымі ў паводку, здзірванелымі за лета берагамі і кладкай – дзвюма гнілаватымі дошкамі, прытопленымі канцамі ў ваду. (В.Б.).

13. Адзначце сказы, у якіх двукроп'е пастаўлена няправільна:

- а) Вялікая ўвага надавалася гісторыі: вучні павінны былі добра ведаць радавод дынастыі Рагвалодавічаў, важныя падзеі з мінуўшчыны Полацкай зямлі і ўсяго ўсходняга славянства. (У.А.);
- б) Падняў Васіля Аляксеевіча гаспадарскі клопат: даўно думаў ён зрабіць пры школе сталоўку, каб карміць дзяцей раз у дзень гарачаю стравой. (А.Ж.);
- в) Сад хоць і невялікі, але дагледжаны: антонаўка, папяроўка, з якой апалі на зямлю першыя яблыкі, штрыфель, дзве грушы... (А.Ж.);
- г) За хатаю: прысядзібны надзел, засаджаны бульбаю. (А.Ж.);
- д) У душы ў Бурава пачала расці-разрастацца сцюдзёнаватая апаска: як бы іх часам не стрэлі па той бок рэчкі, ля лазні ці на падворку. (В.Б.).

14. Адзначце сказы, у якіх працяжнік пастаўлены няправільна:

- а) Толькі вуліца здавалася вузенькая, а ўспаміналася шырокая, і хаты – вялікімі і прасторнымі. (А.Ж.);
- б) Геніяльны твор дойліда Іаана – сведчанне высокай культуры старажытнай Беларусі. (У.А.);
- в) Усё меншаў, аддаляючыся ў глыбокае неба, павольны бусліны круг – рабіліся малымі буслы, што ўсё плылі, не збіваючыся са сваіх пазначаных дарог у гэтым крузе. (Адамч.);
- г) Вёскі ўжо няма – а гэты лужок, як калісьці, гадаваў панадную мурожную траву. (Сіп.);
- д) Грабцы – дзяўчаты, маладзіцы – штораз варушацца жывей, бо чуюць голас навальніцы. (К-с).

15. Адзначце знакі прыпынку, якія трэба паставіць у сказе на месцы пропуску:

Пачатак новага стагоддзя, што ні кажыце _ незвычайная дата ў жыцці чалавечым! (А.Л.)

а) коска;	г) коска, працяжнік;
б) двукроп'е;	д) кропка з коскай.
г) працяжнік;	

6.2 Чужаслоўе

1. Адзначце прыкметы простага мовы:

а) даслоўнасць;	г) гутарковасць;
б) суаднесенасць са складаназлучаным сказам;	д) інтанацыйная незавершанасць.
в) экспрэсіўнасць;	

2. Адзначце прыкметы ўскоснай мовы:

а) суаднесенасць з простым сказам;	г) стылістычная прыблізнасць;
б) эмацыянальнасць;	д) узнаўляльнасць.
в) лексічная прыблізнасць;	

3. Адзначце прыкметы няўласна-простага мовы:

- а) сінтаксічная прыблізнасць;
- б) суаднесенасць з рознымі тыпамі сказаў;
- в) эмацыянальнасць;
- г) суаднесенасць з простым сказам;
- д) лексічная дакладнасць.

4. Адзначце ўрыўкі з простага мовы:

а) Аж падлога дрыжыць ад Міколкавага бегу. Бяда толькі, што не разбяжышся як след: і цесна, і маці ўшчувае:

– Кінь ты дурыкамі займацца – узняўся ні свет, ні зара. Шчэ брата разбудзіш. (Лыньк.);

б) Васько прыгадалася тады, як некалькі месяцаў назад прадстаўлялі да ўзнагароды настаўнікаў, усё больш з раённага цэнтра, з дзесяцігодак. Генрыеты Адамаўны ў спісе не было, а яна ж найбольш вартая ўзнагароды. (Асіп.);

в) Раптам Засмужац перад сабою крыху ўбаку ўбачыў агеньчык. Ён не паверыў, з трывогай падумаў, што гэта здалося. Засмужац працёр вочы, але агеньчык гарэў. (І.М.);

г) «Чакай жа, галубачка, я цябе заманю бліжэй», – падумаў Васько і крадком пайшоў у хмызнякі. (Асіп.);

д) На кожнай вечарынцы ў Беларусі людзі спявалі: «Бывайце здаровы, жывіце багата...». (Прых.).

5. Адзначце ўрыўкі з ускоснай мовы:

а) Пад казачным дубам, над Нёманам сінім, Хлапец прызнаваўся ў каханні дзяўчыне. І рэхам той шэпт адгукаўся між гаю: «Кахаю, кахаю...» (Біч.);

б) Сцёпка выйшаў на вуліцу. Цесныя, нізкія хаты пад саламянымі стрэхамі яшчэ ніжэй туліліся да зямлі. Дзесь, на другім канцы вуліцы, малады дзявочы голас, як тонкі срэбраны званочак, прарэзваў цёплую цішыню летняй ночы. (К-с);

в) А Мікола налазіў – што вечар, то больш. Нават плакаў і страшыў, што кончыць, зарэжа і яе, і сябе... Заступіцца не было каму. (Б.);

г) Настаўнік сказаў старэйшым вучням, каб яны рыхтаваліся да экзаменаў. (К-с);

д) Туравец запытаўся ў камандзіра, ці добра ён ведае балота, ці зможа правесці. (І.М.).

6. Адзначце ўрыўкі з няўласна-простай мовай:

а) Падышлі. Моўчкі спыніліся. Яны ведалі, куды і чаго ідуць. А прыйшлі – сталі, замерлі, як здранцвелыя. Адзін з іх нягучна і нясмела пазваў:

– Алена Адамаўна! (Янк.);

б) Выбух злосці да гэтага старога апанаваў Сержам. І што такое гэтая нейкая Насця?! Што яна варта перад ім, перад Сержам? Нейкая драбязя. Чым яна такая выдатная? (К.Ч.);

в) Сёння ляснічы зноў, праўда, як заўсёды, далікатна, прапанаваў яму пайсці на пенсію. І маладыя леснікі пачалі ўгаворваць, распісваючы на ўсе лады, якое гэта шчасце – адпачываць, жыць на пенсіі. Дзіўныя людзі! Далікатнічаюць, хітруюць. Навошта? Сказалі б проста: пастарэў, Ігнат Макаравіч, цяжка табе, не ўпраўляешся ты часам... (Шам.);

г) Твар Кандрата Назарэўскага праясніўся ўсімі жывымі рысамі. Ён слухаў. Жывыя карціны праходзілі ў яго вачах: вось Зося наіўна пытае ў Скуратовіча, чаму ён не запрог лепшага каня... (К.Ч.);

д) Што хаваецца за заслонаю сінечы-смугі? Якія праявы, якія людзі сустрэнуцца мне на шляху вандравання? Праз якія абшары зямлі пройдуць пуцявінкі і куды яны прывядуць? (К-с).

7. Адзначце, якая схема адпавядае пастаноўцы знакаў прыпынку ў сказе:

Мамачка-галубка (П, п)росіць ён так міла (М, м)ожа б ты на рэчку пагуляць пусціла. (К-с).

а) А: «П?»;

г) «П, – а, – П...»;

б) «П», – а і а: «П!»;

д) «П, – а, – П!».

в) «П, – а, – п?»;

8. Адзначце, якая схема адпавядае пастаноўцы знакаў прыпынку ў сказе:

Ты доўга думаеш, якім у першым класе твой будзе першы ў жыцці ўрок, якім святлом, якім гарачым словам дарогу к сэрцу кожнаму знайсці, каб гэтым хлапчукам белагаловым патрэбнай быць заўсёды ў жыцці, каб кожны стаў і мужны і шчаслівы, каб з імі ты шчаслівая была... (Грах.)

а) [], (якім), (якім), (каб), (каб).

б) [], (якім), (каб), (каб), (каб).

в) [], (якім), (якім), (каб), (каб), (каб).

г) [], (якім), (якім), (якім), (каб), (каб), (каб).

д) (Якім), (якім), [], (каб), (каб), (каб).

9. Адзначце сказы з пунктуацыйнымі памылкамі:

- а) – Добры вечар, – сказала Галя, апусціўшы вочы. (Б.);
- б) «Божа літасцівы, чаму ж я такі нешчаслівы?»: звыкла падумалася Хведару, як думалася бадай штодня ўсе пяць гадоў ягоных пакут. – «Жывуць людзі, спакойна ходзяць па гэтай зямельцы, і ніхто не ведае, як без яе. А я...». (В.Б.);
- в) І нездарма заўсёды здзіўляецца Міколка і кажа ў роздуме – «Разумны ты, бацька!» (Лыньк.);
- г) З чаго б гэта сталася? – падумаў я. (Лыньк.);
- д) Бацька сыходзіў з ганка і абдымаў сына: «Прыехаў, мой Віктар! Даўно чакаем. (Ракіт.).

10. Адзначце, якую сінтаксічную канструкцыю нагадвае сказ з прастай мовай:

- а) складаны сказ з рознымі відамі сувязі;
- б) складаназлучаны сказ;
- в) складаны бяззлучнікавы сказ;
- г) складаназалежны сказ з некалькімі даданымі;
- д) складаны сказ з бяззлучнікавай сувяззю.

11. Адзначце, якой сінтаксічнай канструкцыяй з'яўляецца сказ з ускоснай мовай:

- а) прасты сказ;
- б) складаназлучаны сказ;
- в) складаназалежны сказ з адной даданай часткай;
- г) сказ з рознымі відамі сувязі;
- д) складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі.

12. Адзначце, якой сінтаксічнай канструкцыяй можа з'яўляцца сказ з няўласна-простай мовай:

- а) складаны сказ з рознымі відамі сувязі;
- б) прасты сказ;
- в) складаназлучаны сказ;
- г) складаназалежны сказ;
- д) прыназоўнікава-склоная канструкцыя.

13. Адзначце правільны варыянт пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказе:

Вялікі Горкі ў свой час гаварыў паэт рэха ён павінен адгукацца на ўсе гукі на ўсе поклічы жыцця. (Зв.)

- а) працяжнік, двукоссе, двукроп'е, коска, коска, двукоссе;
- б) кропка з коскай, двукоссе, працяжнік, працяжнік, двукоссе;
- в) двукроп'е, працяжнік, працяжнік, коска, коска, двукоссе;
- г) двукроп'е, двукоссе, працяжнік, коска, коска, двукоссе;
- д) двукоссе, кропка з коскай, працяжнік, працяжнік, двукоссе.

14. Адзначце спосабы перадачы чужой мовы:

- а) перыяд;
- г) няўласна-простая мова;

- б) простая мова;
в) паўпростая мова;

д) ускосная мова.

15. Адзначце правільны варыянт пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказе:

Я прыглядаўся да горада і з нейкай радасцю адзначаў сабе што ён не такі які здаваўся мне калі я ўбачыў яго ўпершыню. (Стр.)

- а) коска, коска, працяжнік; г) коска, коска, коска;
б) коска, двукроп'е, коска; д) коска, працяжнік, коска.
в) двукроп'е, коска, коска;

МОДУЛЬ 7 «АСНОЎНЫЯ АДЗІНКІ ЗВЯЗНАЙ МОВЫ»

1. СХЕМА БЛОК-СІСТЭМЫ Вывучэння матэрыялу

№	Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Звышфразовае адзінства, сродкі міжфразовай сувязі.	Вывучэнне новага матэрыялу	Самастойная работа	2

2. Асновы навукова-тэарэтычных ведаў па модулі

За аснову раздзела ўзяты матэрыял вучэбнага дапаможніка Т. Рамзы «Сінтаксіс: Тэарэтычны курс».

2.1 Асноўныя адзінкі звязнай мовы

Паводле сучасных лінгвістычных падыходаў, зыходнай адзінкай вербальных зносінаў ёсць тэкст, а не выказванне, паколькі любое выказванне не выкарыстоўваецца ізалявана, а ў пэўнай сістэме. «Тэкст, уласна кажучы, галоўная ці нават адзіная выява мовы. Нічога, апрача тэкстаў, для спасціжэння мовы нам не дадзена. Мы размаўляем, ствараючы паведамленні, кожнае з якіх можа разглядацца як тэкст. Тэкст можа складвацца нават з аднаго слова, калі гэта слова выступае ў якасці асобнага паведамлення. Дэфініцый тэксту, як і азначэнняў сказа / выказвання, існуе вялікая колькасць, таму ў якасці зыходнага пункта возьмем адну: тэкст – гэта «маўленчае камунікацыйнае ўтварэнне, функцыянальна скіраванае на рэалізацыю пазамоўных задач» (Всеволодова, 2000).

Камунікацыйная цэласнасць тэксту ўвасабляецца ў камунікацыйнай пераемнасці элементаў, якія яго ўтвараюць. Да асноўных адзінак звязнай мовы належаць перыяд, звышфразовае адзінства, абзац.

Перыяд – разгорнутая сінтаксічная пабудова (сказ), якая ў сэнсава-інтанацыйных адносінах пры дапамозе паўзы дзеліцца на дзве часткі, першая з якіх складаецца з шэрагу аднародных адзінак і вымаўляецца з павышэннем голасу, а другая – з паніжэннем голасу і з’яўляецца заключэннем, абавульненнем, вынікам. Гэта невялікі звязны тэкст у выглядзе аднаго сказа, які характарызуецца абавязкова адзінствам тэмы, закончанасцю інтанацыі. Для перыяду характэрна ўрачыстасць, узвышанасць, эмацыянальная афарбоўка, вобразнасць:

... Хай снег гадоў асядзе ў валасах,
Хай будзе мне хоць
Пяць разоў па дваццаць –
Усмешкай палахлівай на губах
Ты школьніцай мне будзеш усміхацца. (Барад.)

У сінтаксічных адносінах перыяд можа быць простым сказам, у якім паўтараюцца аднатыпныя групы аднародных членаў, але найчасцей перыяд уяўляе складаны сказ – складаназлучаны, у якім простыя сказы ўтвараюць адну і тую ж прэдыкатывую (звычайна дзеяслоўную) канструкцыю; складаны сказ з рознымі відамі сувязі або складаназалежны сказ, у якім глаўнай частцы падпарадкоўваюцца паралельна некалькі даданных аднаго віду: параўнальных, уступальных, выніку, часу і інш. Так, у вышэй згаданым вершы Р. Барадуліна перыяд прадстаўлены складаназалежным сказам з даданымі акалічнаснымі ўступальнымі часткамі. Першая частка перыяду (пратазіс) звычайна залежыць ад другой (ападозіс), падпарадкоўваецца ёй, з’яўляецца большай па аб’ёме. Часткі перыяду складаюцца з развітых членаў сказа ці простых сказаў, якія называюцца членамі перыяду, і часта звязваюцца аднымі і тымі ж злучнікамі (гл.: полісіндэтон, або шматзлучнікавасць):

З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкага жытоў і пшаніц,
З сузор’яў і сонечных цёплых праменняў,
З грывучага ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бясмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова. (М.Т.)

Паміж павышэннем і паніжэннем у перыядзе ставіцца працяжнік і коска (калі яна павінна быць у адпаведнасці з будовай сказа). Астатнія знакі прыпынку ставяцца, як і ў складаных сказах.

Перыяды ўжываюцца і ў паэзіі, і ў публіцыстыцы, і ў мастацкай прозе: У яго галаве вынікаў цэлы клубок уражанняў гэтага дня: час выхаду на разведку, школа, дзе спыніўся штаб іх палка, таварышы і нейкія абрыўкі-з’явы нядаўна мінулага ваеннага жыцця, – усё гэта вынікала ў адзін момант (К-с).

Паняцце *структура* ў прымяненні да тэксту прадугледжвае дзве прыметы – звязнасць і цэласнасць. Тэкст, як зазначаюць навукоўцы, глабальная структура, што ўключае ў сябе глыбінную і паверхневую структуры. Глыбінная структура – ідэйна-тэматычны змест тэксту, гэта аўтарскія інтэнцыі, прагматычная ўстаноўка як адзін з дамінуючых фактараў. Паверхневая структура – лінгвістычная форма, у якой змяшчаецца глыбінная структура. Гэтыя два планы тэксту ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, бо ў сукупнасці прагматычная ўстаноўка аўтара і функцыянальная скіраванасць тэксту (ці па-іншаму, прагматычная ўстаноўка тэксту) прадугледжваюць своеасаблівае яго члянэнне.

Агульнавядома, што ў аснове размежавання функцыянальных стыляў ляжыць менавіта камунікацыйная функцыя тэксту, якую рэалізуе перш за ўсё яго падзел, ці члянэнне, каб чытач / слухач мог адэкватна і цалкам успрыняць інфармацыю. Так, у навуковых тэкстах члянэнне на абзацы падпарадкавана паслядоўнасці развіцця думкі і яе аргументаванасці: дзейнічае лагічны прынып – члянэнне тэксту мусіць адпавядаць члянэнню думкі (каб сталася зрэалізаванай пазнавальная функцыя мовы). Вызначальным у члянэнні мастацкіх тэкстаў ёсць не лагічнасць выкладу інфармацыі, а фактар эмацыянальнага ўздзеяння: аўтар рэалізуе эстэтычна-пазнавальную функцыю, і таму ёй падпарадкоўвае падзел тэксту. Зыходзячы з гэтага факта, пераважная большасць даследчыкаў у якасці мінімальнай адзінкі тэксту разглядае не абзац, а звышфразовае адзінства.

Звышфразовае адзінства (ЗФА) – гэта такая тэкставая адзінка, якая складаецца больш чым з аднаго самастойнага сказа і валодае сэнсавай цэласнасцю ў кантэксце звязнага маўлення, выступае як частка завершанай камунікацыі.

Тэрміналагізацыя такога паняцця ў сучаснай лінгвістыцы неадназначная. У якасці сінонімаў выкарыстоўваецца шэраг тэрмінаў: *складанае сінтаксічнае цэлае* (М. Паспелаў), *празаічная страфа* (Р. Салганік), *дыскурс* (У. Звягінцаў), *звышфразовае адзінства* (Л. Булахоўскі), *суперфраза* (А. Акі-

шына), *сэнсавы перыяд, выказванне* (В. Вінаградаў), *група сказаў і інш.*, але найбольшае пашырэнне і прызнанне атрымалі толькі два – *складаная сінтаксічная цэлае і звышфразовае адзінства*.

Разуменне ЗФА як мінімальнай адзінкі тэксту на сённяшні дзень не з’яўляецца агульнапрынятым, паколькі ў якасці такой адзінкі прапануецца разглядаць *абзац* (Л. Фрыдман, Ю. Далгоў, А. Папейка). Між тым навукоўцамі досыць пераканальна падаюцца факты на карысць размежавання дзвюх гэтых адзінак, зыходзячы з іх функцыянальнай скіраванасці.

Па-першае, абзац «прысутнічае» толькі ў пісьмовым тэксце, ЗФА ўласцівае як вуснаму, так і пісьмоваму маўленню. Па-другое, абзац уласціва прагматычнасць, бо ён заўсёды вынік суб’ектыўнага аўтарскага члянэння тэксту, а ЗФА характарызуецца лагічнасцю, бо яно вынік аб’ектыўнага члянэння і яўна аўтарам не пазначаецца. Па-трэцяе, абзац, маючы суб’ектыўную скіраванасць, можа выступаць у якасці эмацыянальна-выяўленчага сродку тэксту. Асноўнай жа прыметай ЗФА ёсць якраз яго лагічная і сэнсавая завершанасць. Варта згадаць таксама пра пэўную замацаванасць абзаца за навуковым стылем і яго «індывідуальны» характар у мастацкіх тэкстах, што не ўласціва ЗФА. Падсумоўваючы пералічаныя характарыстыкі, можна канстатаваць, што звышфразовае адзінства – структурна-семантычная адзінка тэксту, а абзац, выконваючы ролю «раздзяляльніка і інтэгратора» адначасова, ёсць яго кампазіцыйна-стылістычная адзінка.

«Вонкава відавочным з’яўляецца тое, што ў большасці выпадкаў ЗФА пачынаецца з пачаткам абзаца, але ў астатнім межы гэтых адрозных падзелаў тэксту не заўсёды супадаюць» (Е. Рэфероўская). Адзначаюцца тры тыпы суаднесенасці межаў абзаца з межамі звышфразовага адзінства.

1. Абзац супадае з ЗФА (найбольш пашыранае такое члянэнне ў навуковых і афіцыйна-справавых тэкстах) тыпу:

Штодзённае жыццё чалавека нельга ўявіць сабе без рэчаў. Рэчы – гэта тое, што ён ёсць, што апранае, што атачае яго ў пакоі, у гаспадарцы, тое, з чым ён працуе. Свет рэчаў – свет культуры, які стварыўся цягам усёй сацыяльнай гісторыі і які наступова аддаляў чалавека ад прыроды, але разам з тым аблягчаў дачыненні з ёю. (Т.В.)

2. Два (і больш) абзацы ўваходзяць у адно ЗФА (вельмі пашырана ў мастацкіх тэкстах), напр.:

Рэчы дарэчы, калі яны становяцца памочнікамі чалавеку, калі яны яму зручныя і спадручныя, і недарэчы, калі яны пачынаюць панаваць над чалавекам і супярэчыць яму.

Рэчы насяляюць чалавечы свет, яго рэчаіснасць, і жыццё чалавека цячэ ў рэчышчы, абумоўленым рэчамі, не могуць выхіліцца з-пад іхняга ўплыву і не могуць заставацца там, дзе застаюцца яны.

Чалавек трымаецца за рэчы, як за парэнчы, і яшчэ невядома, хто болей каго не хоча адпусціць ад сябе – ці ён іх, ці яны яго. (Раз.)

3. Абзац змяшчае некалькі рознатэматычных ЗФА, накіталт:

Кватарантка пайшла. Услед за ёй рушыла Мар'я. Занясла збанок з малаком Максіму, а затым, вярнуўшыся, зрабіла яшчэ ходку – да настаўніцы. Ные спіна, паясніца, сон усё адно не возьме. Мар'я прысела на лавачцы каля хаты. // Збіраецца на навальніцу. Зямля дыхае назапашаным за дзень цяплом, душна, млосна, наваколле як бы анямела. Дрэвы нават лістам не варухнуць. На дварэ цямней звычайнага, неба наўсцяж абложана хмарами: на краях іх паласуюць сухія, без грымот, маланкі. (І.Н.)

Такое разыходжанне паняццяў ЗФА і абзаца мае сваё тлумачэнне ў навуковай літаратуры. «<...> калі ў абзацы на першае месца выступае лагічны аспект, калі прагматычная ўстаноўка аўтара супадае з прагматычнай устаноўкай тэксту, ЗФА тоеснае абзацу. Калі ж абзац служыць сродкам эмпфазы, калі заключанае ў ім паведамленне актуалізуецца з дапамогай чырволага радка, г.зн. калі прагматычная ўстаноўка аўтара прэвалюе над прагматычнай устаноўкай тэксту, ЗФА не ўкладваецца ў межы абзаца. У такіх выпадках абзац або ўключае ў сябе некалькі звышфразавых адзінстваў, або адно ЗФА распадаецца на некалькі абзацаў» (Н. Ляўкоўская). Несупадзенне межаў ЗФА і абзаца – крыніца шматлікіх эфектаў у мастацкім тэксце.

З пункту гледжання формы, «абзац мае адну перавагу перад ЗФА – ён заўсёды выразна адмежаваны чырвонымі радкамі. Сігналы пачатку і канца ЗФА менш відавочныя, у адных выпадках яны бяспрэчныя, а ў іншых не маюць фармальнага выражэння, а праяўляюцца толькі ў змястоўнай, семантычнай цэласнасці ЗФА» (Е. Рэфероўская).

Сэнсавая цэласнасць і завершанасць – асноўная прымета ЗФА, што перш за ўсё выяўляецца праз адзінства тэмы ўсіх яго выказванняў-складнікаў. Пераход ад адной тэмы да іншай указвае на канец аднаго ЗФА і пачатак наступнага.

Монатэматычнасць ЗФА часта выяўляецца ў *рэкурэнтнасці* (рэгулярнай паўтаральнасці) ключавых слоў, звязаных з тэмай. Рэкурэнтнасць можа выражацца ў літаральным іх паўтарэнні, ва ўжыванні тэматычна блізкіх слоў і сінонімаў, а таксама ў пранаміналізацыі (займеннікавых заменах), напр.:

Самая старажытная філасофская канцэпцыя мовы, якая дайшла да нас, пабудавана на **міфалага-рэлігійных уяўленнях** пра мову як дар Бога... **Яна** існуе ў некалькіх разнавіднасцях: ведычнай (ад назвы «Веды» – старажытнага філасофскага помніка Індыі), канфуцыянскай (Канфуцый – старажытны кітайскі рэлігійны філосаф, мудрэц), біблейскай («Біблія» – збор «свяшчэнных кніг» іудзейска-хрысціянскай рэлігіі). Паводле **міфалага-рэлігійнай тэорыі**, у аснове свету ляжыць **духоўны пачатак**. **Дух** уздзейнічае на матэрыю, якая знаходзіцца ў хаатычным стане, уладкоўвае яе формы. Вянец тварэння **духу** – чалавек. Для абазначэння **духоўнага пачатку** ўжываліся тэрміны «Бог», «Дао», ці «Логас» (грэч. *logos* – слова), таму гэтую **канцэпцыю** называюць лагасічнай, ці лагаснай **тэорыяй паходжання мовы**. Так, згодна з **хрысціянскай філасофіяй**, «Слова» існавала да з’яўлення чалавека і непасрэдна кіравала інертнай матэрыяй. **Яно** (сродак і энергія) стварала свет з першаснага хаосу. (Сям.)

У дадзеным тэкставым фрагменце тэмай ЗФА з’яўляецца «Міфалага-рэлігійная тэорыя паходжання мовы». Монатэматычнасць забяспечваецца, па-першае, кантэкстуальнымі сінонімамі: **канцэпцыя** – **уяўленні** – **тэорыя** – **філасофія**; па-другое, паўторам ключавых слоў: **мова**, **міфалага-рэлігійная тэорыя**, **духоўны пачатак**, **Бог**, **дух**, **хрысціянства**, **чалавек**; па-трэцяе, пра-наміналізацыяй: **канцэпцыя** – **яна**, **Слова** – **яно**.

Між тым у ЗФА могуць адсутнічаць ключавыя словы, на аснове якіх выяўляецца тэма, але ў такім выпадку існуе абагульняльнае паняцце, што зводзіць усе выказванні да адной тэмы, накіталт:

Эх, і пагодка стаіць на Палессі! У сінняй смуге песцяцца далі. Залатая чырвань лістоў нерухліва звісае на купчастых галінах высокіх вязаў. Цёмныя ночы тояць нейкі ўрачысты спакой, і неба ніжэй нахіляецца да зямлі, каб паслухаць адвечную скаргу. А квяцістыя зоры, нібы дыяменты, усыпаюць усё неба, дрыжаць, пераліваюцца колерамі вясёлкі аб нечым бязмежна вялікім гамоняць тваёй душы, клічуць шырэй разняць крылле і ляцець у сусвет, каб пабачыць яго веліч і пачуць сваю нязначнасць, рассунуць цесныя граніцы гэтага жыцця і пазнаць яшчэ не зведаную радасць. (К-с)

Адзінства тэмы ў тэксце можа падкрэслівацца спецыяльнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, самы яркі прыклад таму – **назоўны тэмы**: **Фотакартка...** **Ідылія лета**: **рука ў руцэ мы стаім ля язмину**. **Як далёка цяпер усё гэта**, у тумане сівым успамінаў (Маеўс.). Аднак у якасці падобных канструкцый выкарыстоўваюцца і завершаныя выказванні, якія маюць стабільнае прызначэнне – граматыкалізаваць тэму. Такія канструкцыі звычайна распачынаюць звышфразовае адзінства і, як правіла, заўсёды з’яўляюц-

ца аўтасемантычнымі выказваннямі (адносна незалежнымі, самастойнымі ў параўнанні з сінсемантычнымі, якія залежаць ад папярэдніх). Да іх адносяцца:

• **намінатыўныя сказы:**

Імглістая парная раніца.

На сівым, старым частаколе пры студні – росны круг павуціння. За плотам – цёпла-барвовыя, буйныя кветкі канюшынай атавы. Над імі – у мокрым лісці – цяжкія, спелыя, малінавыя слівы...

Прыгадваецца Лермантаў. Што, хіба не бяссмерце? (Б.)

• **безасабовыя сказы:**

...Хораіа на вуліцы пасля дажджу! Зазелянелі вербы, кветнікі, на лісцях дрэў <...> і вяргінь, на траве блішчэла раса, і ў кожнай празрыстай кроплі адлюстроўвалася яскравае жнівеньскае сонца. Мільёны сонцаў зіхацелі на зямлі. (Шам.)

• **быццёвыя сказы** (двухсастаўныя сказы са звязкай ёсць, што маюць абагульняльнае значэнне):

Дзеці ёсць дзеці. На вуліцы мы праводзілі большую частку сутак. Надыходзіла лета, і мы з палёгкай скідвалі з ног сандалікі. Шыкам лічылася зрабіць гэта раней за ўсіх. Шыкам было і купанне ў маі ў ледзяной вадзе, калі коркам вялятаеш на бераг. (С.Ш.)

• **двухсастаўныя неразвітыя сказы:**

Былі памылкі. Выпадалі на маю долю мае і не мае.

А ці ж акрэсліў, як далей ісці? Акрэсліў. Цвёрда і назаўсёды: на світанні ці на змярканні, золкаю ці ветранаю ноччу, хмурным ці сонечным днём – заўсёды і ўсюды жыццё маё будзе не дзеля кавалка хлеба; найгапоўнейшае, ад чаго не адступлюся, хоць апынуся ці ў акопах, ці ў шпіталі, хоць буду халодны ці галодны, – маё роднае слова, родная натура вялікага краю, родная Беларусь. Вы – мая радасць і ўцеха, вы – мая скруха і боль, вы – маё шчасце, жыццё. (Ф. Янкоўскі)

• **пытальныя сказы:**

Што такое час? Гэта нішто: яго нельга ўбачыць, пачуць, памацаць, панюхаць, папрабаваць на язык; ім нельга заткнуць дзірку ў страсе або ў бюджэце; яго нельга запрэгчы ў плуг, запрасіць на шклянку гарбаты. Час – нешта бясконца бясчулае і бесстаронняе; якія б ні адбываліся акты найвышэйшай гуманнасці ці нечуванага здзеку над асобаю чалавека, ён застаецца спакойным і безудзельным. Час – нешта нечувана шпарка-імклівае. Шпаркась яго прабегу нельга змерыць самымі дакладнымі прыладамі. У той жа час – нешта нязменнае і нерухомае. (Крап.)

• **клічныя сказы:**

Неспадзяваныя шляхі твае, каханне!

Што аб'ядноўвае людзей і што разлучае іх, што прымушае трымцець сэрца і што пакідае яго абыякавым, што кідае чалавека ў абдымкі і што выштурхоўвае з іх – як выштурхоўвае корак маладога, неспакойнага віно? Хто адкажа нам на гэта? (Сіп.)

Такім чынам, ЗФА – гэта адносна самастойная адзінка звязнага маўлення, сэнсава, структурна і інтанацыйна завершаная, якая адлюстроўвае адзіную пазамоўную сітуацыю ці асобныя яе аспекты. Асноўнымі крытэрыямі вылучэння ЗФА ёсць сэнсавы (ці тэматычны) і фармальны (ці лексіка-граматычны).

2.2 Сродкі міжфразавай сувязі ў мікратэксце

У звязным маўленні (вусным ці пісьмовым) выказванні суадносяцца адно з адным, і гэтыя адносіны (сінтаксічная сувязь) прэзентуюцца ў іх граматычнай форме. «Адзін з найбольш агульных, пашыраных спосабаў сувязі самастойных сказаў <...> заключаецца ў паўтарэнні, разгортванні часткі структуры якога-небудзь члена папярэдняга сказа ў наступным» (Г. Салганік). Сувязь гэтая, як зазначае Г. Салганік, ажыццяўляецца ці «праз суб'ект», ці «праз прэдыкат», г.зн. праз пасрэдніцтва паўтору элементаў суб'екта ці прэдыката папярэдняга выказвання.

Сэнсавая сувязь паміж выказваннямі не існуе сама па сабе: яна грунтуецца на лексіка-граматычных сродках, што матэрыяльна забяспечваюць яе ў звязным тэксце. Некаторыя даследчыкі размяжоўваюць дзве групы такіх сродкаў: а) агульныя як для спалучэння частак складанага сказа, так і для спалучэння самастойных выказванняў (злучнікі, часціцы, пабочна-мадальныя словы; аднолькавыя часава-трывальныя формы дзеясловаў; займеннікавыя і сінанімічныя замены і інш.); б) уласна міжфразавыя, што выкарыстоўваюцца толькі для спалучэння самастойных выказванняў (словы і словазлучэнні, якія не раскрываюць сваёй семантыкі ў межах сказа; лексічны паўтор; простыя неразвітыя двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы; асобныя пыталыныя і клічныя канструкцыі, намінацыйныя сказы) (Л. Лосева).

Класіфікацыя сродкаў міжфразавай сувязі ў ЗФА можа быць дадзена і паводле лексіка-граматычнага крытэрыю: лексічныя, лексіка-граматычныя і ўласна сінтаксічныя.

Лексічныя сродкі міжфразавай сувязі – гэта словы адной лексіка-семантычнай ці тэматычнай групы, сінонімы, антонімы, словы, паміж якімі наладжваецца асацыяцыйная сувязь.

Зноў раніца.

На тэрмометры мінус трыццаць. І сонечна. Бадзёры, паэтычны дзень. (Б.)

(У дадзеным выпадку сродкам сувязі служаць словы адной лексіка-семантычнай групы.)

*Цяжкасі дазваляюць ісі хутчэй. Кісцяпёрая рыба, **выйшаўшы** на сушу, «**пайшла**» хутчэй і «**дайшла**» да чалавека.* (Раз.)

(Тут сродак сувязі – лексіка-семантычная група слоў як вынік дэрывацыі).

*У маладосці жыў **дробязямі**, а час **цягнуўся марудна**...*

*Цяпер жыву **падрабязна**. а час **пралятае імгненна**...* (Л.Г.)

(Прапанаваны тэкст звязаны з дапамогай кантэкстуальных антонімаў: у маладосці – цяпер; цягнуўся – пралятае; марудна – імгненна; лексічных паўтораў час, жыў, а таксама паўторам адной семы ў розных словах: **дробязямі** – **падрабязна**).

Звязнасць тэксту ажыццяўляецца і з дапамогай *паўторнай намінацыі* – разнастайнага абазначэння аднаго і таго ж прадмета (асобы), што ўключае не толькі літаральныя паўторы, але і метафары, назвы па адносінах да роду заняткаў, прафесіі, паводле ўзросту, ацэначнай характарыстыкі і да т.п.

Параўнайце два тэксты:

I. *Ёсць такое паняцце – «**імя**». Пра значнага, вядомага чалавека так і гавораць: «**О гэта імя!**»*

***Адам Мальдзіс** – імя і не толькі ў кантэксце айчыннай літаратуры. Гаворачы пра гэтую **асобу**, увесь час даводзіцца паўтараць: «стварыў», «заснаваў», «ініцыяваў», «узначальваў». Так, у свой час **Адам Мальдзіс** стварыў у Інстытуце літаратуры сектар узаемасувязей літаратур, ініцыяваў і ўзначаліў утварэнне біябібліяграфічнага слоўніка беларускіх пісьменнікаў, дзякуючы яго ж намаганням быў заснаваны Нацыянальны навукова-асветніцкі цэнтр імя Ф. Скарыны, дырэктарам якога **Адам Восіпавіч** быў працяглы час, ім жа заснаваны часопіс «Кантакты і дыялогі»...*

*Цяжка пералічыць усе навуковыя, творчыя дасягненні **Адама Восіпавіча**. які карыстаецца вялікім аўтарытэтам у навукоўцаў усяго свету. <...>*

Адам Восінавіч Мальдзіс – сапраўды значны чалавек, асоба. Яго ведаюць і як цікавага субяседніка з энцыклапедычнай эрудыцыяй і беларускім досціпам, і палымянага абаронцу беларусчыны, энтузіяста сваёй справы, прынцыповага і сумленнага чалавека. (ЛіМ)

II. Вітольд Бялыніцкі-Біруля – майстра лірычнага «пейзажу настрою». які ўзнік і атрымаў развіццё ў 80-90-я гг. XIX ст. У «пейзажы настрою» аўтары імкнуліся вельмі тонка, эмацыйна перадаць пачуцці і перажыванні чалавека, выказаць сваю любоў да роднай прыроды, зрабіць краявіды адухоўленымі.

*Беларускі мастак здолеў адишукаць хараство і паэзію ў вельмі простых пейзажах. Непаўторнасць, своеасаблівасць яго творчай манеры выявілася перш за ўсё ў каларыстычным выражэнні: палітра **жыванісца** абмежаваная шэра-блакітным, зеленавата-шэрым, бэзавым адценнямі; найтанчэйшыя адценні фарбаў, мяккі каларыт надалі творам камернасць, паэтычнасць. («Роднае слова»)*

Калі ў першым ЗФА найбольш ярка прысутнічае эмацыянальная характарыстыка асобы, што і перадаецца адпаведнымі лексічнымі сродкамі (Адам Мальдзіс, Адам Восінавіч, Адам Восінавіч Мальдзіс → імя – значны чалавек – асоба – цікавы субяседнік з энцыклапедычнай эрудыцыяй і беларускім досціпам – палымяны абаронца беларушчыны – энтузіяст сваёй справы – прынцыповы і сумленны чалавек), то ў другім – паўторная намінацыя паводле прафесійнай дзейнасці асобы (Вітольд Бялыніцкі-Біруля → майстра лірычнага «пейзажу настрою» – аўтар – беларускі мастак – жыванісец).

Лексіка-граматычныя сродкі сувязі – гэта перадусім рознага кшталту анафарычныя элементы: асабовыя, указальныя займеннікі, а таксама словы, што вяртаюць да зместу папярэдніх выказванняў (прыслоўі *тут, там, туды, адтуль* і інш., словы і словазлучэнні з часавым і прасторавым значэннем і пад.), мадальныя словы, злучнікі, часціцы. Гэтыя сродкі выкарыстоўваюцца нароўні (адначасова ці па чарзе) з чыста лексічнымі, напр.:

На гэтым тыдні беларусам уручаны сертыфікат аб прыналежнасці нашага Мірскага замка да Спісу сусветнай спадчыны. Фігураванне гэтага помніка беларускай архітэктуры ў згаданым рэестры – без перабольшвання факт нацыянальнага гонару. Таму не дзіўна, што мы так часта хвалімся гэтым і кажам, як гэта пачэсна.

Між тым цікава ведаць, што наогул такое Спіс сусветнай спадчыны, якія яшчэ аб'екты занесеныя ў яго разам з нашым Мірскім замкам. Спіс гэты быў створаны ў 1972 годзе згодна з Канвенцыяй па абароне су-

светнай культуры і прыроднай спадчыны і з тае пары на працягу ўжо 30 гадоў увесь час папаўняецца. На сёння ў ім каля сямі соцень пазіцыяў. Гэта помнікі культуры і прыроды з болей як сотні краінаў – ад статуі Свабоды да Галапагоскіх выспаў, ад Калізея да Вялікай кітайскай сцяны. **Трэба сказаць**, кампанія ў Мірскага замка як мае быць! («Наша свабода»)

У гэтым тэкставым фрагменце выразна прасочваюцца анафарычныя замены (чыстыя ці ў сукупнасці з паўторнай намінацыяй): *Спіс – у ім, нашага Мірскага замку – гэтага помніка; факт нацыянальнага гонару – хвалімся гэтым; Спіс сусветнай спадчыны – Спіс гэты: каля сямі соцень пазіцыяў – гэта помнікі культуры і прыроды*, а таксама кантэкстуальныя сінонімы: *Мірскі замак – помнік беларускай архітэктуры – аб’ект – пазіцыя – помнік культуры і прыроды; Спіс сусветнай спадчыны – рэестр.*

У **старажытных славян** многія ўласныя імёны ўтвараліся ад назваў жывёл, раслін, шырока ўжываліся **імёны-характарыстыкі**: Заяц, Воўк, Дуб, Граб, Сокал, Косы, Рабы, Кульгавы. У **пазнейшы час ім** на змену прыйшлі новыя імёны, у якіх таксама адчувалася семантыка слоў-характарыстык: Яраполк, Багалеп, Барыслава, Гарыслаў, Уладзіслаў. Страцілі актыўнасць **такія імёны** ва ўсходніх славян **пасля прыняцця хрысціянства**, аднак гэты працэс быў навольным, паступовым. Людзі высокіх саслоўяў, у асноўным князі, баяры, **адразу пасля прыняцця хрысціянства** мелі звычайна два імені. **Пасля нараджэння дзіцяці** давалася тыповае, найчасцей складанае імя, якое характэрным і досыць ужывальным было яшчэ з **часоў язычніцтва** (Яраполк, Ізяслаў, Усяслаў, Брачыслаў, Святаполк, Любамір, Мсціслаў і інш.), а **пазней**, калі дзіця хрысцілі, яно атрымлівала яшчэ адно імя, запазычанае з царкоўнага календара-святаў. (Ш.)

Выказванні гэтага звышфразовага адзінства звязаны перадусім словамі і спалучэннямі, што вяртаюць да зместу папярэдніх выказванняў, напр., словазлучэнні і прыслоўі з часавым значэннем: зыходнае ў *старажытных славян* → у *пазнейшы час – пасля прыняцця хрысціянства – з часоў язычніцтва – пасля*, таксама анафарычнымі заменаў: *імёны-характарыстыкі* → *ім; Яраполк, Багалеп, Барыслава, Гарыслаў, Уладзіслаў – такія імёны*, паўторам лексем *імёны, імя* і г.д.

Пасля нічога не будзе. Усё ёсць сёння. Запамінай кожную дробязь, каб было чым жыць пасля... (Л.Г.)

Мініяцюру Л. Галубовіча складаюць усяго тры выказванні, звязаныя між сабой найперш проціпастаўленнем часавых формаў дзеяслова *быць*: *не будзе – ёсць – было*, а таксама прыслоўяў *пасля – сёння*, антонімамі *нічо-*

га – усё і паўторам прыслоўя *пасля*, якое ўтварае кола, пачынаючы і заканчваючы тэкст.

Уласна сінтаксічныя сродкі сувязі – гэта найперш парадак слоў, непаўната сказаў і эліпсіс, а таксама сінтаксічны паралелізм.

Азёры прыносяць не толькі матэрыяльную, але і духоўную карысць. Азёры не толькі кормяць навакольны люд, але і натхняюць паэтаў. Свіцязь натхняла Міцкевіча. Возера Нешчарда – аднаго з першых беларускіх пісьменнікаў новага часу, аўтара «Рабункаў мужыкоў» і чатырохтомнага зборніка апавяданняў «Шляхіцэ Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» Яна Баршчэўскага. (Каратк.).

У прапанаваным звышфразавым адзінстве відавочны сінтаксічны паралелізм – 1-ы і 2-і сказы, прамы парадак слоў – дзейнік, затым выказнік, а таксама структурная непаўната – 2-і і 3-і сказы (апушчаны дзеяслоў *натхняла*).

Зразумела, што ў канкрэтным тэксце сродкі міжфразавай сувязі выкарыстоўваюцца па-рознаму: можа быць сукупнасць усіх, а можа дамінаваць толькі адзін з іх, што абумоўліваецца тыпам тэксту і інтэнцыямі аўтара, напр.:

Усе мы нараджаемся простымі і светлымі, як сонечныя промні. Але складанае зямное жыццё змушае нас прымаць яго пакручастыя формы. І мы – круцімся, віхляем, прагінаемся, укладваючыся ў свае лёсавыя нішы...

І толькі на смяротным ложы зноў вяртаемся да першароднай прастаты. Робімся яснымі і зразумелымі, як месячнае святло... (Л.Г.)

Прыведзены тэкст складаецца з двух абзацаў, што ўтвараюць адно ЗФА, якое ўмоўна можна назваць «Зямное жыццё і чалавек». Тут у наяўнасці сукупнасць сродкаў сувязі: злучнікі *але, і*; паўтор лексем *мы – нас – мы* і пэўных сем: *простымі – прастаты, светлымі – святло*; структурная непаўната выказванняў другога абзаца – апушчаны дзейнік *мы*; кантэкстуальныя сінонімы *зямное жыццё – лёсавыя нішы; простыя і светлыя – ясныя і зразумелыя*; кантэкстуальныя антонімы *зямное жыццё – смяротнае ложка, сонечныя промні – месячнае святло*.

2.3 Віды сувязі ў тэксце

Міжфразавая сувязь у ЗФА – гэта сувязь паміж выказваннямі, што ўтвараюць яго сэнсавае і структурнае адзінства. Міжфразавая сувязь у тэксце аб'ядноўвае іншыя яго кампаненты між сабой: ЗФА, абзацы, фрагменты і

г.д., таму адрозніваюць міжфразавую сувязь кантактную (спалучае суседнія выказванні, гл. мікратэкст I) і дыстантную (спалучае аддаленыя выказванні, мікратэкст II).

I. *На гэты раз **бабёр** прыпазіўся і паказаўся на вадзе, калі сонца пазалаціла ўжо вяршаліны дубоў над Шчараю. З затокі, не ныраючы і не азіраючыся, быццам прашываючы густым і тоўстым швом рачную роўнядзь, **бабёр** пашыбаваў пад другі **бераг**. А там, на прыбярэжнай **пясчанай** нешырокай **касе**, ляжала зялёная, з лісцем, галіна. **Бабёр** выбраўся, як на ватных ножках, **на пясок** і адразу пачаў **есці**. **Чамкаў ён** гучна і стараючыся. Відаць, падганялі **бабра** інстынкт і памяць: пачнецца людскі рух – да самага цямна трэба знікнуць, схавання, сцерагчыся, каб і на вочы людскія не трапіць. **Бабёр** падсілкоўваўся. (Янк.)*

1-ы і 2-і сказы звязаны кантактнай сувяззю праз паўтор лексемы *бабёр*, а таксама праз кантэкстуальныя сінонімы *на вадзе* – *з затокі*, 2-і і 3-і сказы – праз прыслоўную замену: *бераг* – *там*; 3-і і 4-ы – праз паўтор адной семы – *пясчанай касе* – *на пясок*; 4-ы і 5-ы – праз кантэкстуальныя сінонімы: *есці* – *чамкаць* і займеннікавую замену: *бабёр* – *ён*; 5-ы і 6-ы – праз замену займенніка назоўнікам: *ён* – *бабра*; 6-ы і 7-ы – праз паўтор лексемы *бабёр*.

II. ***Сцішваецца**. **І ўсё возера** падзялілася на палосы: адна люстраная, а побач ветравая, быццам шырокая сцяжынка, па якой бягуць... не ногі, а самі добрыя душы.*

***І зусім сцішылася**. **Усё возера** стала люстрам. То – хоць плотачка торкала, сяды-тады «ўскідвалася» следам за паплаўком... і трапятала на дне лодкі. А цяпер – хоць бы нюхнула... Можна і не глядзець на паплаўкі. (Янк.)*

У дадзеным выпадку выказванні першага і другога абзацаў спалучаюцца між сабой дыстантнай сувяззю праз паўтор лексем: *сцішваецца* – *сцішылася* і *ўсе возера*.

Дыстантнай сувяззю звязваюцца, як правіла, інфармацыйна самыя значныя кавалкі тэксту, а таму найбольш выразна яна і праяўляецца якраз паміж абзацамі, фарміруючы «стрыжань» усяго тэксту і забяспечваючы яго цэласнасць.

Паводле характару сродкаў і механізмаў (спосабаў) іх дзеяння адрозніваюць некалькі тыпаў сувязі: ланцужковую (паслядоўную), паралельную, далучальную, змешаную.

Ланцужковая сувязь праяўляецца тады, калі выказванні чапляюцца адно за адно на ўзор звёнаў ланцужка. Рэалізуецца такая сувязь або праз адзін сродак, або праз некалькі адначасова:

- праз анафарычныя ці ўказальныя займеннікі, напр.:

*Сёння ў нас **цюльпаны** ўпрыгожваюць амаль кожны агародчык. А між іншым, першыя звесткі **пра іх** сустракаюцца ў Персіі. Чароўную кветку ў выглядзе ліхтара ці кубка называлі «**дзюль-баиш**» – «турэцкая чалма», ад якога пазней пайшло слова «цюр-ман». **Ён** быў апеты многімі персідскімі паэтамі. <...>*

*Ёсць звесткі, што ў Еўропе гэтая прыгожая **кветка** з'явілася ў пачатку 50-х гадоў XIV стагоддзя. Цюльпан прывёз у Вену **пасланнік аўстрыйскага імператара Фердынанда**. які ўбачыў у садзе турэцкага султана ў Канстанцінопалі незнаёмыя кветкі. Закупіўшы партыю цыбулін, **ён** вярнуўся ў Вену. Так пачалося трыумфальнае шэсце цюльпанаў у Еўропе. («Звязда»)*

- праз паўтор лексемы, якая мяняе функцыі члена сказа, тыпу:

*Усе значныя адкрыцці ўзніклі на мяжы «не можа быць», на мяжы **нонсенсу**. **Нонсенс** – неабходны фактар жыцця, неабходны фактар творчасці. **Смерць** – **нонсенс**, але жыццё раіцца з ёю. (Раз.)*

(Варта нагадаць, што, акрамя сродку міжфразавай сувязі, лексічны паўтор можа быць адначасова і стылістычным прыёмам з мэтай актуалізацыі ўвагі чытача / слухача на значэнні гэтай лексемы, а разам – зместу ўсяго звязнага маўлення.);

- праз кантэкстуальныя сінонімы, напр.:

*Чалавека заўсёды хваляваў яго **лёс**. Яшчэ і сёння многія людзі звяртаюцца да варажбітак і да цыганак, каб даведацца пра **сваю будучыню**. Але і тыя, хто не верыць у варажбу, не могуць не задумвацца пра **сваё жыццё**, пра **таямнічы ланцуг вялікіх і малых падзей**, якія вызначаюць важнейшыя яго этапы. (Шамяк.)*

(У гэтым фрагменце сувязь ажыццяўляецца і праз іншы ланцужок: чалавек – людзі – тыя, хто не верыць у варажбу);

- праз лексічную непаўнату, напр.:

*Быў поўдзень. Ззяла сонца. Па небе – між дубовых, з зялёнага каракуля шапак плавалі нерухомыя аблачыны. **І белыя, і шэрыя. З тых шэрых і пырснуў дождж**. Нечакана. Пад сонцам. Сляпы. **Пырснуў і хуценька суняўся. А потым зноў разавхоціўся**. І сонца ззяла, і залаты дождж імжыў. (Карам.)*

Відавочна, што, акрамя адзначаных сродкаў ланцужковай сувязі, ёсць і іншыя, якія «дзеінічаюць» адначасова з асноўнымі. Гэта словы адной лексіка-тэматычнай ці семантычнай групы, кантэкстуальныя антонімы, паўторная намінацыя і інш.

Так, для прыведзенага вышэй тэкставага фрагмента, апроч асноўнага сродку ланцужковай сувязі – структурнай непаўнаты, трэба назваць семантычнае кола слоў ‘прырода’: *сонца, неба, аблачыны, дождж*; <дождж> *пырснуў, суняўся, разавоціўся, імжыў*; лексіка-граматычны сродак – злучнік *а* на пачатку сказа і прыслоўе *потым*, што ўказвае на паслядоўнасць разгортвання падзеі. Прысутнічае тут і дыстантная сувязь праз паўтор слоў: *сонца – пад сонцам – сонца, ззяла сонца – сонца ззяла, дождж*; таксама ёсць паралельная – тры першыя сказы і далучальная сувязь – пяты сказ (гл. пра іх ніжэй).

Паралельная сувязь адзначаецца тады, калі будова сказаў тоесная. Такая сувязь грунтуецца на паралелізме структуры канструкцый, дзе могуць ужывацца:

- паўтор адной і той жа лексемы (часта з яе пачынаюцца выказванні, т.зв. сінтаксічная анафара), напр.:

Родная мова – гэта мільёны жывых клетчак мозгу, унаследаваных чалавекам ад папярэдзіўшых яго пакаленняў, мільён перажыванняў красы, добра і зла, згукаў і форм, несчыслёнае багацце душы, каторае адкрываецца толькі пад дотыкам тых самых згукаў, каторай наградзілі іх калісь у душах далёкіх пакаленняў.

Родная мова – гэта музыка душы, каторай Навышні Стварыцель адарыў чалавека, гэта натуральны фундамент, на каторым чалавек павінен будаваць дом сваёй сілы духоўнай, свайго розуму, пачуцці добра і зла, справядлівасці і крыўды, красы і брыдзі. (В.Л.)

- словы адной лексіка-тэматычнай групы, што характарызуюць адзін і той жа аб’ект з розных бакоў (таму тут няма зачэплення выказвання адно за адно, а ёсць аднатыповасць у іх пабудове):

На горад апускаецца вераснёвы вечар. Прыгожа ўспыхнулі схаваныя ў яшчэ зялёнай навісі дрэў ліхтары. Дзённы тлум паступова спадае. З лёгкім гулам праносяцца перапоўненыя тралейбусы, ледзь чутна шасцяць па асфальце таксі. Горад пачынае вячэрнюю казку. (І.Н.)

- паўтор канструкцыі (сінтаксічны паралелізм):

Срэбра зрэбнае: яно блізкае простаму людскому жыццю, шэраму на выгляд, шурпатаму навобмацак.

Золата аздобнае: заўсёды і ўсюды яно пачувае сябе волатам, які ўсё можа і якому ўсё дазволена, і тыя прарэхі і дзіркі, што нічым ужо нельга залатаць, латва залатваюцца золатам. (Раз.)

Далучальная сувязь назіраецца тады, калі змест наступнага выказвання дапаўняе, дадае інфармацыю да асноўнага, што адбываецца праз пасярэдніцтва злучнікаў *і, ды, ды і, і таму, і тады, і як і* да т.п., напр.:

Востраў і праўда быў казачны, прыгожы.

І самае. галоўнае – неабжыты. *Куды ні зірнеш, куды ні пойдзеш – нідзе ніводнай душы. Толькі дрэвы і травы, толькі мятлушкі і птушкі. Ды яшчэ мора, якое ласкава, па-кацінаму падкочвалася да ног адразу, як толькі закаханыя выходзілі на бераг.* (Сіп.)

або праз прыём парцэляцыі:

Разам са словам – ім, словам, вырваным з цемры неведомасці! – нарадзіўся чалавек. Нарадзіўся, каб з году ў год, з веку ў век дабірацца, дакопвацца да сваёй сутнасці, неспазнанай, неразгаданай ні адразу, ні потым. Каб дакопвацца да схаванай ад яго ісціны. З году ў год. З веку ў век. Прыстасоўваючыся да кароткага чалавечага жыцця. (Т.Б.)

Змешаная сувязь адзначаецца тады, калі пры спалучэнні выказванняў выразна акрэсліваюцца прыметы ланцужковай і паралельнай сувязі, ланцужковай і далучальнай або ўсіх трох адначасова, напр.:

Адна рэч – чалавекам нарадзіцца. І зусім іншая – чалавекам памерці... Нарадзіцца – якім Бог даў. Памерці – якім Бог прыме... (Л.Г.)

У прапанаванай мініяцюры 1-ы і 2-і сказы звязаныя далучальнай сувяззю (праз злучнік *і*), ланцужковай (праз структурную непаўнату – апушчана слова *рэч*) і паралельнай (праз паўтор канструкцыі); 3-і і 4-ы сказы аб'яднаныя паралельнай сувяззю (праз сінтаксічны паралелізм і паўтор лексем *якім Бог*), а таксама ланцужковай (праз антанімічнае супастаўленне: *нарадзіцца – памерці*). Ланцужковай дыстантнай сувяззю звязаны 1-ы і 3-і сказы (праз паўтор лексем *нарадзіцца*), а таксама 2-і і 4-ы (праз паўтор лексем *памерці*).

Дзеля нагляднасці і падсумавання тэарэтычнага матэрыялу прапануем абагульняльную табліцу.

Тыпы міжфразовай сувязі і сродкі яе забеспячэння

Тып сувязі	Асноўныя сродкі сувязі	Механізм сувязі
• ланцужковая	– анафарычныя і ўказальныя займеннікі; – паўтор лексем у розных сінтаксічных функцыях; – кантэкстуальныя сінонімы; – лексічная непаўнота.	зачапленне
• паралельная	– сінтаксічная анафара;	паралелізм

	– адно тэматычнае кола слоў; – сінтаксічны паралелізм.	
• далучальная	– злучнікі <i>і, ды, ды і, і таму, і тады</i> і інш.; – прыём парцэляцыі.	далучэнне

3. СЛОЎНІК ПАНЯЦЦЯЎ

Далучальная міжфразавая сувязь

назіраецца тады, калі змест наступнага выказвання дапаўняе, дадае інфармацыю да асноўнага, што адбываецца праз пасярэдніцтва злучнікаў *і, ды, ды і, і таму, і тады, і як* і да т.п.

Звышфразавое адзінства (ЗФА)

гэта такая тэкставая адзінка, якая складаецца больш чым з аднаго самастойнага сказа і валодае сэнсавай цэласнасцю ў кантэксце звязнага маўлення, выступае як частка завершанай камунікацыі (Т. Рамза).

Змешаная сувязь

характарызуецца спалучэннем у выказваннях прымет ланцужковай і паралельнай сувязі, ланцужковай і далучальнай або ўсіх трох адначасова.

Ланцужковая міжфразавая сувязь

характарызуецца счাপленнем выказванняў адно за адно на ўзор звёнаў ланцужка.

Лексіка-граматычныя сродкі сувязі

гэта рознага кшталту анафарычныя элементы: асабовыя, указальныя займеннікі, а таксама словы, што вяртаюць да зместу папярэдніх выказванняў (прыслоўі *тут, там, туды, адтуль* і інш., словы і словазлучэнні з часавым і прасторавым значэннем і пад.), мадальныя словы, злучнікі, часціцы.

Лексічныя сродкі міжфразавай сувязі

гэта словы адной лексіка-семантычнай ці тэматычнай групы, сінонімы, антонімы, словы, паміж якімі наладжваецца асацыяцыйная сувязь.

Паралельная міжфразавая сувязь

характарызуецца тоеснай будовай сказаў; грунтуецца на паралелізме структуры канструкцый.

Перыяд

(ад грэч. *periodos* – кругазварот, абход) – разгорнутая сінтаксічная пабудова (сказ), якая ў сэнсава-інтанацыйных адносінах пры дапамозе паўзы дзеліцца на дзве часткі, першая з якіх складаецца з шэрагу аднародных адзінак і вымаўляецца з павышэннем голасу, а другая – з паніжэннем голасу і з’яўляецца заключэннем, абагульненнем, вынікам. Гэта невялікі звязны тэкст у выглядзе аднаго сказа, які характарызуецца абавязкова адзінствам тэмы, закончанасцю інтанацыі (Н. Шандроха).

Тэкст

(ад лац. *textus* тканіна, спалучэнне, спляценне) – гэта «маўлен-

**Уласна
сінтаксічныя
сродкі сувязі**

чае камунікацыйнае ўтварэнне, функцыянальна скіраванае на рэалізацыю пазамоўных задач» (М. Всеволодова).
гэта найперш парадак слоў, непаўната сказаў і эліпсіс, а таксама сінтаксічны паралелізм.

4. ПЫТАННІ ДА АСНОЎНАГА ТЭАРЭТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Што сабой уяўляе звышфразавое адзінства?
2. Якія асноўныя прыметы звышфразовага адзінства?
3. У чым розніца паміж абзацам і звышфразавым адзінствам?
4. Якімі сінтаксічнымі канструкцыямі можа падкрэслівацца адзінства тэмы ў тэксте?
5. Якія лексічныя сродкі міжфразовай сувязі можна назваць?
6. Якія лексіка-граматычныя сродкі міжфразовай сувязі можна назваць?
7. Што належыць да ўласна сінтаксічных сродкаў міжфразовай сувязі?
8. Якія вылучаюцца віды міжфразовай сувязі?
9. Што сабой уяўляе ланцужковая міжфразавая сувязь?
10. Што сабой уяўляе паралельная міжфразавая сувязь?
11. Што сабой уяўляе далучальная міжфразавая сувязь?
12. Што сабой уяўляе змешаная міжфразавая сувязь?

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ САМАСТОЙНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Згодна з прапанаванай схемай зрабіце аналіз мікратэкстаў.

Схема аналізу мікратэксту

1. Структура тэксту: колькасць ЗФА, іх межы.
2. Суаднесенасць ЗФА і абзаца.
3. Мікратэмы звышфразавых адзінстваў.
4. Сродкі міжфразовай сувязі: лексічныя (лексічныя паўторы, словы адной лексіка-тэматычнай групы, словы з адной семай, сінонімы, антонімы і пад.); лексіка-граматычныя (анафарычныя і катафарычныя займенніковыя словы, дамінаванне пэўнай часціны мовы, злучнікі, пабочна-мадальныя словы, парадыгма дзеясловаў у тэксце і пад.); уласна сінтаксічныя (парадак слоў, непаўната сказаў і эліпсіс, сінтаксічны паралелізм, сінтаксічная анафара і пад.).
5. Асноўная сувязь: ланцужковая (механізм зачэпленне); паралельная (механізм паўтор); далучальная (механізм далучэнне); змешаная.
6. Функцыянальна-сэнсавы тып тэксту: апавяданне (статычны аспект); апісанне (дынамічны аспект); разважанне (аналітычны аспект).

I. Ох, як звініць Белавежа спевамі! Вучоныя абмеркавалі і вырашылі, што белавежскія салаўі самыя галасістыя і багатыя на спевы ў цэлым свеце. Самыя-самыя! А тут жа яшчэ больш за дзвесце відаў птушак. Уяўляеце, што такое веснавы белавежскі канцэрт? (Каратк.)

II. Прыказкавая паэзія... Яна прыходзіць да нас разам з дзедавай казкай і ласкавым павучаннем маткі. Яна раскрывае таямніцы жыцця, яго мудрасць і хараство ў дні маленства, калі мы няўмела перагортваем буквар і слухаем сваю першую настаўніцу. Прыказка вучыць думаць і разважаць, даказваць і паказваць, стрымлівацца ў хваляваннях. Радавацца першай веснавой зеляніне, любіць і шанаваць росныя сцяжынкi дзяцінства, бацькаўшчыну. У прыказцы жыве і дышае, скардзіцца і смяецца, упікае і пратэстуе жывая душа і натура працаўніка. Ёсць творы вялікай паэтычнай сілы і маштабнага грамадска-філасофскага гучання. Ёсць «Фауст» Гётэ і «Вайна і мір» Талстога. Ёсць «Новая зямля» Коласа і несмяротныя паэмы Купалы. У адным радзе з лепшымі мастацкімі здабыткамі чалавецтва стаіць і прыказкавая паэзія. Праявы жыцця, яго колеры і пахі не пералічыш, не змесціш у рамкі статыстычных выкладаў і сілагізмаў. Але амаль кожны, нават дробязны будзённа-празаічны, факт можна падвесці пад народную прыказку, высвеціць ёю, асэнсаваць праз яе пераканальны мастацкі вобраз. І гэта прыемна здзіўляе.

(М.А. Янкоўскі. Паэтыка беларускіх прыказак)

2. Ахарактарызуйце лексічныя, лексіка-граматычныя і ўласна сінтаксічныя сродкі міжфразавай сувязі ў ЗФА.

I. Снег... Снег... Снег... Разам пасыпаўся, як з вялізнага каша. Сняжынкi беленькія, кволенькія замітусіліся мітульгой у гулліва-вар'яцкіх скоках... – Гэй, беражыся! Дарогу нам! Аблепім, спаўём, беллю пабелім... Усё! І пабялілі... Зямлю атулілі коўдрай мяккай, пухкай. А на будынкi, на дрэвы – бровы белыя панавесілі, дзядамі сівымі зрабілі... Людзі хаджалыя твары хаваюць: не хочуць гарэзлівых пацалункаў спрытных сняжынак. Але ці ж ад іх схаваешся – гэткія пройды... Залезуць пад шапку, за каўнер, разліюцца вільгаццю, мыюць чалавека гвалтам... Во якія дасціпныя!..

(М. Зарэцкі. Бель)

II. Чалавек не можа ні сама-жыць, ні сама-памерці, ні сама-перайначыцца. Усё гэта магчыма толькі ў кірунку да н е ч а г а , і чым далей яно, гэтае н е ш т а, тым больш істотны і змястоўны чалавечы спосаб жыцця, тым больш чалавек – чалавек. Каб ісці далей, чалавек мусіць ісці не сабой, а з сябе – удакладняцца, удасканальвацца, становіцца наступнейшым; гэта – шлях ва ўсё большую свабоду, усё большую адказнасць і ўсё большую неабсяжнасць, на якім нават нягоды і перашкоды па-свойму спрыяюць чалавеку. І не самі па сабе, а менавіта ў «кірунку да н е ч а г а» магчымы веды, магчыма разуменне, магчыма жыццё і смерць.

А ўсе тыя набыткі, што не сугучны асноўнаму чалавечаму шляху, урэшце аказваюцца цяжарам і зманам і адпадаюць, як з дрэў сухая кара. Нярэдка – разам з самім чалавекам.

(А. Разанаў. Зномы)

3. Кваліфікуйце асноўныя (праз займеннікі і займеннікавыя словы, праз лексічныя паўтор са зменай сінтаксічнай функцыі словаформы, праз кантэкстуальныя

сінонімы, праз нулявы знак) і дадатковыя сродкі ланцужковай сувязі ў мікратэкстах.

Для беларускай народнай кулінарыі XIX – пачатку XX ст. характэрна шырокае выкарыстанне розных грыбоў. Іх ужывалі адвараныя, смажаныя, тушаныя, марынаваныя, салёныя. Але найбольш падабалі сушаныя грыбы – баравікі, падбярэзавікі, рыжыкі, валуі і г.д. Іх выкарыстоўвалі для заправы першых страў (супоў, капусты, юшкі), дадавалі да тушанай бульбы. З рыжыкаў рабілі рыжыкавае масла для падлівак. Сушылі грыбы звычайна ў цёплай печы на блясе, засланай саломай. Бляху ставілі ў печ, як правіла, пасля выпечкі хлеба. Сушылі некалькі разоў, потым нанізвалі копамі на ніткі і звязвалі ў вянкi. Перад выкарыстаннем вымочвалі па дванаццаць і болей гадзін у вадзе. Сушылі таксама грыбы на палатне ў цяні. Перад ужываннем іх замочвалі ў малацэ, і яны амаль не адрозніваліся ад свежых. Грыбы варылі і тушылі, дадаўшы масла ці смятаны.

(Т. Наваградскі. Класіфікацыя страў беларускай народнай кулінарыі)

4. Кваліфікуйце спосаб ажыццяўлення паралельнай сувязі ў тэкставых фрагментах (праз лексіка-сінтаксічны паўтор, праз словы адной тэматычнай групы, праз паралелізм сінтаксічных канструкцый) і назавіце яе асноўныя прыметы.

Да чаго прыгожая гэта вясновая раніца! У паветры яшчэ сыра. На лістах вішняку вісяць буйныя кроплі начных туманаў. На платах і на стрэхах ляжыць яшчэ вільгаць. За сямом густа і тучна зеляніцца поле. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі завілінамі дарог. На пагорку стаіць і яшчэ дрэмле вятрак, але, здаецца, ён ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. Узыходзіць сонца. Яно паволі і баязліва паказваецца з-за гарызонта – першыя промні яго кладуцца шырока – густым і нібы цягучым золатам. Над стрэхамі хат вывіваюцца лёгкія празрыстыя дымкі. За імі на небе такое ж самае лёгкае ружаватае воблачка. Здаецца, што яму нудна быць невялічкаму, аднаму на гэтай сіняватай бясконцасці неба, але запрапасціўся недзе свавольнік-вечер, і яно не можа скрануцца... Сонца падымаецца над лесам. Яно слізгае па вяршалінах дрэў і западае ў прагаліны. Лес пачынае дыміцца густымі пахамі. Бесклапотна цвыркаюць птушкі.

(Я. Скрыган)

5. Вызначце далучальную сувязь у мікратэкстах і назавіце яе асноўныя сродкі (злучнікі, злучальныя словы, часціцы, мадальныя словы, інтанацыя, парадак размяшчэння кампанентаў выказвання, парцэляцыя).

Трэба многа, вельмі многа ездзіць, сябры. Вы маладыя, і калі будзеце часта «жыць на колах», шмат хадзіць і падарожнічаць, вы паглядзіце многае ў свеце. Але перш за ўсё вам трэба ведаць свой, самы прыгожы для нас край. Ездзіце. З экскурсіямі, да сваякоў або да сяброў. Вы ўбачыце ўсе канцы нашай мілай, ласкавай, няяркай краіны, якая, аднак, зачаруе вас сваёй няўлоўнай прыгажосцю. Убачыце гарады і вёскі, цёмныя волаты замкаў. І азёры з белымі грабянцамі на сіняй вадзе, і старыя каменныя млыны над рэчкамі, што зараслі белаі лілеяй, поўню ў азёрнай вадзе і водсвет яе на мокрай зямлі. Будзеце слухаць музыку нашай п'явучай мовы і нашы пяшчотныя песні. І ўбачыце зуброў і аленьў. І, галоўнае, пазнаеце свой гасцінны, добры, горды і таленавіты беларускі народ.

(У. Караткевіч. Зямля пад белымі крыламі)

- б) паралелізму сказаў;
- в) адваротнага парадку слоў;
- д) ужывання розных злучнікаў.

6. Адзначце правільнае: Паводле структуры перыяд – гэта...

- а) складаназалежны сказ з адной даданай часткай;
- б) складаны сказ з рознымі відамі сувязі;
- в) шырока развіты прасты сказ;
- г) складаны сказ;
- д) складаны сказ з паралельнымі сінтаксічнымі канструкцыямі.

7. Адзначце асноўныя прыкметы складанага сінтаксічнага цэлага:

- а) наяўнасць дзвюх частак;
- б) структурная цэласнасць;
- в) закончанасць думкі;
- г) узнаўляльнасць;
- д) сінтаксічная непадзельнасць.

8. Адзначце сродкі аб’яднання сказаў у складанае сінтаксічнае цэлае:

- а) адмоўныя сказы;
- б) лексічныя паўторы;
- в) сінонімы;
- г) анахранізмы;
- д) абагульняльны зачын.

9. Адзначце сродкі аб’яднання сказаў у складаным сінтаксічным цэлым:

Зіма. Толькі што нападаў снег. На дварэ – белая, аж вочы коле. Белая, нібыта абкладзеная ватай, зямля. Белыя дрэвы. Белыя стрэхі хат. І нават дарога – і тая белая. (Сач.)

- а) сінонімы;
- б) лексічныя паўторы;
- в) абагульняльны зачын;
- г) абагульняльная канцоўка;
- д) аднолькавыя формы прэдыкатыўнага ядра.

10. Адзначце складаныя сінтаксічныя цэлыя з паслядоўнай сувяззю сказаў:

а) Мо толькі цяпер, на гэтай зямлі, ён адчуў, як чагосьці не хапала яму там, далёка ад дому: не хапала гэтых людзей, што, здавалася, не раз і не два іх бачыў, нібы гэты забыты праз доўгую адлучку яго сваякі; не хапала гэтай мяккай распеўнай гаворкі, на якой гаварыла яго маці, спявала ім песні над калыскай, гаворкі, якая, як чароўная музыка, лашчыла вуха, навявала салодкія успаміны, абуджала ў сэрцы забытае. Здавалася, што нават паветра было нейкае іншае, не такое, якім ён дыхаў усе апошнія гады. (Дам.);

б) Адразу за вёскаю пачынаўся і цягнуўся па абодва бакі дарогі на некалькі кіламетраў сад. Густа зелянелі раскідзістыя кусты парэчак, агрэсту, радамі беглі ўдалеч яблыні, грушы, слівы. Як помніў сябе Трафім – помніў і гэты сад. (Сач.);

в) Бяроза... Колькі разоў чаравала яна затуманенай цішынёй світанкаў, таемнымі шолахамі дрымучых прыбярэжных пушчаў, радасцю сонца, ветру, хваль, хараством птушыных мелодый, непаўторнымі снамі патухлага цяпельца і летуценнямі, што выспелі на яе берагах, колькі засталася ў памяці сцежак і пуцявін, дзе травы і дрэвы, дзе званы

росаў і ліўняў, дзе галасы шчырых сэрцу людзей, дзе ўсё было: невядомасці і перашкоды, стома і расчараванні, а засталася назаўсёды – адно толькі радаснае і добрае. (Кір.);

г) Кожная новая вясна для нас, хлапчукоў, пачыналася з гэтага лесу. Напэўна, вабіла нас сюды не ўсвядомленае тады пачуццё радасці ад сустрэчы з прыродай, якая абуджаецца. Гэтае абуджэнне тут, у лесе, ішло асабліва бурна. Узялася па ўсім наваколлі далікатная жывая зеляніна, «пацяплела» балота – можна ісці ў лес, глядзець і слухаць вясну. (Шым.);

д) Асабліва цікавыя ноччу кніжныя вітрыны. Цэлыя роты самых разнастайных выданняў. Поўны давер і шчырасць. Згода і мір. Калісьці я вельмі любіў іх разглядаць менавіта ноччу, уначы яны выглядаюць зусім інакш, чым удзень. (В.Б.).

11. Адзначце, у якіх выпадках у складаным сінтаксічным цэлым паралельная сувязь спалучаецца з паслядоўнай:

а) Пачатак тае восені на поўдні Палесся – у міжрэччы Прыпяці і Дняпра – выдаўся пагодлівы, надзіва сухі і цёплы. Сонца, падняўшыся рана, не хавалася да самага захаду – грэла, пякло, зусім як улетку. Дні стаялі светлыя, ясныя, бы крышталь... (Сач.);

б) Неба было над лясамі сіняе і ціхае. І ціха было ў саміх лясах. Восень зрабіла сваё і адпачывала на палянах – там яшчэ зелянілася трава, стаяла вада. Сам-там яшчэ жоўты лісток трымаўся на дрэве... (К.Ч.);

в) Пачало змяркацца, і трэба было паклапаціцца пра начлег. Дуб ціха шумеў перада мною яшчэ не скінутым летаўшым лісцем, думаў вясновую думу. Дума тая была мне такою цёплаю, даўно знаёмаю: неаднойчы вясною я слухаў яе, мерную, спакойную. (Кір.);

г) Птушкі адляталі на поўдзень. Чароды іх ляцелі насустрач, і Стэфа заўважала іх усё часцей. (Т.Б.);

д) На захадзе з-за хмар выглянула сонца. З узгорка ўніз па вуліцы ідзе белы, зусім сухі і чысты бычок, а на бычку сядзіць гадоў пяці-шасці дзяўчынка, што таксама не была пад дажджом. Бычок ідзе паволі, нават салідна, упарта і горда несучы наперад свой шырокі пародзісты лоб з тупымі шэрымі рожкамі. (Б.).

12. Адзначце, ад якіх асаблівасцей тэксту можа залежаць памер абзацаў:

а) стыль тэксту;

г) колькасць тропаў;

б) жанр твора;

д) манера выкладання думак.

в) аўтарская задума;

13. Адзначце сказы, якія ўваходзяць у адзін абзац:

а) Над горадам – глыбокая ноч.

б) Тым часам настае ранак.

в) Плошча нязвыкла пустая і вялікая.

г) Недзе ўгары свяціла негарачае сонца, вяршаліны елак воддаль ціха гарэлі ў яго бліскучых промнях.

д) Роўна і дрымотна гараць угары шары ліхтароў. (В.Б.).

14. Адзначце, у якіх функцыянальных стылях і падстылях складанае сінтаксічнае цэлае, як правіла, супадае з абзацам:

а) навуковы;

г) гутарковы;

- б) публіцистичны;
- в) наукова-папулярны;

д) афіцыйна-дзелавы.

15. Адзначце правільнае: Аб'яднаннем некалькіх складаных сінтаксічных цэлых у адным абзацы ствараецца...

- а) камічны эфект;
- б) эпічнасць выкладу;
- в) эмацыянальна-экспрэсіўны эфект;

- г) інфармацыйнасць тэксту;
- д) паскоранасць рытму.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

- А.В. – А. Васілевіч
А.Г. – А. Гурло
А.К. – А. Куляшоў
А.Л. – А. Лойка
А.П. – А. Пысін
А.Р. – А. Рылько
Аг. – У. Агіевіч
Агн. – Э. Агняцвет
Адамч. – В. Адамчык
Ал. – А. Александровіч
Ар. – Л. Арабей
Асіп. – А. Асіпенка
Астап. – А. Астапенка
Астр. – А. Астрэйка
Аўр. – М. Аўрамчык
Б. – Я. Брыль
Багд. – М. Багдановіч
Барад. – Р. Барадулін
Бач. – А. Бачыла
Бр. – П. Броўка
Бяд. – З. Бядуля
Бял. – А. Бялевіч
В. – А. Вольскі
В.Б. – В.Быкаў
В.В. – В. Вольскі
В.К. – В. Каваль
Вал. – Э. Власевіч
Вас. – М. Васілёк
Віт. – В. Вітка
Вял. – А. Вялюгін
Вяр. – В. Вярба
Вярц. – А. Вярцінскі
Гал. – П. Галавач
Галуб. – У. Галубок
Гам. – М. Гамолка
Гар. – М. Гарэцкі
Ген. – Л. Геніюш
Гіл. – Н. Гілевіч
Гр. – І. Грамовіч
Грах. – С. Грахоўскі
Гур. – І. Гурскі
Дам. – У. Дамашэвіч
Дзяр. – С. Дзяргай
Е.Л. – Е. Лось
Жаўр. – А. Жаўрук
Зар. – А. Зарыцкі
Зарэц. – М. Зарэцкі
Зв. – А. Звонак
І.М. – І. Мележ
І.Н. – І. Навуменка
Кар. – У. Карпаў
Каратк. – У. Караткевіч
К.Б. – К. Буйло
Кір. – К. Кірэнка
Кл. – А. Клышка
Корб. – У. Корбан
Кр. – У. Краўчанка
Крап. – К. Крапіва
К-с – Я. Колас
Кул. – А. Кулакоўскі
Куп. – Я. Купала
К.Ч. – К. Чорны
ЛіМ – газета «Літаратура
і мастацтва»
Луж. – М. Лужанін
Лупс. – М. Лупсякоў
Лыньк. – М. Лынькоў
Мак. – А. Макаёнак
Марц. – А. Марціновіч
Маш. – М. Машара
Мік. – Б. Мікуліч
М.К. – М. Калачынскі
М.Л. – М. Лобан
М.С. – М. Скобла
М.Т. – М. Танк
Мур. – Р. Мурашка
Неп. – Я. Непачаловіч
Нях. – Р. Няхай
Палт. – В. Палтаран
Пальч. – А. Пальчэўскі
Панч. – П. Панчанка
Пасл. – М. Паслядовіч
Пестр. – П. Пестрак
П.К. – П. Кавалёў
П.М. – П. Макаль
Пр. – прыказка, прымаўка
Пран. – П. Прануза
Прых. – П. Прыходзька
Пташ. – І. Пташнікаў
Р. – А. Русак
Ракіт. – М. Ракітны
С.А. – С. Александровіч
Саб. – Р. Сабаленка
Сам. – Э. Самуілёнак
Сач. – Б. Сачанка
Св. – Ю. Свірка
Сем. – Я. Семяжон
Серб. – А. Сербантовіч
Скр. – Я. Скрыган
Стах. – А. Стаховіч
Стр. – М. Стральцоў
Т. – П. Трус
Тар. – Н. Тарас
Тарм. – Р. Тармола
Таўл. – В. Таўлай
Тк. – М. Ткачоў
У.А. – У. Арлоў
У.Д. – У. Дубоўка
У.К. – У. Калеснік
Хадк. – Т. Хадкевіч
Хвед. – М. Хведаровіч
Хомч. – В. Хомчанка
Ц. – Цётка (Э. Пашкевіч)
Ц.Г. – Ц. Гартны
Ч. – М. Чарот
Чарн. – А. Чарнышэвіч
Чыгр. – І. Чыгрынаў
Шам. – І. Шамякін
Шах. – У. Шахавец
Шашк. – А. Шашкоў
Шкр. – Р. Шкраба
Шушк. – С. Шушкевіч
Ю. – У. Юрэвіч
Ю.П. – Ю. Пшыркоў
Як. – А. Якімовіч
Я.М. – Я. Маўр
Я.П. – Я. Пушча

АДКАЗЫ ДА ТЭСТАВЫХ ЗАДАНИЯЎ

№ задания	Тэст да модуля 1.	Тэст да модуля 2. 6.1.	Тэст да модуля 2. 6.2.	Тэст да модуля 3. 6.1.	Тэст да модуля 3. 6.2.	Тэст да модуля 4. 6.1.	Тэст да модуля 4. 6.2.	Тэст да модуля 5. 6.1.	Тэст да модуля 5. 6.2.	Тэст да модуля 5. 6.3.	Тэст да модуля 6. 6.1.	Тэст да модуля 6. 6.2.	Тэст да модуля 7.
1	б, в	б	в	в	б	г	в	а, б, в, д	а, в, г, д	а, б, г	а, в	а, в, г	г
2	б, г, д	б, г	в	а, г	б, г, д	в	г	д	б, г, д	а, б, г	а, б, г	в, г	а, б, г, д
3	а, г, д	б, г, д	г	а, б, в, г	б, в, г	б, в, д	б, г	а, г	а, б, в, г	б, в, д	в	б, в, д	а, б
4	в	г	б, д	а, в, г	б, в, д	д	б, г	б, в	а, б, в, г	а, б, г, д	в, д	а, г, д	б, г
5	а, в, г	б, г	а, б, в	б, в, д	а	а, в	д	б	а, в, г	а, в, г	б, г, д	в, г, д	б
6	в	б, д	а, б, г	а, в, д	б, г, д	г, д	б, г	а, б, г, д	в	б, в	а, б, д	б, в	б, в, г, д
7	в	г	б, в	а, б	а, б, г, д	а, г	а, б	б, г	б, в, г, д	а	а, в, г, д	в	б, в
8	б	а, в, д	а, д	а, б, в, г	г, д	а, б, г	б, г, д	в	а, в, г	а, в, г	а, в, г, д	в	б, в, д
9	в, д	а, г, д	б, г, д	д	б, в	в, г, д	б, г, д	а, в, г, д	б, д	а, в	а	б, в, г, д	б, в, д
10	а, г	б, в	в, г, д	б, в	а, в, г, д	б	а, в, г	а, в, г	б, г, д	б, г	б, в	в, д	в, г
11	б, в, г	д	б	г	б	в, г, д	д	а, б, в, д	б, д	а, д	б, в	в, д	в, д
12	а, б, в, г	в, г, д	а, в, г, д	б, д	а	в, д	б, в, д	а, в, д	а, в	а, б, г, д	а, б, в, г	а, б, в, г	а, б, в, д
13	б, д	б, в, г, д	а, б, в, д	а, б, в, д	а, г	а, б, г, д	а, б, в, г	а, в, д	б, д	а, в, г, д	г	г	а, в, д
14	а, б, г, д	а, б, г, д	б, в, г, д	а, б, г	а, б, в, д	а, б, в, г	а, б, г, д	б, д	а, в	б	г	б, в, г, д	а, в, д
15	а, б, в	а, б, г, д	г, д	а, в, г, д	б, д	б, в, г, д	б, в, г, д	а, в, г	а, б, г, д	г	г	г	б
16				в, д				б	г	а			

17				а, б, г				б, в	в	б			
18				г				а, в, г, д	а, б, в, г	а, в			
19				а, б, г, д				б, д	б, в, г, д	а, б, в, г			
20				б				д	а, г	а, б, в, д			
21									г				
22									а, б, в, г				
23									а, г, д				
24									д				
25									г				
26									а, в, г				
27									а, б, г				
28									б				
29									б, д				
30									б, г				

ЛІТАРАТУРА

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск: Вышэйш. шк., 1992.
2. Адамец, П.В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения / П. Адамец, В. Грабе // *Slavia*. – 1968. – Т. 34. – № 2. – С. 185–192.
3. Акишина, А.А. Структура целого текста / А.А. Акишина. – М.: Типография Ун-та дружбы народов, 1979. – Вып. 1.
4. Анічэнка, У.В. Беларуская мова: Дапам. для самаадукацыі / У.В. Анічэнка. – Мінск: Бел. навука, 1998.
5. Антанюк, Л.А. Складаны сказ // Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. – Мінск: Інтэрпрэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – С. 287–298.
6. Арашонкава, Г.У., Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991.
7. Арутюнова, Н.Д. Номинативный аспект предложения / Н.Д. Арутюнова // *Общее языкознание: Внутренняя структура языка*. – М.: Наука, 1972. – С. 290–320.
8. Арутюнова, Н.Д. Предложение и его смысл / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976.
9. Бабайцева, В.В. Система членов предложения в современном русском языке / В.В. Бабайцева. – М.: Просвещ., 1988.
10. Бабайцева, В.В. Современный русский язык / В.В. Бабайцева, Г.Г. Инфантова, Н.А. Николина, І.П. Чиркина. – Ростов-на-Дону, 1997.
11. Бабайцева, В.В. Современный русский язык / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. – Ч. 3: Синтаксис. Пунктуация. – М., 1987.
12. Бандарэнка, Т.П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т.П. Бандарэнка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981.
13. Бандарэнка, Т.П. Варыянтнае дапасаванне выказніка да дзейніка колькасна-іменнага спалучэння ў творах І. Шамякіна / Т.П. Бандарэнка // *Бел. лінгвістыка*. – 1993. – Вып. 42. – С. 65–72.
14. Бандарэнка, Т.П. Галоўныя члены сказа / Т.П. Бандарэнка // *Беларуская граматыка: У 2 ч.* – Мінск: Навука, 1986. – Ч. 2: Сінтаксіс. – С. 122–131.
15. Бандарэнка, Т.П. Да пытання аб кіраванні як адным са спосабаў падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні / Т.П. Бандарэнка // *Бел. лінгвістыка*. – 1975. – Вып. 8. – С. 46–55.
16. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – Ч. 2: Сінтаксіс.
17. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Я.М. Адамовіча. – Мінск: Вышэйш. шк., 1989.
18. Беларуская мова: У 2 ч. / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. – Мінск: Вышэйш. шк., 1998. – Ч. 2: Сінтаксіс.
19. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
20. Белошাপкова, В.А. Смысловая организация простого предложения / В.А. Белошاپкова // *Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов* / Под ред. В.А. Белошاپковой. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 675–694.

21. Белошапкова, В.А. Современный русский язык: Синтаксис / В.А. Белошапкова. – М., 1977.
22. Бондарко, А.В. Темпоральность / А.В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 5–58.
23. Булахаў, М.Г. Словазлучэнне / М.Г. Булахаў // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс. – Мінск: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва, 1959. – С. 5–26.
24. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І. Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987.
25. Бурака, Н.І. Сказ / Н.І. Бурака // Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Я.М. Адамовіча. – Мінск: Вышэйш. шк., 1989. – С. 28–38.
26. Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. – Изд. 3-е. – М., 1991.
27. Валгина, Н.С. Современный русский язык: Пунктуация / Н.С. Валгина. – М., 1989.
28. Вечорек, Д. К теории двусоставности предложения в практике преподавания / Д. Вечорек // Рус. язык за рубежом. – 1991. – № 5. – С. 72–77.
29. Виноградов, В.В. О категории модальности и модальных словах / В.В. Виноградов // Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 53–87.
30. Виноградов, В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В.В. Виноградов // Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 254–294.
31. Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учеб. / М.В. Всеволодова. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
32. Гак, В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 349–372.
33. Галкина-Федорук, Е.М. Односоставные предложения в современном русском языке / Е.М. Галкина-Федорук // Рус. язык в школе. – 1959. – № 2. – С. 11–18.
34. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического анализа / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981.
35. Гаўрош, Н.В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н.В. Гаўрош. – Мінск: Вышэйш. шк., 1975.
36. Гаўрош, Н.В. Перыяд – асобая сінтаксічная канструкцыя (да праблемы вывучэння складаных формаў звязнай мовы ў школе) / Н.В. Гаўрош // Роднае слова. – Мінск, 2002. – № 6. – С. 52–57.
37. Гиро-Вебер, М. К вопросу о классификации простого предложения в современном русском языке / М. Гиро-Вебер // Вопр. языкознания. – 1979. – № 6. – С. 63–75.
38. Граматыка беларускай мовы: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – Ч. 2: Сінтаксіс.
39. Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970.
40. Гурскі, М.І. Беларуская мова: У 2 ч. / М.І. Гурскі, М.Г. Булахаў, М.Ц. Марчанка. – Мінск: Выд-ва Мін-ва адукацыі, 1962. – Ч. 2: Сінтаксіс.
41. Долгов, Ю.С. Абзац как единица лингвистики текста / Ю.С. Долгов, А.А. Папейко // Текст в лингвистической теории и в методике преподавания филологических

дисциплин: Материалы II Междунар. науч. конф. (26–27 марта 2003 г., Мозырь): В 2 ч. – Мозырь: УО «МГПУ», 2003. – Ч. 1. – С. 24–25.

42. Дымарская-Бабалян, И.Н. Сложное синтаксическое целое как единица сверхфразового уровня / И.Н. Дымарская-Бабалян / – Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1984.

43. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи / В.А. Звегинцев. – М.: Изд-во МГУ, 1976.

44. Золотова, Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А. Золотова и др. – М.: МГУ, 1998. – 583 с.

45. Золотова, Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста / Г.А. Золотова // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 113–133.

46. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова – М.: Наука, 1973.

47. Ильенко, С.Г. Синтаксические единицы в тексте / С.Г. Ильенко. – Л.: ЛГПИ, 1989.

48. Каўрус, А. Сінтаксіс адкрыты і схаваны / А. Каўрус // Польша. – 1997. – № 5. – С. 290–307.

49. Кечык, С.Я. Моўны разбор ў ВНУ і ў школе: Схемы, узоры, заданні / С.Я. Кечык, В.І. Рагаўцоў. – Мн., 1988.

50. Клюсаў, Г.Н. Основы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г.Н. Клюсаў. – Гродна, 1993.

51. Клюсаў, Г.Н. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г.Н. Клюсаў, А.Л. Юрэвіч. – Мн.: Вышэйш. шк., 1972.

52. Ковтунова, И.И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И.И. Ковтунова. – М., 1976.

53. Кожевникова, К. Об аспектах связности текста как целом / К. Кожевникова // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 49–67.

54. Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1984.

55. Кротевич, Е.В. Слово, часть речи, член предложения. К вопросу о их соотношении / Е.В. Кротевич. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1960.

56. Крылова, О.А. Современный русский язык. Теоретический курс. Синтаксис и пунктуация / О.А. Крылова, Л.Ю. Максимов, Е.Н. Ширяев. – М., 1997.

57. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс. – Мінск: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва, 1959.

58. Лапаў, Б.С. Словазлучэнні з лічэбнікамі і займеннікамі / Б.С. Лапаў // Граматыка беларускай мовы: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966.

59. Левковская, Н.А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем? / Н.А. Левковская // Филологические науки. – 1980. – № 1. – С. 75–78.

60. Лекант, П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П.А. Лекант. – М., 1986.

61. Лепешаў, І.Я. Каардынацыя, дапасаванне ці нешта іншае // Лепешаў І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: Дапаможнік. – Гродна: ГрДУ, 2002. – С. 182–185.

62. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз і правільнае ўразуменне тэксту / І.Я. Лепешаў // Лінгвістычны аналіз тэксту: Матэрыялы семінара. – Мн.: МДПІ, 1975. – С. 23–28.
63. Лёсік, Я. Сынтакс беларускае мовы / Я. Лёсік. – Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926.
64. Ломтев, Т.П. Конституенты предложения с глаголами речи // Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. Избр. работы. – М.: Наука, 1976. – С. 218–139.
65. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. – М.: Изд-во МГУ, 1972.
66. Ломтев, Т.П. Основа синтаксиса современного русского языка / Т.П. Ломтев. – М.: Учпедгиз, 1958.
67. Лосева, Л.М. Как строится текст: Пособие для учителей / Л.М. Лосева; под ред. Г.Я. Солганика. – М.: Просвещ., 1980.
68. Ляпёшкін, В.У. Галоўныя члены сказа / В.У. Ляпёшкін // Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Я.М. Адамовіча. – Мн.: Вышэйш. шк., 1989. – С. 39–59.
69. Міхневіч, А.Я. «Прэдыкатыўнае азначэнне» ў беларускай і іншых славянскіх мовах / А.Я. Міхневіч // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур. – Мн., 1973. – С. 156–157.
70. Малащенко, В.П. О синкретизме детерминантов / В.П. Малащенко // Явления синкретизма в синтаксисе русского языка: Сб. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1992. – С. 43–56.
71. Матезиус, В. О системном грамматическом анализе / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок: Сб. ст. – М.: Прогресс, 1967. – С. 226–238.
72. Михневич, А.Е. Некоторые вопросы изучения синтаксических (подчинительных) связей слов в работах советских и чехословацких лингвистов / А.Е. Михневич // Вопр. языкознания. – 1968. – № 5. – С. 106–112.
73. Михневич, А.Е. Словосочетание / А.Е. Михневич // Белорусский язык для говорящих по-русски / А.А. Кривицкий, А.Е. Михневич, А.И. Подлужный. – Минск: Вышэйш. шк., 1990. – С. 220–243.
74. Михневич, А.Я. О взаимодействии семантики и синтаксиса / А.Я. Михневич // НДВШ. Филологические науки. – 1969. – № 6. – С. 101–108.
75. Міхневіч, А.Я. Аб некаторых сінтаксічных цяжкасцях беларускай мовы / А.Я. Міхневіч // Беларуская мова: Пытанні культуры мовы. – Мінск: Нар. асвета, 1987. – С. 126–142.
76. Міхневіч, А.Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А.Я. Міхневіч. – Мн., 1976.
77. Міхневіч, А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове / А.Я. Міхневіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1965.
78. Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И. Москальская. – М.: Высш. шк., 1981.
79. Мухин, А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов / А.М. Мухин. – М.; Л.: Наука, 1964.
80. Наркевіч, А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне / А.І. Наркевіч. – Мн.: Выд-ва БДУ, 1972.

81. Николаева, Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста / Т.М. Николаева // *Вопр. языкознания*. – 1972. – № 2. – С. 48–54.
82. Николаева, Т.М. Единицы языка и теория текста / Т.М. Николаева // *Исследования по структуре текста*. – Л.: Наука, 1987. – С. 28–57.
83. Падгайскі, Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове / Л.П. Падгайскі. – Мн.: Вышэйш. шк., 1971.
84. Паўлоўская, Н.Ю. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове / Н.Ю. Паўлоўская. – Мн.: МДЛУ, 2001.
85. Паўлоўская, Н.Ю. Мадальнасць як лінгвістычная катэгорыя / Н.Ю. Паўлоўская. – Мн.: МДЛУ, 1995.
86. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956.
87. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова: Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск, 2003.
88. Протчанка, В.У. Вывучэнне сінтаксісу ў школе: Словазлучэнне. Просты сказ / В.У. Протчанка. – Мінск, 1984.
89. Протчанка, В.У. Шматаспектны аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы / В.У. Протчанка. – Мінск, 1987.
90. Рабчинская, Н.А. Функциональные резервы простого предложения / Н.А. Рабчинская. – Минск: Нар. асвета, 1994.
91. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І. Рагаўцоў. – Мінск, 2001.
92. Рагаўцоў, В.І. Структурна-семантычная характарыстыка прычынных словазлучэнняў у беларускай мове / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў, 1999.
93. Рамза, Т.Р. Безасабовыя сказы / Т.М. Рамза. – Мінск: Тэхналогія, 1998.
94. Рамза, Т.Р. Сінтаксіс. Просты сказ: Курс лекцый / Т.М. Рамза. – Мінск: БДУ, 2002.
95. Реферовская, Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / Е.А. Реферовская. – Л.: Наука, 1989. – 167 с.
96. Реферовская, Е.А. Лингвистические исследования структуры текста / Е.А. Реферовская. – Л.: Наука, 1983.
97. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 2.
98. Рысіна, С.І. Аднасастаўныя сказы / С.І. Рысіна // *Сінтаксіс беларускай мовы*. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1939. – С. 110–117.
99. Сиротинина, О.Б. Лекции по синтаксису русского языка / О.Б. Сиротинина. – М., 1980.
100. Сінтаксіс беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1939.
101. Скобликова, Е.С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения / Е.С. Скобликова. – М., 1979.
102. Солганик, Г.Я. Синтаксическая стилистика (Сложное синтаксическое целое) / Г.Я. Солганик. – М.: Высш. шк., 1991.
103. Солганик, Г.Я. Стилистика текста / Г.Я. Солганик. – М.: Наука, 1997.
104. Супрун, А.Я. Дапасаванне выказніка да колькаснага дзейніка ў беларускай мове / А.Я. Супрун // *Беларускае і славянскае мовазнаўства*. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – С. 264–270.

105. Сцяцко, П. Сінтаксічныя нормы і іх парушэнні / П. Сцяцко // Сцяцко П. Культура мовы. – Мінск: Тэхналогія, 2002. – С. 85–95.
106. Сцяцко, П.У. Аднасастаўны і двухсастаўны сказы / П.У. Сцяцко // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 16–17.
107. Сцяцко, П.У., Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, А.Л. Антанюк. – Мн., 1990.
108. Сямешка, Л.І. Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.
109. Теньер, Л. Основа структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988.
110. Теория. Анализ языковых единиц: В 3-х ч. / Под ред. Е.И. Дибровой. – Ч. 3: Синтаксис. – Ростов-на-Дону, 1997.
111. Тураева, З.Я. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика) / З.Я. Тураева. – М.: Просвещ., 1986.
112. Формановская, Н.И. Лингвистика общения: высказывание *vts* предложение / Н.И. Формановская // Русский язык, литература и культура на рубеже веков: В 2-х ч. – Братислава, 1999. – Ч. 1. – С. 175–176.
113. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту: Вучэб. дапам. для студэнтаў выш. навуч. устаноў філал. профілю / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Бел. навука, 2002.
114. Цікоцкі, М.Я. Сінаніміка форм выказніка / М.Я. Цікоцкі // Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – С. 161–168.
115. Чеснокова, Л.Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах / Л.Д. Чеснокова. – Таганрог: ТГПИ, 1991.
116. Чеснокова, Л.Д. Связи слов в современном русском языке / Л.Д. Чеснокова. – М.: Просвещение, 1980.
117. Шандроха, Н.Э. Экспрэсіўны сінтаксіс: Вучэб.-метад. дапам. / Н.Э. Шандроха. – Гродна: ГрДУ, 2002.
118. Шведова, Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н.Ю. Шведова // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.
119. Шмелева, Т.В. Семантический синтаксис / Т.В. Шмелева. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988.
120. Шуба, П.П. Аб размежаванні двух узроўняў сінтаксічнага аналізу / П.П. Шуба // Беларускае і славянскае мовазнаўства / Пад агул. рэд. М.Р. Судніка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – С. 283–286.
121. Яўневіч, М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / М.С. Яўневіч. – Мн., 1977.
- Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск, 1987.
123. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск, 2006.

Вучэбнае выданне

Складальнік
СВЯТЛАНА МІХАЙЛАЎНА ЛЯСОВІЧ

СІНТАКСІС СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасці 1-02 03 07-01 «Англійская мова»
(з дадатковай спецыяльнасцю «Беларуская мова і літаратура»)

Рэдактар

Падпісана да друку Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура «Таймс».
Надрукавана на рызографе. Умоўн. друк. арк. Ул.-выд. арк. Тыраж Заказ

Выдавец і паліграфічнае выкананне
Установа адукацыі «Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт»

ЛВ № 02330/0133020 от 30.04.04....ЛП № 02330/0133128 от 27.05.04
211440 г. Наваполацк, вул. Блахіна, 29